

ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МЯКІНЧЕНКО ІРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 94(477):2-64:322

ДИСЕРТАЦІЯ

**МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ ТА ЇХ ВПЛИВ
НА ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ (1990-ті – 2010-ті роки)**

Спеціальність – 032 Історія та археологія

Галузь знань – 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ І. О. Мякінченко

Науковий керівник – **Стельникович Сергій Володимирович**, доктор історичних наук, доцент.

Житомир, Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Мякінченко І. О. Міжконфесійні відносини та їх вплив на державотворчі процеси в Україні (1990-ті – 2010-ті роки). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2021.

У дисертаційній роботі на основі широкого кола літератури та джерел із урахуванням відповідної теоретико-методологічної бази проведено комплексне історичне дослідження міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в Україні в період незалежності.

Наукова новизна результатів дослідження визначається тим, що

Уперше:

- комплексно досліджено вплив міжконфесійних відносин на державотворчі процеси в Україні в період незалежності;
- розглянуто формування мережі міжконфесійних об'єднань в Україні;
- узагальнено висвітлено державно-конфесійні відносини у 1990-х – 2010-х роках;
- проаналізовано міжконфесійні стосунки у рамках законотворчого процесу та церковно-релігійну підтримку державних реформ 2014 – початку 2019 рр.;
- розглянуто благодійну діяльність церковно-релігійних організацій під час військового конфлікту на сході України;
- охарактеризовано церковно-релігійні й державно-політичні аспекти міжконфесійних відносин в Україні у контексті міжнародної діяльності.

Уточнено та доповнено:

- питання становлення релігійної мережі в період незалежності України, зокрема визначено тенденції 2014 – початку 2019 рр.;
- характеристику міжконфесійних стосунків, у тому числі у питанні розвитку екуменічного руху в Україні;
- аспекти, пов'язані із суспільно значущою діяльністю церков та релігійних організацій у рамках міжконфесійного діалогу.

У першому розділі дисертації проаналізовано стан наукової розробки теми в історіографії, джерела, теоретико-методологічну базу дослідження, обґрунтовано використання термінів, які складають основу категоріально-понятійного апарату досліджуваної проблематики. Історіографія теми дослідження поділяється на сучасну українську, українську діаспорну та зарубіжну. Джерельна база роботи поділяється на дві групи: неопубліковані архівні документи й опубліковані документи та матеріали (нормативно-правові акти; розпорядчі документи органів державної влади України різних рівнів; статистичні відомості про мережу релігійних організацій в Україні; документи церковно-релігійних організацій і міжконфесійних органів; документи й матеріали періодичних видань та інтернет-ресурсів).

Не дивлячись на наявність певної кількості наукових робіт, на сьогодні в історіографії відсутнє комплексне дослідження, у якому б аналізувався вплив міжконфесійних відносин на державотворчі процеси в Україні у 1990-х – 2010-х роках.

У другому розділі дисертаційної роботи проаналізовано інституціалізацію релігійної мережі України. Становлення релігійної мережі почалося у кінці 1980-х – на початку 1990-х років. Важливим тут, зокрема, стало прийняття 23 квітня 1991 р. Закону УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації». Сповільнення зростання релігійної мережі відбулося на початку 2000-х років. Основу релігійної мережі України в період незалежності склали християнські, етно-конфесійні й нові релігійні організації. Анексія Криму, окупація частин Донецької та Луганської областей призвели до значних змін у релігійній мережі України. В останні роки розпочався процес переходу громад одних релігійних

конфесій до складу інших. 15 грудня 2018 р. на Об'єднавчому Соборі було створено Православну церкву України, яка на початку 2019 р. отримала автокефалію.

У роки незалежності міжконфесійні стосунки характеризувалися значною напруженістю, особливо у середовищі православних конфесій. Певний рівень напруги також відбувався між православними та римо- й греко-католиками; між православними і мусульманами; між традиційними й новими релігіями тощо. Важливо, що для вирішення міжконфесійної напруженості значні зусилля доклала держава. Церковно-релігійні організації долучилися до Революції Гідності кінця 2013 – початку 2014 рр., що стало важливим етапом розвитку міжконфесійних відносин.

Міжконфесійні об'єднання, які, окрім іншого, спрямовують діяльність як на розвиток міжконфесійного діалогу, так і на організацію конструктивної моделі державно-конфесійних відносин, почали виникати уже на початку 1990-х років. Серед перших міжконфесійних об'єднань стали Міжконфесійна рада Криму «Мир – дар Божий» та Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Згодом також з'явилися Українська Міжцерковна Рада, Нарада представників Християнських Церков України, Рада євангельських протестантських церков України, Всеукраїнська Рада Християнських Церков, Рада представників Духовних управлінь і центрів мусульман України, Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань. В останні роки поширилася тенденція до формування регіональних міжконфесійних об'єднань.

Державно-конфесійні відносини у 1990-х – 2010-х роках загалом характеризувалися конструктивністю та партнерською моделлю. Від самого початку держава створила належну законодавчу базу функціонування церковно-релігійних організацій, розпочала реституцію церковно-релігійного майна. Було сформовано і відповідні органи державного управління. Для розвитку державно-конфесійних відносин важливою стала діяльність міжконфесійних об'єднань, передусім Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. Їх поглибленню сприяли спільні зусилля і духовної спільноти, і

держави у рамках проведення заходів з відзначення 2000-ліття Різдва Христового. Згодом в Україні розпочалося обговорення «Концепції державно-конфесійних відносин в Україні», було сформовано консультативно-дорадчі органи з метою співпраці з церковними та релігійними організаціями. При цьому, в роки незалежності відбулася значна політизація церковно-релігійного життя. В новітній період української історії поширеною стала практика участі вищих духовних осіб різних конфесій у загальнодержавних заходах та участь вищих посадових осіб держави у відповідних церковно-релігійних заходах.

У третьому розділі дисертації досліджено відносини між релігійними конфесіями у контексті державотворення в Україні. У роки незалежності церковно-релігійні організації долучилися до законотворчого процесу. Їх діяльність проявилася через висловлення пропозицій органам державної влади щодо реформування чинного законодавства у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій; й законодавства, не пов'язаного з цим аспектом. Як основний представницький міжконфесійний консультативно-дорадчий орган головну роль тут відіграла Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Через діяльність Ради також активно проявилася церковно-релігійна підтримка державних реформ в Україні у 2014 – на початку 2019 рр. (конституційна, судова, медична, освітня реформи та інші).

Суспільно значуща діяльність церков і релігійних організацій, яка у тому числі сприяла державотворчим процесам, зокрема в економічній площині, відобразилася через організацію благодійницької діяльності для підтримки нужденних. Відповідна робота релігійної спільноти завжди підтримувалася державою. Передусім церковно-релігійні організації зосередили зусилля на підтримці нужденних індивідуально, в будинках-інтернатах, установах для інвалідів, літніх людей, в закладах виконання покарань та інших. Церковно-релігійні організації також створили власні заклади, у першу чергу дитячі будинки, та широку мережу оздоровчих таборів для дітей. Релігійна спільнота виступила проти розповсюдження соціально небезпечних хвороб (туберкульоз, ВІЛ/СНІД).

Церковно-релігійні організації проводили благодійну діяльність під час військового конфлікту на сході України. Їхні зусилля були спрямовані на допомогу внутрішньо переміщеним особам, учасникам АТО, їхнім родинам, а також на звільнення військовополонених і цивільних осіб, утримуваних на окупованих територіях та в Російській Федерації.

У 1990-х – 2010-х роках активно проявилася міжнародна діяльність церковно-релігійних організацій у контекст міжконфесійних відносин. У даному випадку зусилля релігійної спільноти спрямовувалися на підтримку власних та окремих державних міжнародних ініціатив. Церковно-релігійні організації налагоджували зв'язки з релігійними центрами та віруючими поза межами України, організували прийом іноземних релігійних та політичних і державних осіб тощо. Активізація міжнародної активності відбулася напередодні надання Українській православної церкві томосу про автокефалію. Державні міжнародні ініціативи, підтримані релігійною спільнотою, – допомога українській дипломатії на початку незалежності (переважно Українською Греко-Католицькою Церквою); а у 2010-х роках – підтримка євроінтеграції України та протистояння російській військовій агресії.

У висновках дисертаційної роботи підведено підсумки наукового дослідження та конкретизовано його результати.

Ключові слова: церковно-релігійні організації, міжконфесійне об'єднання, міжконфесійні відносини, державотворчі процеси, Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО), законотворчий процес, реформи, суспільна діяльність.

SUMMARY

Myakinchenko I. O. Interconfessional relations and their impact upon state-building processes in Ukraine (1990s – 2010s). – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

The dissertation for obtaining Doctor of Philosophy degree in specialty 032 History and Archeology. – Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, National M. P. Dragomanov Pedagogical University, Kyiv, 2021.

In the thesis the complex historical research of the impact of interconfessional relations upon state-building processes in Ukraine in the period of its independence has been accomplished based upon the wide range of published sources and theoretical methodology.

The scientific novelty of the research is determined by the fact that

For the first time ever:

- the impact of interconfessional relations upon state-building processes in Ukraine in the period of its independence has been studied;
- the formation of interconfessional unions in Ukraine has been reviewed;
- the relations between state and confessions in 1990s – 2010s have been considered in general;
- the interconfessional relations have been analyzed within legislative process and church-religious support of the government reforms in 2014–2019;
- the charity function of church-religious organizations during the military conflict in the Eastern Ukraine has been considered;
- the church-religious and political aspects of interconfessional relations in Ukraine in the context of international activities have been specified.

Specified and supplemented:

- the issues of religious network formation in the period of Ukrainian independence, especially the trends of 2014–2019;

- characteristics of interconfessional relations including the issue of ecumenical movement development in Ukraine;
- aspects connected with the socially important activities of churches and religious organizations within the interconfessional dialogue.

In the first section of the thesis the author analyses the status of the scientific development of the subject in historiography, the resources, the theoretical and methodological basis of the research, substantiates the use of terms composing the foundation of conceptual framework of the studied issues. Historiography of the research subject is divided into the modern Ukrainian, Ukrainian diasporic and foreign ones. Resources of the thesis are divided into two groups: unpublished and archive documents (regulatory legal enactments, executive documents of the Ukrainian state bodies of various levels; statistic reports on the network of religious organizations in Ukraine, documents of church-religious organizations and interconfessional bodies; documents and periodic materials as well as the Internet resources).

Despite the existence of a certain number of scientific studies, nowadays there is no complex research analyzing the impact of the interconfessional relations upon state-building processes in Ukraine in 1990s – 2010s.

In the second section of the thesis the institutionalization of the religious network in Ukraine has been analyzed. The formation of the religious network began at the end of 1980s – beginning of 1990s. The significant fact, in particular, was the adoption of the Law of Ukraine «On Religious Freedom and Organizations» of 23 April, 1991. Slowing down in the growth of the religious network happened in the beginning of 2000s. The foundation of the religious network in Ukraine in the period of independence was formed by Christian, ethnic confessional and novel religious organizations. Annexation of the Crimea, occupation of the parts of Donetsk and Luhansk regions led to some significant changes in the religious network of Ukraine. Recently, the process of communities' moving from one confession to another has started. On 15 December, 2018 at the Unification Council the Ukrainian Orthodox Church was established that received its autocephality in the beginning of 2019.

In the period of independence the interconfessional relations were characterized by considerable amount of tension, particularly in orthodox confessions environment. A certain level of tension occurred between Orthodox and Roman and Greek Catholics; between Orthodox and Moslems; between traditional and new religions as well. It is important that the government took significant efforts to settle the interconfessional tensions. The church-religious organizations contributed to the Revolution of Dignity in the late 2013 – early 2014 that became the important stage in the interconfessional relation development.

The interconfessional unions pursuing, on top of everything else, both the development of interconfessional dialogue and establishment of constructive model of state and confessional relations, started appearing at the beginning of 1990s. Among the first interconfessional unions were the Interconfessional Council of the Crimea of «Peace is a gift of God» and the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations later, appeared the Ukrainian Inter-Church Council, the Council of Representatives of Ukrainian Christian Churches, the Council of Evangelical Protestant Churches of Ukraine, the All-Ukrainian Council of Christian Churches, the Council of Muslim Spiritual Directorate and Churches of Ukraine, All-Ukrainian Council of Religious Unions. Lately has spread the trend to form regional interconfessional unions.

The relations between state and confessions in 1990s – 2010s were characterized by constructiveness and partnership models. At the very beginning the State created an independent legislative functional basis for church-religious organizations and launched the restitution of church-religious property. The corresponding bodies of government control were formed. The activities of interconfessional unions, especially such of the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations became very significant for the development of interconfessional relations. To their enhancement contributed the efforts of both clerical community and the State under celebration of 2000 anniversary of the Nativity. Later, in Ukraine, began the discussion of «The Concept of State and Confessional Relations in Ukraine», the advisory bodies aimed at cooperation with

church and religious organizations were established. At the same time, in the years of independence a considerable politicization of the church-religious life. In the modern period of Ukrainian history the widely spread became the practice of participation of top clerics from various confessions in nationwide events and participation of top government officials in respective church-religious events.

In the third section of the thesis the relations between religious confessions in the context of state-building in Ukraine have been examined. In the period of independence the church-religious organizations contributed to legislative process. They acted through their proposals to the bodies of the state power in connection with reformation of the legislation in effect in the sphere of religious freedom and religious organizations' operation as well as with legislation beyond this particular aspect. The All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations played the main role as the major representative interconfessional advisory body. The Council was also proactive in church-religious support of state reforms in Ukraine in 2014–2019 (constitutional, judicial, medical, educational reforms, etc.).

Socially important activities of churches and religious organizations facilitating the state-building processes, especially in the economic sector, were seen in organization of charity functions to support people in need. Such work of the religious community has always received government support. Primarily, the church-religious organizations concentrated their efforts on supporting the people in need individually, the ones in nursing homes, in the establishments for disabled and elderly people, in penal institutions, etc. The church-religious organizations also established their own institutions, first of all, orphan homes as well as a wide network of children recreation camps. The religious community stood against the spread of socially dangerous diseases (tuberculosis, AIDS).

The church-religious organizations worked for charitable causes during the military conflict in the Eastern Ukraine. Their efforts were aimed to support internally displaced people, participants in anti-terrorist operation and their families as well as to release POW and civilians retained on the occupied territories and in the Russian Federation.

In 1990s – 2010s the international activities of the church-religious organizations in the context of interconfessional relations were actively displayed. In this case the efforts of religious community were aimed at the support of their own and certain state international initiatives. The church-religious organizations established relations with religious centers and believers beyond the borders of Ukraine, arranged reception of foreign religious, political and government figures. Intensification of international activity occurred before granting the Tomos on autocephality to the Ukrainian Orthodox Church State international initiatives backed by religious community were the support to Ukrainian diplomacy at the start of independence (mostly by Greek Catholic Church); and in 2010s they were supported European integration of Ukraine and resistance to Russian military aggression.

In the conclusions of the thesis the results of the scientific research have been specified and summarized.

Key words: church-religious organizations, interconfessional union, interconfessional relations, state-building processes, the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations (AUCURO), legislative process, reforms, social activity.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Мякінченко І. О. Державно-конфесійні відносини в період незалежності України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 51. С. 81–86.

2. Мякінченко І. Тенденції релігійної мережі України (2014–2016 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2018. Вип. 26. С. 119–125.

3. Мякінченко І. О. Участь церков і релігійних організацій у законотворчому процесі в період незалежності України. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2018. Вип. 131. С. 105–108.

4. Мякінченко І. О. Міжконфесійні відносини в Україні у контексті міжнародної діяльності: церковно-релігійні та державно-політичні аспекти. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Житомир, 2018. Вип. 5. С. 278–286.

5. Мякінченко І. Міжконфесійні об'єднання в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2019. Вип. 28. С. 40–45.

6. Myakinchenko I. Charity Activity of Church and Religion Organizations during the Military Conflict in the East of Ukraine. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Житомир, 2019. Вип. 6. Р. 157–173.

Статті у наукових фахових виданнях іноземних держав

7. Мякінченко І. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій та державні реформи в Україні (2014 – початок 2019 рр.). *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha. 2019. Svazek 5. 4 vydání. S. 99–104.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження

8. Мякінченко І. Міжконфесійні відносини в Україні періоду Євромайдану. *Матеріали ІХ Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 3 листопада 2017 р.)*. Житомир: Полісся, 2017. С. 77–79.
9. Мякінченко І. Міжцерковний діалог та звільнення українських полонених (2014–2017 рр.). *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи (Конін, Ужгород, Дрогобич, 2018 р.)*. Дрогобич: ПП Посвіт, 2018. С. 39–41.
10. Мякінченко І. Зміна конфесійної приналежності релігійних громад як тенденція сучасних міжконфесійних відносин в Україні. *Матеріали Х Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 16–17 листопада 2018 р.)*. Житомир: Полісся, 2018. С. 64–67.
11. Мякінченко І. Православна церква України та зміни в структурі релігійної мережі (кінець 2018 – початок 2019 рр.). *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті. Діалог культур як чинник інтеграції (Варшава, Ужгород, Херсон, 2019 р.)*. Дрогобич: ПП Посвіт, 2019. С. 29–30.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	15
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ.....	24
1.1. Стан наукової розробки теми.....	24
1.2. Джерельна база дослідження.....	36
1.3. Методологія дослідження.....	43
РОЗДІЛ 2	
ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ РЕЛІГІЙНОЇ МЕРЕЖІ В УКРАЇНІ.....	
2.1. Становлення релігійної мережі.....	48
2.2. Міжконфесійні стосунки.....	64
2.3. Міжконфесійні об'єднання.....	79
2.4. Державно-конфесійні відносини.....	89
РОЗДІЛ 3	
ВІДНОСИНИ МІЖ РЕЛІГІЙНИМИ КОНФЕСІЯМИ ТА	
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ.....	
3.1. Міжконфесійні відносини та законотворчий процес. Церковно-релігійна підтримка державних реформ 2014 – початку 2019 рр.....	116
3.2. Суспільно значуща діяльність церков і релігійних організацій.....	131
3.3. Благодійна діяльність церковно-релігійних організацій під час військового конфлікту на сході України.....	147
3.4. Міжконфесійні відносини в Україні у контексті міжнародної діяльності: церковно-релігійні та державно-політичні аспекти.....	158
ВИСНОВКИ.....	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	180
ДОДАТКИ.....	244

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АР Крим – Автономна Республіка Крим

БЦМ ЄХБ – Братство церков та місій євангельських християн-баптистів
України

ВАЦ – Вірменська Апостольська Церква

ВРРО – Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань

ВРХЦ – Всеукраїнська Рада Християнських Церков

ВРЦ – Всесвітня рада церков

ВРЦіРО – Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій

ВСЦ ЄХБ – Всеукраїнський Союз церков євангельських християн-баптистів

ДУМК – Духовне управління мусульман Криму

ЄС – Європейський Союз

КЄЦ – Конференція європейських церков

МРК – Міжконфесійна рада Криму

МРР – Міжрелігійна рада Росії

НПХЦУ – Нарада представників Християнських Церков України

ОІРОУ – Об'єднання іудейських релігійних організацій України

ОРДЛО – окремі райони Донецької та Луганської областей

ПМУ – Партія мусульман України

ПЦУ – Православна церква України

РВРО – Рада із взаємодії з релігійними об'єднаннями при Президенті
Російської Федерації

РЄПЦУ – Рада євангельських протестантських церков України

РКЦ – Римсько-Католицька Церква

РП ДУЦМУ – Рада представників Духовних управлінь і центрів
мусульман України

РПЦ – Російська православна церква

РСДО – Рада у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони
України

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква

УВЦ ХВС – Українська вільна Церква християн євангельської віри

УГКЦ – Українська греко-католицька церква

УЛЦ – Українська Лютеранська Церква

УМР – Українська Міжцерковна Рада

УПЦ КП – Українська православна церква Київського патріархату

УПЦ МП – Українська православна церква Московського патріархату

УУК ЦАСД – Українська Уніонна Конференція Церкви адвентистів

сьомого дня

УХЄЦ – Українська Християнська Євангельська Церква

УЦХВС – Українська Церква християн віри євангельської

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та
управління України

ЮНЕЙДС – Об'єднана Програма ООН з ВІЛ/СНІДу

ВСТУП

Актуальність дослідження. Із проголошенням державної незалежності України розпочалося започатковане ще наприкінці 1980-х років відродження та подальше формування релігійної мережі. Тенденцією церковно-релігійного життя кінця ХХ – початку ХХІ ст., окрім іншого, є розвиток міжконфесійних відносин, інституційною формою яких стали міжконфесійні об'єднання. В умовах демократизації та формування громадянського суспільства церковно-релігійні організації перетворилися на важливу соціальну інституцію, які, зокрема, через міжконфесійний діалог, беруть участь у державотворчих процесах, виступають важливим духовно-культурним чинником сучасних цивілізаційних трансформацій. Водночас за роки незалежності спостерігалось зростання релігійності українського населення та укріплення довіри українців до церковно-релігійних організацій. При цьому, міжконфесійні відносини деякою мірою впливають на внутрішні процеси в державі, відображаються на її міжнародній діяльності.

Відтак, актуальним є вивчення міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в період незалежності України, у 1990-х – 2010-х роках. Адже, з одного боку, це дозволить осмислити роль та значення церковно-релігійних організацій у державотворчих процесах, а з іншого, – є важливим для практичного укріплення конструктивного міжконфесійного діалогу та налагодження ефективної моделі державно-конфесійних стосунків в новітній період української історії.

Актуальність дослідження посилюється відсутністю в історіографії робіт з окресленої проблематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках наукової теми кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка «Правобережна Україна, Волинь-Житомирщина в кінці ХVІІІ – на початку ХХІ ст.: соціально-економічні, культурно-освітні, національні і державотворчі

аспекти» (номер державної реєстрації 0111U008523). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Житомирського державного університету імені Івана Франка 1 листопада 2016 р. (протокол № 4).

Метою дисертаційної роботи є комплексне дослідження релігійного життя в період незалежності України, міжконфесійних відносин у рамках державотворчих процесів 1990-х – 2010-х років.

Вказана мета передбачає постановку таких **завдань**:

- проаналізувати стан наукової розробки теми в історіографії, джерельну базу та методологічну основу дослідження;
- розглянути особливості становлення сучасної релігійної мережі в Україні;
- дослідити тенденції міжконфесійних стосунків та формування міжконфесійних об'єднань у 1990-х – 2010-х роках;
- висвітлити державно-конфесійні відносини періоду незалежності України;
- проаналізувати міжконфесійні відносини у контексті законотворчого процесу та реалізації державних реформ 2014 – початку 2019 рр.;
- вивчити соціально значущу діяльність церков та релігійних організацій крізь призму міжконфесійного діалогу в сучасних умовах;
- охарактеризувати церковно-релігійні та державно-політичні аспекти міжконфесійних відносин в Україні у контексті міжнародної діяльності;
- узагальнюючи результати дослідження, запропонувати рекомендації щодо подальших перспективних наукових досліджень в окресленому напрямку.

Об'єктом дослідження є церковно-релігійне життя в період незалежності України.

Предметом дисертаційної роботи виступають міжконфесійні відносини та їх вплив на державотворчі процеси в Україні у 1990-х – 2010-х роках.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період від початку 1990-х років до початку 2019 р. Нижньою хронологічною межею дослідження обрано 1991 р., коли було проголошено державну незалежність України, і, відповідно,

розпочалося активне відродження й формування релігійної мережі, започаткування процесу міжконфесійних відносин. Верхня хронологічна межа – початок 2019 р. – обумовлена змінами в міжконфесійних відносинах у зв'язку з отриманням Православною церквою України томосу про автокефалію. (Верхня хронологічна межа також пов'язана із фактичним завершенням підготовки дисертаційної роботи.) Водночас для кращого розуміння тенденцій становлення релігійної мережі України залучено матеріали в дещо ширших хронологічних межах (друга половина 1980-х років).

Географічні межі роботи визначені сучасними державними кордонами України. Разом з тим зауважимо, що у 2014 – на початку 2019 рр. у зв'язку з анексією Криму, окупацією частин Донецької та Луганської областей український державотворчий процес на цих територіях був перерваний. Тому міжконфесійні відносини, як і їх вплив на українські державотворчі процеси в Криму та в ОРДЛО, в цей час були призупинені і, відповідно, не розглядалися у дисертаційній роботі.

Методи дослідження. У дисертаційній роботі для розв'язання поставлених мети й завдань використовувалися належні принципи та методи наукового дослідження. Вони повною мірою враховують особливості предмета дисертації.

При підготовці дисертаційного дослідження використані основоположні методологічні принципи історичного пізнання: історизму, об'єктивності, системності, наукового плюралізму, міждисциплінарного підходу, а також термінологічний принцип.

Усестороннє дослідження міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в Україні передбачало використання комплексу загальнонаукових, спеціальних історичних методів, а також методів інших наук. Серед загальнонаукових методів, зокрема, використовувалися методи: періодизації (визначення часових меж становлення релігійної мережі, розвитку міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в Україні в досліджуваній період); порівняльний (зіставлення поглядів дослідників

окресленої проблематики і відомостей джерельної бази; характеристика динаміки релігійної мережі України у 1990-ті – 2010-ті роки); критичний (верифікація окремих положень історіографічної бази й джерельних відомостей з метою реконструкції об'єктивної картини церковно-релігійного життя в новітній період історії України); узагальнення та систематизації (визначення загальних тенденцій церковно-релігійного життя в Україні у 1990-ті – 2010-ті роки, формування проміжних й загальних висновків дисертаційної роботи) та інші.

Спеціальні історичні методи представлені історико-генетичним (виявлення причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей розвитку церковно-релігійного життя, впливу міжконфесійних відносин на державотворчі процеси в Україні в новітню добу); історико-порівняльним (встановлення схожості й відмінності в діяльності окремих церковно-релігійних організацій, міжконфесійних об'єднань); історико-системним (вивчення церковно-релігійного життя та міжконфесійних відносин як цілісної системи, яка здійснювала вплив на процеси державотворення) методами, методом історичної герменевтики (аналіз джерельної бази заявленої проблематики, зокрема неопублікованих архівних документів та опублікованих документів і матеріалів) тощо.

Методи інших наук, які використовувалися у процесі наукового дослідження, – це передусім соціологічний (вивчення різного роду відомостей, які відображають соціологічні аспекти церковно-релігійного життя, рівень довіри громадян до церковно-релігійних інституцій, окремих духовних осіб); статистичний (аналіз кількісних характеристик та динаміки церковно-релігійної мережі в Україні); політичного аналізу (методологія дослідження політичних процесів, зокрема політизації релігійного життя, впливу міжконфесійних відносин за політичні процеси) та інші методи.

Наукова новизна результатів дослідження визначається тим, що

Уперше:

- комплексно досліджено вплив міжконфесійних відносин на державотворчі процеси в Україні в період незалежності;
- розглянуто формування мережі міжконфесійних об'єднань в Україні;
- узагальнено висвітлено державно-конфесійні відносини у 1990-х – 2010-х роках;
- проаналізовано міжконфесійні стосунки у рамках законотворчого процесу та церковно-релігійну підтримку державних реформ 2014 – початку 2019 рр.;
- розглянуто благодійну діяльність церковно-релігійних організацій під час військового конфлікту на сході України;
- охарактеризовано церковно-релігійні й державно-політичні аспекти міжконфесійних відносини в Україні у контексті міжнародної діяльності.

Уточнено та доповнено:

- питання становлення релігійної мережі в період незалежності України, зокрема визначено тенденції 2014 – початку 2019 рр.;
- характеристику міжконфесійних стосунків, у тому числі у питанні розвитку екуменічного руху в Україні;
- аспекти, пов'язані із суспільно значущою діяльністю церков та релігійних організацій у рамках міжконфесійного діалогу.

Теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи полягає у можливості використання фактичного матеріалу та отриманих результатів дослідження при подальшому вивченні релігійних процесів та державотворення в Україні в період незалежності, при підготовці тематичних узагальнюючих праць, статей, розробці лекційних курсів, підручників для учнів, студентів з новітньої історії України. Результати дослідження можуть бути використані при реалізації державної політики у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертаційній роботі, апробовані та опубліковані наукові положення, висновки та пропозиції належать особисто здобувачу та є його науковим доробком. Дисертаційне

дослідження є самостійно виконаною науковою працею, у якій висвітлено міжконфесійні відносини та їх вплив на державотворчі процеси в Україні у 1990-х – 2010-х роках.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки наукового дослідження відображені у доповідях на 8 міжнародних та всеукраїнських конференціях: III Міжнародній науковій конференції «Польща–Україна: спільні шляхи до свободи. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності» (Житомир, 4 листопада 2016 р.); IV Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху XX століття (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого зимового походу)» (Житомир, 18–19 листопада 2016 р.); IX Волинській Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 3 листопада 2017 р.); IV Міжнародній науковій конференції «Польща–Україна: спільні шляхи до свободи. Балто-Чорноморський союз Міжмор'я: ретроспектива і перспектива» (Житомир, 7 листопада 2017 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи» (Конін, Ужгород, Дрогобич, 15 червня 2018 р.); V Міжнародній науковій конференції «Польща–Україна: спільні шляхи до свободи. На честь 100-річного ювілею проголошення державної незалежності України та Польщі» (Житомир, 5 жовтня 2018 р.); X Волинській Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 16–17 листопада 2018 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті. Діалог культур як чинник інтеграції» (Варшава, Ужгород, Херсон, 28 лютого 2019).

Головні положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднювалися та обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Публікації. За результатами дисертаційної роботи опубліковано 11 наукових статей, із яких 6 – у фахових виданнях України (що у тому числі індексуються міжнародними наукометричними базами даних), 1 – у

закордонному фаховому виданні, 4 – в інших українських виданнях. Загальний обсяг опублікованих наукових статей становить 5,26 друк. арк.

Структура та обсяг дисертації визначені метою й завданнями дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (521 позиція), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 256 сторінок, з них основного тексту – 179 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Історіографія досліджуваної проблематики поділяється на сучасну українську, українську діаспорну та зарубіжну.

Особливістю сучасної української історіографії історії міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в Україні новітньої доби є передусім наявність робіт філософського, релігієзнавчого, соціологічного, політологічного спрямувань, меншою мірою, – власне, тематичних історичних розвідок. Відтак, у цих дослідженнях, зважаючи на особливості предмета наукового пошуку, широко врахований міждисциплінарний підхід.

У рамках окресленої проблематики сучасну українську історіографію можна поділити на тематичні підгрупи: узагальнюючі дослідження, у яких церковно-релігійне життя характеризується загалом, вивчаються його окремі прояви та загальні тенденції; роботи, присвячені міжконфесійним стосункам; державно-конфесійним відносинам; впливу церковно-релігійного життя на процеси державотворення; розвідки, присвячені іншим проблемам (у тому числі регіональні дослідження).

Тематичні узагальнюючі дослідження почали з'являтися з перших років незалежності. Зокрема, серед перших таких робіт – матеріали співавторства оглядачів науково-популярного релігієзнавчого журналу «Людина і світ» В. Бондаренка та В. Єленського, присвячені поточним питанням розвитку церковно-релігійного життя в Україні [339; 340; 341; 342; 343]. Указані автори звертають увагу на відродження й розвиток релігійної мережі України, простежують її динаміку, піднімають питання державно-конфесійних та міжконфесійних відносин, деякою мірою звертають увагу і на міжконфесійні конфлікти. В одній зі своїх статей, у якій проаналізовано церковно-релігійні

процеси на початку незалежності, В. Бондаренко та В. Єленський зазначають: «<...> Церква починає жити за власними, іманентно притаманними їй законами. Починає, бо скористатись іншим граматичним часом було б, мабуть, зарано: тяжкий спадок, що його дістала країна, поділяє й Церква, і може саме для неї спадок цей найменш органічний. Водночас вона відкриває незнані досі взаємини із суспільством» [341, с. 23]. Увагу привертає і узагальнююче дослідження В. Бондаренка «Релігійне життя в сучасній Україні: стан, тенденції та проблеми розвитку», опубліковане 2003 р. в журналі «Людина і світ». На цей час В. Бондаренко, будучи головою Державного комітету України у справах релігій, характеризує як проблеми, так і досягнення у сфері церковно-релігійного життя [338].

Окрім матеріалів, написаних у співавторстві, значну кількість індивідуальних наукових розвідок опублікував і В. Єленський [376; 377; 378; 379; 380; 381; 382; 383; 384; 385; 386; 387; 515]. Передусім, важливе значення має комплекс його релігієзнавчих робіт, присвячених вивченню релігійно-суспільних змін у процесі посткомуністичних трансформацій в країнах Центрально-Східної Європи та, зокрема, в Україні. У своїх дослідженнях В. Єленський простежує відродження релігійного життя й становлення релігійної мережі, звертає увагу на міжконфесійні конфлікти в українському релігійному середовищі, приходять до висновків, що релігія під час посткомуністичних трансформацій, у тому числі в українських суспільно-політичних реаліях, виступає значним чинником легітимізації національного будівництва й політичного процесу, впливає на соціокультурний простір [377; 379; 381; 515].

Серед узагальнюючих видань – фундаментальне 10-томне дослідження «Історія релігії в Україні» за реакцією релігієзнавця А. Колодного. Важливе значення для осмислення окремих аспектів, пов'язаних із церковно-релігійними процесами в період незалежності України, є 6-й («Пізній протестантизм в Україні») [396], 7-й («Релігійні меншини України») [397], 8-й («Нові релігії України») [398] та 10-й («Релігія і Церква років незалежності України») [399]

томи видання. Зокрема, в останньому, 10-му томі, розглядається панорама релігійного життя в роки незалежності України, від початку 1990-х до початку 2000-х років. Автори книги, серед яких В. Бондаренко, В. Єленський, М. Закович, А. Колодний, П. Косуха, В. Кремень, Л. Филипович, П. Яроцький, С. Здіорук, А. Юраш, О. Литвиненко, аналізують особливості релігійного відродження, релігійний чинник у контексті суспільного й духовного розвитку держави, міжконфесійних відносин тощо [399].

Зазначимо, що, окрім вищевказаної роботи А. Колодного, важливою видається його монографія «Україна в її релігійних виявах». До узагальнюючого видання увійшли як видані раніше, так і спеціально підготовлені релігієзнавчі розвідки [409]. Подаючи широку панораму релігійних процесів в Україні переважно новітньої доби, учений важливу увагу звертає і на церковно-релігійні процеси в період незалежності.

Досить значна увага в українській історіографії надається міжконфесійним відносинам, передусім конфліктам між різними релігійними конфесіями. Предметно проблема міжконфесійних конфліктів в Україні була піднята в дослідженні М. Новиченка. Начальник управління у справах релігійних організацій Міністерства у справах національностей, міграції та культів разом з визначенням причин та наслідків міжконфесійних конфліктів окреслює основні лінії міжконфесійного протистояння в Україні: православно-католицька, міжправославна, внутрішні протиріччя в середовищі інших конфесій та протистояння між традиційними й новими релігійними організаціями [439, с. 17]. Вивчення означених ліній протистояння між релігійними конфесіями у подальшому відбувалося й іншими українськими дослідниками. При цьому, В. Балух та Г. Попов звертають увагу і на православно-мусульманське протистояння [333, с. 125; 454, с. 7]. Останні також наголошують, що особливо напружені відносини в сучасний період склалися між православними конфесіями, які становлять найбільший відсоток релігійної мережі України. У ряді досліджень А. Арістової, яка розглядає феномен

релігійних конфліктів в європейських суспільствах у перехідний період, певна увага звертається і на релігійні конфлікти в українському суспільстві [330; 512].

Окремі аспекти міжконфесійних конфліктів і міжконфесійного діалогу також розглядаються у роботах М. Бабія [331; 332], Н. Белікової [335], О. Ворон [359], О. Горкуші [363], З. Здіорука [393; 394], В. Климова [405] та інших [486; 369; 493]. Приміром, О. Горкуша наголошує, що для міжконфесійного порозуміння «необхідний постійний і систематичний діалог між взаємоповажними релігійними суб'єктами» [363, с. 58].

У свою чергу, В. Васьковський, досліджуючи міжконфесійні відносини, акцентує увагу на так званих «гарячих точках» на конфесійній карті України, тобто на конкретних випадках найбільш гострого міжконфесійного протистояння. Станом на кінець 1997 р. в Україні було визначено 446 населених пунктів, у яких «релігійну ситуацію можна визначити як гостру» [348, с. 32]. Важливо, що у подальшому кількість «гарячих точок» поступово зменшувалася і, як приклад, станом на 2002 р., як стверджує М. Новиченко, вони залишилися лише у 97 населених пунктах [438, с. 50]. О. Кудлай зосередила увагу на вивченні міжправославного конфлікту в Україні «як головної проблеми релігійної сфери України» [411].

У 2010 р. з'явилося колективне історичне видання «Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин» [344]. У книзі авторський колектив (П. Бондарчук, В. Даниленко, В. Крупина, О. Кубальський) характеризує релігійне життя в Україні у 1960-х – 2000-х роках. При цьому, значна увага звертається і на міжконфесійні взаємини кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Так званим імперативам толерантності у міжконфесійних відносинах присвячене дослідження А. Кобетяка. Він приходить до висновку, що саме завдяки конструктивному діалогу, співжиттю, взаємоповажності, плюралізму, миру, терпимості тощо, можна оптимізувати міжконфесійні відносини в Україні [517]. Принцип толерантності у міжконфесійних відносин активно вивчався й іншими вченими [406]. Деякою мірою, міжконфесійні

відносини в Україні також розглядалися у контексті розвитку екуменізму [374; 404].

Увагу привертає філософсько-релігієзнавче дослідження «Релігія – Світ – Україна», зокрема кн. 2 «Міжконфесійні відносини поліконфесійної України». У колективній монографії, серед авторів якої А. Колодний, О. Горкуша, О. Бучма, В. Єленський, С. Здіорук, А. Арістова, О. Саган та інші, розглядається широке коло проблем, пов'язаних з поліконфесійною природою релігійного життя, конфесійними виявами релігійних відносин в Україні, міжконфесійні відносини як релігійний процес, а також міжконфесійне бачення міжцерковних відносин нашої держави [460]. Принагідно зазначимо, що 1-ша книга колективної монографії присвячена питанням релігійного феномену в умовах сучасного культурно-цивілізаційного діалогу [459], а 3-тя книга – сучасним релігійним процесам та їхнім перспективам [461]. Указані колективні книги були підготовлені з ініціативи Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України.

У рамках дослідження міжконфесійних відносин з'явилися роботи, у яких висвітлюються окремі аспекти діяльності деяких міжконфесійних об'єднань. Передусім, увагу привертає стаття П. Калашника «Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій: рік роботи» [400]. У свою чергу, О. Кисельов звертає увагу на діяльність Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) у період після Помаранчевої революції [403].

Об'єктом наукового розгляду вітчизняних учених виступають і державно-конфесійні відносини, що, однак, здебільшого відбувається у рамках релігієзнавчого, соціологічного й філософського напрямків (В. Бондаренко, О. Горкуша, Т. Євдокимова, С. Здіорук, С. Онищук, А. Попок, Ю. Решетніков, О. Саган, Л. Филипович, І. Чернушко, П. Яроцький та інші [370; 375; 392; 418; 441; 455; 462; 466; 467; 468; 492; 504; 514]), меншою мірою – як об'єкт спеціальних історичних розвідок (зокрема, В. Гриневич [367]).

Загалом, українські вчені прийшли до висновку, що державно-конфесійні відносини, незважаючи на окремі проблеми, які більшою або меншою мірою

проявлялися у різні часи, відзначаються толерантністю, партнерським підходом, спрямовані на вирішення проблемних питань. У той же час поза увагою дослідників залишилася низка питань державно-конфесійних відносин періоду незалежності, першочергово тих, що проявилися у період Революції Гідності та в постреволюційний час.

При цьому, українські вчені звертали увагу на питання державної етноконфесійної політики. Так, В. Любчик, акцентуючи увагу на політико-правових засадах та стратегії державної етноконфесійної політики в Україні, стверджує, що, незважаючи на те, що за роки незалежності було прийнято законодавчу базу, яка спрямована на забезпечення правового статусу церковно-релігійних організацій, поза увагою держави усе-таки залишилася низка важливих питань церковно-релігійного життя. Серед таких у першу чергу – питання реституції церковного майна [416, с. 30–31]. Зауважимо, що невизначеність цього питання на законодавчому рівні на початку 1990-х років стала однією із причин посилення напруги у міжконфесійних стосунках.

В останні роки у рамках різних наукових дисциплін започатковано вивчення впливу церковно-релігійного життя на процеси державотворення. Серед перших, зокрема, у 2009 р. з'явилися статті Н. Худоби «Духовно-релігійна складова державотворення України» [487] та О. Пономаренко «Релігійні чинники українського державотворення» [453]. У них учені підняли на рівень наукової дискусії питання впливу церковно-релігійного життя на процеси державотворення в новітній період української історії. Зокрема, дослідниця Н. Худоба стверджує, що за умов перманентної кризи в Україні, яка, фактично, охопила всі сфери життя, важливою ціннісною домінантою суспільства стала релігія. Дослідниця, таким чином, зосереджується на вивченні ролі церков у політичних процесах як одного із чинників державотворення [487]. У той же час О. Пономаренко, передусім звертаючи увагу на взаємовідносини релігії та політики, зазначає, що релігійний чинник більшою мірою виступав державотворчою основою в модерну добу; нині ж він сприймається «переважно як соціокультурний чинник» [453, с. 206].

У 2012 р. Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України була видана колективна монографія «Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України». У ній авторський колектив (В. Войналович, В. Єленський, М. Кирюшко, Н. Кочан) висловлює власне бачення ролі та місця релігійного чинника у процесах націотворення й державотворення в сучасний період української історії. Важлива увага звертається на залучення релігійного чинника до суспільно-політичних процесів «у рамках національного наративу і концепту “національної держави”», на потенціал етноконфесійних спільнот у рамках націотворення й державотворення в Україні тощо [358].

Важливою у рамках окресленої проблематики видається стаття С. Онищук «Участь церков у політичних процесах як чинник державотворення сучасної України». У якій авторка, визначаючи роль церкви у політичних процесах у контексті державотворення, стверджує, що у силу різних причин сьогодні «релігія посідає місце домінантної ціннісної орієнтації суспільства» [440].

У роботах вітчизняних фахівців також розглядається роль релігійного чинника в політичних та етнополітичних процесах в Україні. Як приклад тут можна відзначити дисертаційну роботу О. Шуби «Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз)». У політологічному дослідженні автор звернув увагу на вивчення «теоретико-методологічних та політологічних аспектів взаємодії етносу і релігії у процесі їх історичної трансформації та в умовах сучасних суспільно-політичних реалій України» [521]. Тут також можна відзначити колективне релігієзнавче дослідження «Релігія і нація в суспільному житті України й світу» (автори: Л. Филипович, С. Здіорук, П. Яроцький, В. Матвеев, О. Саган, А. Колодний, П. Павленко, В. Єленський, М. Бабій, О. Недавня). У книзі, окрім іншого, «аналізується вплив релігійного чинника на сучасний національний розвиток та реалії нашої держави» [462]. Серед відповідних регіональних досліджень, присвячених вивченню вказаної

проблематики на прикладі Донбасу [356] і Галичини [357], необхідно назвати книги В. Войналовича та Н. Кочан.

Окремі вчені, серед яких Л. Виговський, В. Любчук, розглядали вплив церковно-релігійного життя на формування та розвиток структур громадянського суспільства в Україні в період незалежності [350; 417]. Так, зокрема, Л. Виговський у цьому контексті стверджував: «<...> Церква в Україні виступає важливим фактором демократизації життя суспільства <...>, формує соціально активну позицію віруючих у справі відстоювання ними своїх громадянських прав, що в кінцевому підсумку прямо слугує інтересам формування і розвитку структур громадянського суспільства в державі [350, с. 27].

Також зауважимо, що на сьогодні роль релігійного чинника у процесі державотворення комплексно лише починає вивчатися. У цьому відношенні, як приклад, можна відзначити дисертаційне дослідження Т. Зінкевича «Християнська релігія як чинник державотворення в Київській Русі», у якій «<...> проведене комплексне дослідження передумов та джерел формування християнської державницької ідеології, витоків ідей громадянської релігії у давньоруському християнстві, розкрито питання участі Церкви в державно-політичних процесах та у розбудові духовних та культурних підвалин Київської Русі» [516, с. 2].

Сучасні українські вчені також торкаються інших релігієзнавчих та філософських проблем: окремих аспектів взаємовідносин релігії і політики (І. Курас, М. Рибачук, М. Кирюшко, П. Фещенко, В. Малик) [412; 420]; формування та реалізації державної політики у сфері релігії в умовах європейської інтеграції України [519]; соціально значущої й добродійницької діяльності церковно-релігійних організацій (Н. Адамович, С. Бочулинський, В. Докаш, С. Здіорук, М. Пода, В. Токман, С. Филипчук, В. Цуканова) [329; 373; 395; 452; 490], їх міжнародної діяльності і зовнішніх зв'язків (В. Запорожець, Г. Шаповал) [391; 495]; релігійної комунікації у контексті масової культури (М. Петрушкевич) [448; 449], зокрема й залучення релігії до

гібридної війни на сході України (В. Бокоч) [337]; використання інтернет-ресурсів як «дискусійного поля» у міжконфесійному діалозі (О. Недавня) [435]; історіографічних питань церковно-релігійного життя в Україні (О. Недавня, Л. Филипович) [434; 483] тощо.

Важливе значення також мають дослідження, присвячені діяльності окремих релігійних конфесій та духовних осіб (І. Булига, С. Нетеса, О. Новак, С. Червонна, К. Щоткіна) [346; 436; 437; 491; 497; 498], як і розвитку релігійної мережі України в окремі періоди (Н. Белікова, Л. Владиченко, Д. Горевой, А. Колодний, М. Лешанич, М. Палінчак) [352; 362; 408; 443; 513]. Як-от: О. Саган, окрім іншого, зосередився на вивченні процесів «конституювання» ПЦУ [469]. Тут автор стверджує, що більш коректно по відношенню до становлення ПЦУ вживати не термін «створення», а саме «конституювання» як актуалізацію «потенційних можливостей православ'я в Україні, вихід його на якісно новий рівень розвитку тощо» [469, с. 26].

Відзначимо й аналітичні доповіді про стан свободи слова та віросповідання, зокрема на окупованих територіях сходу України, підготовлені переважно на замовлення українських громадських організацій. У 2018 р. правозахисна громадська організація Інститут релігійної свободи за підтримки Інституту геополітичного розвитку підготували аналітичний звіт, який відображає ситуацію зі свободою віросповідання на окупованих частинах Донецької і Луганської областей «Свобода віросповідання під прицілом: російський терор на окупованих територіях Східної України» [472]. Також 2018 р. Кримською правозахисною групою був опублікований аналітичний огляд про ситуацію зі свободою слова та переконань в анексованому Криму «Свобода релігії та переконань у Криму» [473]. Ситуація зі свободою совісті та віросповідань в анексованому Криму та окупованій частині Донбасу контекстуально розглядається і в інших аналітичних доповідях [456, с. 33–34; 501, с. 24–33]. У підсумку, автори аналітичних матеріалів констатують вкрай складну ситуацію зі свободою совісті та віросповідань як в анексованому Криму, так і на окупованих частинах Донецької і Луганської областей.

За роки незалежності в Україні з'явилося чимало робіт, присвячених регіональним аспектам розвитку церковно-релігійного життя у 1990-х – 2010-х роках. Як правило, вчені тут зосереджувалися на розгляді окремих питань церковно-релігійного життя у межах тієї або іншої області. Серед таких, наприклад, можна назвати наукові розвідки В. Березовської «Релігійні конфесії в Одеській області на сучасному етапі» [334], Л. Паніної «Сучасна релігійна ситуація на Рівненщині: статистичний огляд» [444], В. Сошина «Релігійна ситуація на Полтавщині у контексті міжконфесійного діалогу» [475], І. Луцана «Специфіка відносин державних органів влади з релігійними організаціями у Чернівецькій області (1991–2010 рр.)» [518] та інші.

Зауважимо, що окремі аспекти міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в Україні у 1990-х – 2010-х роках розглянуті авторкою дисертаційної роботи у серії наукових публікації [423; 424; 425; 426; 427; 428; 429; 430; 431; 432; 508]. У відповідних наукових розвідках ми наголошували на тенденціях релігійної мережі останніх років, на формуванні міжконфесійних об'єднань, міжконфесійних стосунках й державно-конфесійних відносинах, на деяких аспектах участі церковно-релігійних організацій у державотворчих процесах тощо.

Частково проблематика впливу церковно-релігійного життя на державотворчі процеси в Україні розглядалася в сучасній українській діаспорній історіографії. Вона представлена, зокрема, англomовним дослідженням С. Плохія та Ф. Сисина «Religion and Nation in Modern Ukraine» («Релігія та нація в сучасній Україні»), яке з'явилося у 2003 р. У ній вчені певною мірою розглядають історію православ'я та греко-католицизму в Україні у взаємозв'язку з відродженням національної свідомості наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Таким чином, дослідники приходять до думки, що відродження національної свідомості на зламі 80-х – 90-х років ХХ ст. у тому числі зумовлювалося відродженням релігійного життя [509].

Зарубіжна історіографія досліджуваної проблематики представлена роботами російських та західних дослідників. У дослідженнях російських

фахівців історія релігійного життя України в основному розглядається крізь призму діяльності УПЦ МП та наголошується на нібито негативних тенденціях для суспільно-політичного життя держави у зв'язку зі втратою російським православ'ям пріоритетного становища в Україні. Отож, у дослідженнях російських фахівців спостерігається нерівноправність у ставленні до різних релігійних, зокрема православних, конфесій України [415; 450]. Так, у роботі російського релігієзнавця А. Лещинського «Проблема единства церкви» («Проблема єдності церкви») (Москва, 2015) інформація, яка відображає специфіку релігійного життя України, подається наступним чином: «На противагу Українській православній церкві Московського патріархату (УПЦ МП) існує шість “православних церков”, які не входять до юрисдикції Московської патріархії <...>» [415, с. 100]. В іншому випадку по відношенню до УАПЦ та УПЦ КП А. Лещинський зауважує: «Саме ці структури утверджують релігійно-національну ідеологію з радикальних позицій, саме вони виступають за об'єднання православних структур в Україні, загострюючи тим самим і ускладнюючи релігійну ситуацію» [415, с. 199].

Увага західних дослідників до історії України загалом та історії церковно-релігійного життя зокрема посилилася після подій Помаранчевої революції та, особливо, після Революції Гідності. При цьому, важливою проблематикою тут виступає саме участь релігійних конфесій у революційних подіях кінця 2013 – початку 2014 рр. Іноді співавторами іноземних видань виступають і українські фахівці, як більшою мірою орієнтуються в сучасних українських суспільно-політичних реаліях. Як приклад можна назвати книгу А. Кравчука та Т. Бремера «Churches in the Ukrainian Crisis» («Церкви в українській кризі») [507], у якій розглядається участь українських церковно-релігійних організацій в подіях Революції Гідності кінця 2013 – початку 2014 рр.; а також дослідження Е. Кларк та Д. Вовка «Religion during the Russian-Ukrainian Conflict» («Релігія під час російсько-українського конфлікту») [505], присвячене характеристиці впливу військового конфлікту між Росією та Україною на релігійну ситуацію в обох країнах. Автори цих досліджень, з

одного боку, відзначають важливу роль церков і релігійних організацій у подіях Революції Гідності й новітньої російсько-української війни, а з іншого, – наголошують на впливі відповідних подій на становище церковно-релігійних організацій, передусім в анексованому Криму та на окупованих частинах Донецької і Луганської областей. Ця ж проблематика присутня і в дослідженнях інших іноземних вчених [506]. Частково західними дослідниками розглядається і постмайданний період в історії релігійного життя України, першочергово початок нового етапу державно-конфесійних відносин після Революції Гідності [510].

Увагу привертає і англomовна книга польського вченого М. Вавжонєка «Religion and Politics in Ukraine. The Orthodox and Greek Catholic Churches as Elements of Ukraine's Political System» («Релігія та політика в Україні. Православна та греко-католицька церкви як елементи політичної системи України») [511]. Дослідження присвячене як історії одних із найбільших релігійних конфесій України, так і впливу релігії на суспільно-політичне життя України в новітню добу.

Отже, аналіз стану наукової розробки теми свідчить, що проблематика міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в Україні у 1990-ті – 2010-ті роки ще не виступала предметом наукового історичного дослідження. В українській, українській діаспорній та зарубіжній історіографії вона здебільшого характеризувалася контекстуально, при розгляді інших проблем церковно-релігійного життя періоду незалежності або ж у рамках узагальненої характеристики сучасних релігійних процесів в Україні. Окрім того, міжконфесійні відносини та їх вплив на державотворчі процеси в Україні новітньої доби часто розглядалися у контексті філософського, релігієзнавчого, соціологічного та політологічного аналізу.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження поділяється на дві групи: неопубліковані архівні документи та опубліковані документи і матеріали (нормативно-правові акти; розпорядчі документи органів державної влади України різних рівнів; статистичні відомості про мережу релігійних організацій в Україні; документи церковно-релігійних організацій та міжконфесійних органів; документи і матеріали періодичних видань та інтернет-ресурсів).

При підготовці наукового дослідження дисертантом використано неопубліковані документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Це – ф. 4648 («Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР. Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів УРСР. Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України») та ф. 5252 («Державний комітет України у справах релігій»). Здебільшого, відомчі архівні документи, передусім державного органу у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій, вищих органів державної влади України, ЦДАВО України (листування, довідки, інформації, доручення, звіти, доповідні записки тощо) дозволяють простежити процес формування релігійної мережі, діяльність окремих церковно-релігійних організацій, міжконфесійні стосунки та розвиток державно-конфесійних відносин в Україні у 1990-х – 2010-х роках. Вони також дають можливість простежити вплив церковно-релігійного життя на державотворчі процеси. Частина документів ф. 4648 та ф. 5252 ЦДАВО України до наукового обігу вводиться вперше.

Серед документів ф. 4648 ЦДАВО України увагу, зокрема, привертає «Звернення Верховної Ради України до усіх громадян незалежної України», у якому законодавчий орган держави у перші роки незалежності висловлює свою позицію у ставленні до свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Верховна Рада України, засудивши атеїстичну політику комуністичного режиму, заявила про важливість релігійного чинника у побудові держави та резюмувала: «Свобода совісті як невід’ємна складова всього комплексу прав і

свобод людини буде одним з наріжних каменів нашої незалежної держави» [9, арк. 6–7]. У звіті Кабінету Міністрів України від 26 березня 1992 р. «Про хід виконання Закону України про свободу совісті та релігійні організації» характеризуються процеси налагодження державно-конфесійних відносин на початку 1990-х років, намагання влади забезпечити конфліктність у церковно-релігійному середовищі на ґрунті протистояння за церковне майно тощо [9, арк. 42–44]. Цінними також видаються підготовлені Радою у справах релігій при Кабінеті Міністрів України «Основні засади відносин держави і релігійних організацій в Україні», де окреслені головні завдання держави у сфері церковно-релігійної політики, у тому числі спрямованої на міжконфесійне примирення [9, арк. 100–106]. У ф. 4648 ЦДАВО України також наявні статистичні відомості про чисельність церковно-релігійних організацій й випадки порушення чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації станом на 1 січня 1994 р. [14, арк. 143–186], матеріали про конфліктні ситуації на релігійному ґрунті у перші роки незалежності [12, арк. 1–67; 13, арк. 1–111] тощо.

Особливу цінність у ф. 5252 ЦДАВО України становлять документи ВРЦіРО, які характеризують основні напрямки діяльності міжконфесійного об'єднання, зустрічі його членів з представниками органів влади [18, арк. 22–24, 33–38; 24, арк. 175–176]. Серед документів фонду – звернення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета до Президента України Л. Кучми від 17 листопада 1995 р. із закликом провести низку заходів, спрямованих на покращення державно-конфесійних відносин [15, арк. 173–174]. Увагу також привертають інформаційні звіти обласних державних адміністрацій про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації й державно-церковних відносин по областях за різні роки [33, арк. 1–246; 35, арк. 1–156; 38, арк. 1–166; 39, арк. 1–225; 40, арк. 1–261; 41, арк. 1–179] тощо.

Опубліковані документи і матеріали за тематикою дисертаційного дослідження поділяються на кілька підгруп: нормативно-правові акти; розпорядчі документи органів державної влади України різних рівнів;

статистичні відомості про мережу релігійних організацій в Україні; документи церковно-релігійних організацій та міжконфесійних органів; документи і матеріали періодичних видань та інтернет-ресурсів. Відповідні документи опубліковані у спеціалізованих збірниках, у періодиці та на інтернет-ресурсах.

При підготовці дисертаційної роботи використовувалася значна кількість нормативно-правових актів. Передусім – це Конституція України як основний Закон України, у статті 35 якої закріплено право на свободу світогляду і віросповідання [149, с. 10]. Основоположним законом у сфері свободи слова та діяльності релігійних організацій став Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», прийнятий ще 23 квітня 1991 р. Верховною Радою УРСР, який зі змінами чинний і нині [103, с. 378–389]. Під час дослідження проаналізовано й інші Закони України, які регулюють окремі аспекти діяльності релігійних організацій: Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України» від 14 травня 2015 р. [98]; Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо уточнення окремих положень про оподаткування неприбуткових організацій» від 6 жовтня 2016 р. [100]; Закон України «Про внесення змін до статті 73 Кодексу законів про працю України щодо святкових і неробочих днів» від 16 листопада 2017 р. [101]; Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2018 році» від 7 грудня 2017 р. [99] та інші.

З іншого боку, важливими є Закони України, не пов'язані зі свободою совісті та діяльністю релігійних організацій, вплив на прийняття яких через висловлення власних рекомендацій органам державної влади здійснила ВРЦіРО. Серед таких, зокрема, Закон України «Про амністію у 2016 році» від 22 грудня 2016 р. [97] й Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 р. [102].

Розпорядчі документи органів державної влади України різних рівнів конкретизують окремі напрямки діяльності церковно-релігійних організацій як на всеукраїнському (Постанова Кабінету Міністрів України від 25 червня 2008 р. «Про утворення Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій» [203]; Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі» від 2 липня 2014 р. [275] та інші), так і на регіональному (Розпорядження голови Херсонської обласної державної адміністрації від 23 квітня 2018 року «Про Раду церков і релігійних організацій при Херсонській обласній державній адміністрації» [274]) рівнях.

Як приклад, у першому випадку постанова Уряду передбачала створення Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій як постійно діючого консультативно-дорадчого органу при Кабміні; а відповідне розпорядження Кабінету Міністрів України стосувалося формування служби військового духовенства та, по суті, означало підняття на загальноукраїнський рівень питання законодавчого забезпечення інституту капеланства. У другому випадку розпорядження голови Херсонської облдержадміністрації передбачало створення Ради церков і релігійних організацій при Херсонській обласній державній адміністрації як регіонального міжконфесійного органу.

Сюди можна віднести й інші офіційні заяви, звернення, постанови вищих органів державної влади в Україні: Президента України, зокрема П. Порошенка [58; 91; 272], Верховної Ради України [112], Кабінету Міністрів України [203], Міністерства оборони України [197], Міністерства юстиції України [166], Міністерства культури України [273], органів державного управління у сфері релігійної діяльності [109] та інших. У цьому контексті необхідно наголосити на інформаційних звітах Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України «Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-церковних відносин в Україні», підготовлених за підсумками року (за різні роки) [139; 141].

До вказаної підгрупи джерел дослідження належать і «Аналітичні доповіді до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України». У цих документах завжди відзначалася значна роль церковно-релігійних організацій у поточних суспільно-політичних процесах [42; 43; 44].

Важливе значення для дисертаційного дослідження мають статистичні відомості про мережу релігійних організацій в Україні за роками, підготовлені державними органами України [179; 242; 243; 244; 245; 246; 247; 248; 249; 250; 251; 252; 253; 254; 255; 256; 257; 258; 259; 260; 261; 262; 264; 306; 307]. Звіти про мережу релігійних організацій в Україні дозволяють простежити динаміку кількості релігійних організацій, зокрема чисельності релігійних громад, монастирів, братств, місій, духовних навчальних закладів, шкіл, священнослужителів, періодичних видань релігійних організацій починаючи з 1996 р.

Для прикладу: якщо у 1996 р., відповідно до статистичних відомостей, кількість релігійних громад в Україні становила 18 479 одиниць [242], то у 2018 р. – 35 162 одиниці [260]. У 2018 р. релігійні організації України мали 531 монастир, 83 братства, 368 місій, 204 духовні навчальні заклади, 13 211 загальноосвітніх та недільних шкіл, 530 періодичних видань. Загальна кількість священнослужителів в Україні у 2018 р. сягнула 32 619 осіб [260].

В узагальненому вигляді інформація про кількість релігійних організацій включалася до статистичних щорічників України [322, с. 27; 323, с. 28; 324, с. 28; 325, с. 26; 326, с. 24; 327, с. 22; 328, с. 22]. При цьому, у статистичних щорічниках України чисельність релігійних громад зазначено без урахування громад, які діяли без реєстрації статутів, що не виключало українське законодавство. У дисертаційній роботі у тому числі враховується чисельність релігійних громад, які діяли без реєстрації статутів.

Документи церковно-релігійних організацій та міжконфесійних органів, з одного боку, дозволяють простежити процеси становлення, власне, відповідних церковно-релігійних структур, а, з іншого, – їхню діяльність, міжконфесійні, державно-конфесійні відносини, відносини у контексті державотворення в

Україні тощо. Відтак, це, передусім, документи окремих церковно-релігійних організацій: УПЦ МП, УПЦ КП, ПЦУ, УГКЦ та інших [46; 47; 48; 49; 50; 74; 94; 133; 134; 158; 172; 187; 190; 207; 209; 220; 279; 284]; ВРЦіРО [65; 69; 70; 71; 80; 82; 87; 113; 114; 115; 119; 120; 121; 122; 124; 125; 131; 135; 147; 145; 150; 154; 188; 195; 200; 202; 208; 228; 233; 234; 238], ВРРО, МРК «Мир – дар Божий», УМР, РЄПЦУ, ВС ЦЄХБ, інших міжконфесійних структур [76; 79; 146; 159; 177; 221; 223; 237; 240; 304]. Окрім іншого, до цієї групи джерел можна віднести заяви Всесвітньої ради церков [319] та Міжрелігійної ради Росії [105; 110] у зв'язку з військовим конфліктом на сході України та проблемою звільнення українських полонених. Відповідна інформація переважно представлена на веб-ресурсах тих або інших церковно-релігійних організацій або міжконфесійних об'єднань.

У першу чергу важливими видаються документи ВРЦіРО як найбільшого міжконфесійного органу України. Так, зокрема, «Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів обласних, міських і районних рад» свідчить про намагання окремих політичних сил втручатися у церковно-релігійні процеси напередодні парламентських та «місцевих» виборів 1998 р. У свою чергу, члени релігійної спільноти закликали таких осіб утриматися від будь-яких акцій, спрямованих на втручання у церковно-релігійне середовище [118, с. 25–26]. Для прикладу можна назвати і «Меморандум про співпрацю Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, Мінінформу та Держкомрелігій щодо висвітлення засобами масової інформації проблем релігійно-церковного життя» [156]. У «Зверненні Церков і релігійних організацій до українського народу» щодо дискусії про європейські цінності в Україні від 30 вересня 2013 р. Рада відзначила: «Історично так склалося, що від давніх часів український народ був частиною європейського цивілізаційного простору. У зв'язку з Європою, її духовною, культурною, освітньою, правовою традицією будувалося наше суспільне і державне життя.

Зараз Україна стоїть перед вибором шляху свого подальшого розвитку. На нашу думку, майбутнє України природно обумовлене нашим історичним корінням – бути незалежною державою в колі вільних європейських народів» [131].

Останню підгрупу опублікованих документів і матеріалів склали документи та матеріали періодичних видань й інтернет-ресурсів, які, зокрема, відображають діяльність церковно-релігійних організацій, міжконфесійних об'єднань [84; 85; 106; 131; 180; 216; 217]; державно-конфесійні відносини [73; 136]; створення ПЦУ та надання їй автокефалії [302]; розвиток екуменічного руху [89; 90; 287; 291]; процес переходу релігійних громад до складу інших конфесій, передусім зі складу УПЦ МП до складу УПЦ КП, а згодом – і до ПЦУ [77; 174; 185; 186; 205; 229; 283; 297]; суспільно значущу діяльність церковно-релігійних організацій [56; 313; 318]; окремі державотворчі ініціативи церковно-релігійної спільноти, як-от: участь у законотворчому процесі та в підтримці реформ [132; 144; 168; 210; 286]; участь церковно-релігійних організацій у благодійній діяльності на сході України [171; 182; 192; 206; 301], зокрема у звільненні заручників [57; 68; 72; 93; 143; 164; 193; 198] тощо.

Указані матеріали в основному розміщені на сайтах Релігійно-інформаційної служби України, Інституту релігійної свободи, «Релігія в Україні», УНІАН, «Радіо Свобода», «ТСН», «Українська правда», а також в окремих періодичних виданнях (наприклад, у щомісячному науково-популярному релігієзнавчому журналі «Людина і світ»).

При цьому, веб-сайти Релігійно-інформаційної служби України [265] та Інституту релігійної свободи [138] є спеціалізованими інтернет-порталами релігієзнавчого спрямування. Перший із них – Релігійно-інформаційна служба України – це проект Інституту релігії та Суспільства Українського католицького університету. Метою Служби, яка була відкрита 1 лютого 2001 р., стало представлення в глобальній комп'ютерній мережі питань релігійного життя України [236]. Відтак, ресурс за інформаційним наповненням став одним із найбільш репрезентативних. Важливе значення для поширення оперативної

новинної інформації з релігієзнавчої проблематики має веб-сайт заснованого у 2001 р. Інституту релігійної свободи, правозахисної громадської організації, який проводить діяльність із захисту та популяризації релігійної свободи, інших суміжних прав людини, захисту моральності, сприяння державно-конфесійним відносинам, зміцненню демократії й громадянського суспільства [472, с. 2]. Додатковим завданням Інститут також є поширення відповідної інформації, що у тому числі реалізується через однойменний інтернет-ресурс [95].

Серед перших вітчизняних вчених, які здійснили спробу теоретичного осмислення використання потенціалу інтернет-ресурсів релігієзнавчого спрямування у наукових студіях, була О. Недавня. Дослідниця провела аналіз особливостей використання інтернету у міжконфесійному спілкуванні [435]. Дещо згодом У. Севаст'янів досліджувала віртуальну реальність як один із чинників трансформацій форм релігійності [520]. При цьому, в українській історіографії останнім часом з'явилася низка робіт, присвячених вивченню джерельного потенціалу глобальної мережі при проведенні історичних досліджень [389; 446].

Таким чином, проаналізована джерельна база, яка представлена неопублікованими архівними документами та опублікованими документами і матеріалами, є досить широкою та репрезентативною для повноцінного розкриття поставлених у дисертаційній роботі мети і завдань.

1.3. Методологія дослідження

У дисертаційній роботі для розв'язання поставлених мети й завдань використовувалися належні принципи та методи наукового дослідження. Вони повною мірою враховують особливості предмета дисертації.

При підготовці дисертаційного дослідження використані основоположні методологічні принципи історичного пізнання: історизму, об'єктивності, системності, наукового плюралізму, міждисциплінарного підходу, а також

термінологічний принцип. Принцип історизму дозволив підійти до розгляду предмета дисертаційного дослідження із врахуванням конкретних історичних обставин, у їх взаємозв'язку та взаємозумовленості. За його допомогою міжконфесійні відносини (та їх вплив на державотворення в Україні) розглядалися як процес, що протікав у хронологічно локалізованому періоді 1990-х – 2010-х років. Принцип об'єктивності забезпечив трактування фактів і подій церковно-релігійного життя України новітньої доби відповідно до їхньої сутності, без врахування суб'єктивних рефлексій, що дозволило сформулювати обґрунтовані положення та висновки дисертаційної роботи. Принцип системності допоміг розглянути українське церковно-релігійне життя періоду незалежності як складну соціальну систему, сформувати цілісну картину сучасних міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси. У свою чергу, принцип наукового плюралізму став важливим для розгляду історії церков і релігійних організацій та міжконфесійних структур як окремих суб'єктів церковно-релігійних процесів; для урахування різних позицій науковців щодо низки питань досліджуваної проблематики. Принцип міждисциплінарного підходу проявився через використання категоріального апарату та дослідницького інструментарію інших суспільних і гуманітарних наук (філософія, релігієзнавство, соціологія, політологія). Адже, як зауважувалося, на сьогодні в історіографії відсутнє комплексне історичне дослідження міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в Україні у 1990-х – 2010-х роках. Відтак, окреслена проблематика частково розглядалася у рамках філософського, релігієзнавчого, соціологічного, політологічного аналізу. Термінологічний принцип, який використовувався у процесі наукового дослідження, дозволив здійснити адекватне використання термінів та позначуваних ними понять, які можна віднести до категоріально-понятійного апарату дисертації: «міжконфесійні відносини», «міжконфесійне об'єднання», «церковно-релігійні організації», «державотворчі процеси». Вважаємо за необхідне коротко їх охарактеризувати.

У дослідженні термін «міжконфесійні відносини» трактується як відносини між різними релігійними конфесіями, церковно-релігійними організаціями, які, з одного боку, впливають на загальні процеси в релігійному середовищі, а з іншого, – на державотворчі процеси в Україні.

Термін «міжконфесійне об'єднання» можна визначити як представницький міжконфесійний орган, створений для налагодження міжконфесійного діалогу, ефективної моделі державно-конфесійних відносин тощо.

Термін «церковно-релігійні організації» («церковні та/й релігійні організації») у рамках дисертаційної роботи трактується як сукупність релігійних конфесій, які складають релігійну мережу України. При цьому, у даному дослідженні «церква» тлумачиться як тип релігійної організації, об'єднання віруючих на основі християнського віровчення. Нині в Україні чисельність таких релігійних громад становить 97 % від загальної релігійної мережі (передусім православні, католицькі, протестантські [260]). Зважаючи на вищезазначене, під «релігійними організаціями» у даному випадку розуміються релігійні громади, які діють на основі інших, не християнських релігійних віровчень, що становлять 3 % релігійної мережі України [260]. Також відзначимо, що вживання терміну «релігійні організації» окремо, без частини «церковні» («церковно-релігійні організації») трактується (зокрема, і в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації») як організації, які створені «з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури <...>» [103, с. 380].

Термін «державотворчі процеси» («державотворчий процес») у контексті дисертаційного дослідження означає процес, який тотожний поняттю «державотворення». Для визначення останнього пропонуємо звернутися до «Юридичної енциклопедії» за редакцією Ю. Шемшученка (та інших): «Державотворення – істор[ичний] процес будівництва держави, створення і розвитку її правових, політ[ичних], екон[омічних], ідеол[огічних], військ[ових],

фін[ансових] та ін. інститутів і забезпечення їх функціонування» [500, с. 164]. У свою чергу, нинішній державотворчий процес в Україні має тривалі традиції, які сягають часів Київської Русі, Гетьманщини, національних державно-політичних утворень часів Української революції 1917–1921 рр. тощо. Через «тяглість», «переємність» державотворчий процес в Україні відновився 1991 р. після проголошення незалежності [419, с. 287]. Відтак, у нашому розумінні церковно-релігійний чинник, у тому числі міжконфесійні відносини, вплинув на державотворчі процеси в Україні у 1990-ті – 2010-ті роки.

Усестороннє дослідження міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в Україні передбачало використання комплексу загальнонаукових, спеціальних історичних методів, а також методів інших наук. Серед загальнонаукових методів, зокрема, використовувалися методи: періодизації (визначення часових меж становлення релігійної мережі, розвитку міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в Україні в досліджуваній період); порівняльний (зіставлення поглядів дослідників окресленої проблематики і відомостей джерельної бази; характеристика динаміки релігійної мережі України у 1990-ті – 2010-ті роки); критичний (верифікація окремих положень історіографічної бази й джерельних відомостей з метою реконструкції об'єктивної картини церковно-релігійного життя в новітній період історії України); узагальнення та систематизації (визначення загальних тенденцій церковно-релігійного життя в Україні у 1990-ті – 2010-ті роки, формування проміжних й загальних висновків дисертаційної роботи) та інші.

Спеціальні історичні методи представлені історико-генетичним (виявлення причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей розвитку церковно-релігійного життя, впливу міжконфесійних відносин на державотворчі процеси в Україні в новітню добу); історико-порівняльним (встановлення схожості й відмінності в діяльності окремих церковно-релігійних організацій, міжконфесійних об'єднань); історико-системним (вивчення церковно-релігійного життя та міжконфесійних відносин як цілісної системи,

яка здійснювала вплив на процеси державотворення) методами, методом історичної герменевтики (аналіз джерельної бази заявленої проблематики, зокрема неопублікованих архівних документів та опублікованих документів і матеріалів) тощо.

Методи інших наук, які використовувалися у процесі наукового дослідження, – це передусім соціологічний (вивчення різного роду відомостей, які відображають соціологічні аспекти церковно-релігійного життя, рівень довіри громадян до церковно-релігійних інституцій, окремих духовних осіб); статистичний (аналіз кількісних характеристик та динаміки церковно-релігійної мережі в Україні); політичного аналізу (методологія дослідження політичних процесів, зокрема політизації релігійного життя, впливу міжконфесійних відносин на політичні процеси) та інші методи.

Загалом відзначимо, що проблематика міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в Україні у 1990-ті – 2010-ті роки є малодослідженою. Однак залучення наявного історіографічного доробку, виявленої джерельної бази разом із врахуванням відповідної методологічної основи дозволяє повною мірою розкрити поставлені в дисертаційній роботі мету та завдання. Таким чином, у рамках дослідження авторка пропонує власне бачення історії міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в новітній період історії України.

РОЗДІЛ 2

ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ РЕЛІГІЙНОЇ МЕРЕЖІ В УКРАЇНІ

2.1. Становлення релігійної мережі

В умовах перебудови та започаткування процесів демократизації наприкінці 1980-х років в УРСР відбулося пожвавлення (найбільш активно – у західних та центральних регіонах) релігійної діяльності окремих конфесій. Значною мірою, цьому сприяло і відзначення у 1988 р. 1000-річчя прийняття християнства [409, с. 17]. Практично у межах усієї території України наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років спостерігалось відродження релігійного життя та започаткування процесів формування релігійної мережі [2, арк. 1–279; 3, арк. 2–272; 4, арк. 3–200; 8, арк. 2–250]. У цей же час відбулася і фактична легалізація свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Уже 23 квітня 1991 р. Верховною Радою УРСР був прийнятий Закон УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» [9, арк. 100], який гарантував право на свободу совісті громадянам України, а також діяльність релігійних організацій [103, с. 378–389]. Важливо, що напередодні прийняття Закон пройшов досить широке обговорення в суспільстві, у тому числі за участі церковно-релігійного середовища [6, арк. 1–137; 7, арк. 1–108]. Між іншим, Закон УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації», зазнавши змін, чинний і нині. У прийнятій 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України усім громадянам УРСР, у тому числі незалежно від релігійних переконань, гарантувалася рівність перед законом [83, с. 14; 103, с. 6].

Легалізовані релігійні громади почали активно зростати і станом на початок 1991 р. їх чисельність досягла 10 810 одиниць, на початок 1992 р. – 13 019 одиниць, а до кінця 1992 р. – 13 723 одиниці [445, с. 24–25]. Водночас із кількісним зростанням громад різко почала збільшуватися чисельність, тобто поява нових, релігійних конфесій [264, с. 11; 445, с. 23]. Якщо у 1991 р. було зафіксовано 35 різних конфесійних напрямків [341, с. 19], то вже через рік – 52

[342, с. 6]. Наприкінці 1990-х років чисельність конфесійних напрямків в Україні становила понад 90 [344, с. 93], а наприкінці 2010-х років – у межах 100 [260].

Відповідно до офіційних статистичних відомостей, станом на початок 1990-х років в Україні найбільша кількість релігійних громад – 5 469 – перебувала у складі УПЦ МП; 2 643 релігійні громади відносилися до УГКЦ, 1 489 – до УАПЦ, 1 127 – до Церкви Євангельських Християн-Баптистів, 452 – до Римсько-Католицької Церкви. Серед нових релігійних течій, які з'явилися в Україні на початку 90-х років ХХ ст., зокрема, були: Товариство свідомості Крішни (17 громад), буддисти (7 громад), Велике Біле Братство (4 громади), РУНВіра (3 громади), Церква повного Євангелія (3 громади), бахаї (3 громади), Церква Ісуса Христа Святих останніх днів (2 громади), караїми (2 громади), вірмено-католики (1 громада), пресвітеріани (1 громада), інокентіївці (1 громада), істинно-православна церква (1 громада), даосисти (1 громада) тощо [409, с. 18].

Одна із центральних подій в релігійному просторі України початку 1990-х років – створення у червні 1992 р. УПЦ КП. Це стало результатом посилення проукраїнських тенденцій у православному середовищі, зокрема в УПЦ МП, після проголошення державної незалежності України. Уже до 1996 р. кількість її релігійних громад сягнула 1 529 одиниць [242] і продовжувала активно зростати в подальшому. Важливо, що на початку незалежності українське політичне керівництво на чолі з Л. Кравчуком заявляло про необхідність створення помісної «національної церкви». І хоч мова тут, очевидно, йшла про виведення з-під юрисдикції Московського патріархату УПЦ [358, с. 52], на роль такої згодом заявила претензії новостворена УПЦ КП.

Досить інтенсивно розвиток релігійної мережі України відбувався і у другій половині 1990-х років. Якщо у 1996 р. чисельність релігійних громад зросла до 18 479 одиниць [242], то у 1997 р. – до 19 780 одиниць [243], у 1998 р. – до 21 134 одиниці [244], у 1999 р. – до 22 718 одиниць [261, с. 26–29], а у 2000 р. – до 24 494 одиниць [262, с. 35–38]. (До вказаної статистики у тому

числі тієї, яка подається далі, відносяться релігійні громади, які діяли без реєстрації статутів, що дозволено українським законодавством). Тобто упродовж другої половини 1990-х років чисельність релігійних громад зросла на понад 6 тис. одиниць.

У цей час найбільшу кількість релігійних громад мали УПЦ МП (9 049 одиниць), УГКЦ (3 317 одиниць), УПЦ КП (2 781 одиниця), ВСЦ ЄХБ (2 134), Всеукраїнський союз Християн віри євангельської (п'ятидесятників) (1 196 одиниць), УАПЦ (1 015 одиниць), РКЦ (807 одиниць), Адвентисти сьомого дня (849 одиниць) [262 с. 35–38]. До кінця 1990-х років, як відзначалося, також зросла кількість самих церков та релігійних організацій, зокрема, наприклад, східних релігій, різних течій язичництва тощо. Інші ж, як Велике біле братство, діяльність якого в Україні була заборонена ще в 1993 р., припинили свою діяльність. Саме нові релігійні течії особливо активно зростали упродовж 1992–1999 рр., коли кількість їхніх релігійних громад збільшилася з 83 одиниць до 1 083 одиниць і відносилася до 48 різних напрямків. При цьому 26 з них мали від 1 до 5 громад [140, с. 25]. У рамках неорелігійних рухів у 1990-х роках в Україні певного поширення набули й сатанинські секти, серед яких, як приклад, «Присвячений Сатані лицарський орден чорної меси», «Орден чорного кола», «Зірка смерті», «Партія сатаністів», «Чорне братство» та інші. Такі секти, відзначають дослідники, «становлять реальну загрозу як моральному, духовному, так і фізичному здоров'ю молоді» [344, с. 104–105].

Уже станом на 2000 р. чітко окреслилася регіональна структура церковно-релігійних організацій в Україні. Найбільше їх було зареєстровано у Львівській (2 768 одиниць), Тернопільській (1 586 одиниць), Закарпатській (1 515 одиниць), Вінницькій (1 417 одиниць), Хмельницькій (1 387 одиниць), Івано-Франківській (1 247 одиниць), Рівненській (1 192 одиниці), Донецькій (1 160 одиниць), Київській (додатково у Києві – 663 релігійні громади) (1 131 одиниця) областях. Найменша ж чисельність релігійних громад на цей час була у Кіровоградській (412 одиниць), Миколаївській (456 одиниць), Харківській (490 одиниць), Сумській (510 одиниць), Херсонській (511 одиниць), Луганській

(531 одиниця) областях [262, с. 39–42; 263]. Отож, як видно, основна кількість релігійних громад представлена у західному регіоні, а найменше – у східному регіоні України.

На 2000 р. припадає один із найбільших сплесків зростання чисельності релігійних громад, що було пов'язано із відзначенням 2000-ліття від Різдва Христового й піднесенням релігійно-соціальної активності. Лише упродовж січня – квітня 2000 р. разом із 546 новими релігійними громадами було зареєстровано статути 9 монастирів, 14 місій та 1 духовного управління. Відповідне зростання передусім стосувалося православних конфесій [361, с. 25].

При цьому, дослідники відзначають, що вже у 2000-х роках в Україні відбулося завершення екстенсивного розвитку релігійної мережі, уповільнилися темпи її розширення [458, с. 3]. Загалом за 2001–2010 рр. чисельність релігійних громад в Україні зросла всього на 8 356 одиниць: із 26 049 одиниць у 2001 р. [245] до 34 405 одиниць у 2010 р. [254]. Остання тенденція, завершення екстенсивного розвитку релігійної мережі, тривала і на початку 2010-х років, хоча значні зміни спостерігалися уже в 2014 р. Так, у 2011 р. в Україні була 32 521 релігійна громада [255], станом на 1 січня 2013 р., тобто за 2012 р., їх кількість зросла на 1 060 до 33 581 одиниць [256], а на 1 січня 2014 р., упродовж 2013 р., – на 2 065 до 35 646 одиниць [257]. У цілому, за період 2011–2013 рр. чисельність релігійних громад в Україні зросла на 3 125 одиниць, або на майже 9 % [36, арк. 31].

У 2014 р. уперше в новітній історії України відбулося масштабне зменшення чисельності релігійних громад. Через анексію Криму та окупацію частин Донецької і Луганської областей їх кількість скоротилася на 1 865 одиниць (або на 5 %) до 33 781 одиниці [258]. Указане статистичне зменшення відбулося не через фіксацію ліквідації релігійних громад, а через неврахування статистичними органами (Департаментом у справах релігій та національностей Міністерства культури України) відповідних реалій в анексованій та окупованій частинах України. Адже у квітні 2016 р. начальник відділу релігієзнавчо-

аналітичної роботи Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України Л. Владиченко зазначала: «Наразі, ані місцеві, ані центральні органи державної виконавчої влади не володіють офіційною, повною та об'єктивною статистичною інформацією щодо фактичного припинення чи продовження діяльності релігійних організацій на зазначених територіях» [355].

Деяке зростання (на 402 одиниці) релігійних громад порівняно із 2014 р. відбулося уже впродовж 2015 р., адже станом на 1 січня 2016 р. в Україні їх було вже 34 183 одиниці [259]. Незначне зростання (на 202 одиниці) релігійних громад відбулося і впродовж 2016 р., коли їх кількість у порівнянні з попереднім роком, відповідно до офіційних статистичних відомостей від 1 січня 2017 р., сягнула 34 385 одиниць [179]. Зростання (на 252 одиниці) релігійних громад зафіксоване і протягом 2017 р. (станом на 1 січня 2018 р. їх нараховувалося 34 637 одиниць) [306]. При цьому, 1 011 з них були відзначені як недіючі, а 1 120 – як незареєстровані [306]. Роком раніше їх співвідношення було 854 та 1 063 одиниці відповідно [179]. Деяке зростання чисельності релігійних громад – на 525 одиниць – було зафіксоване впродовж 2018 р., що в сукупності склало 35 162 громади [260]. Загальна ж кількість релігійних організацій станом на 2018 р., тобто релігійних громад разом із релігійними центрами, управліннями, монастирями, братствами, місіями, духовними навчальними закладами становила 36 739 одиниць [260].

У цілому, за період 2014–2017 рр. чисельність релігійних громад в Україні зменшилася на 1 009 одиниць (34 637 одиниць у 2017 р. проти 35 646 одиниць у 2013 р.), хоча їх фактичне скорочення, як зазначалося, відбулося лише упродовж 2014 р. У цей час найбільші кількісні зміни відбулися, зокрема, у становищі релігійних громад УПЦ МП (зменшення на 366 одиниць); УПЦ КП (зростання на 506 одиниць); Духовного управління мусульман Криму (зменшення на 924 одиниці) тощо [257; 306].

Указані цифри свідчать про кілька фактів. По-перше, деяке статистичне скорочення релігійних громад УПЦ МП відбулося через їх неврахування на

анексованих і окупованих територіях. По-друге, втрати УПЦ МП частково відбулися у зв'язку з переходом окремих її релігійних громад до складу УПЦ КП (відповідні факти усе активніше почали проявитися з 2014 р.), що призвело до зростання останньої. І, по-третє, значних утисків зазнали релігійні громади Духовного управління мусульман Криму, які перебували на території Кримського півострова.

В останні роки найбільша кількість релігійних організацій, як і станом на 2000 р., про що йшлося вище, була зафіксована у західному регіоні України. Так, у 2015 р. тут зосереджувалося 42,3 % релігійної мережі. У північно-центральному регіоні було представлено 33,7 %, а в південно-східному – 25,5 % релігійної мережі країни [355]. На рівні областей найбільше релігійних громад зосереджено у Львівській (3 114 одиниць), Вінницькій (2 158 одиниць), Хмельницькій (1 908 одиниць), Закарпатській (1 875 одиниць), Київській (1 846 одиниць, окремо у місті Києві – 1 005 релігійних громад), Донецькій (1 784 одиниці), Тернопільській (1 757 одиниць), а найменше – у Сумській (491 одиниця), Миколаївській (773 одиниці), Кіровоградській (782 одиниці), Луганській (832 одиниці) областях [260]. Більшість релігійних організацій розміщена фактично в усіх областях України. Водночас окремі релігійні організації, за винятком православних, мають виражену територіальну приналежність. Зокрема, Мукачівська єпархія греко-католицької церкви поширена лише у Закарпатській області; Вірменська католицька церква в Україні – у Харківській та Хмельницькій областях. У межах однієї або кількох областей також представлені деякі протестантські, етно-конфесійні та нові релігійні організації [260; 306].

На місцевому рівні «домінуючі» церковно-релігійні організації, підтримка яких задекларована досить значною частиною населення разом із підтримкою влади регіону, мають значний вплив на місцеве життя. Для прикладу: «Домінуюча й фаворитизована з боку місцевої влади УГКЦ виступає повноцінним суб'єктом суспільно-політичних та соціальних процесів у регіоні (в Галичині. – І. М.), маючи широкий спектр прямих і опосередкованих важелів

впливу на органи місцевого самоврядування усіх рівнів» [357, с. 404]. При цьому, склалася досить парадоксальна ситуація із впливом церковно-релігійних організацій на відповідні процеси на Донбасі. Не дивлячись на те, що в південно-східному регіоні України релігійна мережа найменш насичена, роль релігійного чинника у суспільно-політичних процесах за роки незалежності постійно зростала. Суть цієї ситуації пояснюється позицією місцевої влади, яка намагалася використати домінуючу роль православ'я на Донбасі з метою посилення російського впливу в регіоні [356, с. 136–137].

Як зауважувалося, станом на 2018 р. в Україні нараховувалося 35 162 релігійні громади. Найбільша їх кількість відносилася до християнства – 34 114 одиниць, або 97 % від загальної релігійної мережі: православних – 19 209 одиниць, або 56,3 % від загальної кількості християнських конфесій; католицьких – 4 858 одиниць, або 14,2 % від загальної кількості християнських конфесій; протестантських – 10 047 одиниць, або 29,5 % від загальної кількості християнських конфесій (2 832 релігійні громади баптистів; 371 – євангельських християн; 2 693 – християн віри євангельської; 1 070 – адвентистів; 83 – лютеран; 129 – реформатів; 1 496 – релігійних громад організацій харизматичного типу; 1 373 – громад інших релігійних організацій протестантів (протестантського походження)) [260].

Етно-конфесійні релігійні організації в Україні нараховували 657 громад, або 1,9 % від чисельності усіх релігійних громад країни: іслам – 265 одиниць; іудаїзм – 287 одиниць; буддизм – 63 одиниці; релігійні організації караїмів – 4 одиниці; вірменські релігійні громади – 28 одиниць; інші етно-конфесійні релігійні організації – 10 релігійних громад. Чисельність нових релігійних громад в Україні у 2018 р. сягнула 391 одиниці, що складає 1,1 % від загальної релігійної мережі країни. Серед них: нові релігійні організації православного походження – 7 одиниць; нові релігійні організації іудейського походження – 48 одиниць; нові релігійні організації язичницького спрямування – 144 одиниці; нові релігійні організації орієнталістського походження – 87 одиниць; інші нові

релігійні організації – 105 громад [260]. (Детальніше про чисельність релігійних громад в Україні станом на 2018 р. див. додаток В.)

2018 р. в Україні нараховувалося 32 619 священнослужителів [260] (у 1996 р. – 16 429 священнослужителів [242]), з яких 918 осіб – іноземці. Ситуація із практикою служіння в Україні іноземців була започаткована уже на початку 1990-х років. Для прикладу: у 1996 р. чисельність іноземних священнослужителів в Україні становила 505 осіб [17, арк. 70], у 2015 р. – 764 іноземних священнослужителі, найбільша кількість яких прибула зі США, Польщі, Німеччини, Канади, Туреччини, Російської Федерації, країн Азії, Африки, Латинської Америки. Здебільшого вони забезпечували службу РКЦ в Україні, Церкви Ісуса Христа святих останніх днів (мормони), релігійних організацій євангельських християн-баптистів [355].

Упродовж 2018 р. в Україні діяв 531 монастир (у 2013 р. – 519, скорочення за 2014–2017 рр. – на 3 одиниці), 83 братства (у 2013 р. – 83, скорочення за 2014–2017 рр. – на 11 одиниць), 368 місій (у 2013 р. – 369, скорочення за 2014–2017 рр. – на 2 одиниці), 204 духовні навчальні заклади (у 2013 р. – 206, скорочення за 2014–2017 рр. – на 4 одиниці), а також 13 211 загальноосвітніх і недільних шкіл. Для задоволення власних потреб релігійні організації в Україні мали 530 періодичних видання (у 2013 р. їх нараховувалося 380), із яких 341 – друковані, 22 – аудіовізуальні та 167 – електронні [257; 260; 306].

Зазначимо, що найбільша кількість релігійних громад в Україні в цей час належала УПЦ МП – 12 437 одиниць, УПЦ КП – 5 363 одиниці, УГКЦ – 3 470 одиниць, ВСЦ ЄХБ – 2 496 одиниць, Українській церкві християн віри євангельської – 1 635 одиниць, УАПЦ – 1 171 одиниця, Українській уніонній конференції церкви адвентистів сьомого дня – 1 024 одиниці, РКЦ – 943 одиниці, Свідкам Єгови – 941 одиниця. Водночас чисельність громад окремих церковно-релігійних організацій не перевищувала кілька одиниць (передусім деякі етно-конфесійні та нові релігійні організації) [260].

Тенденція, яка отримала поширення з початку 2014 р., – перехід релігійних громад до складу інших конфесій. Раніше поодинокі випадки переходу релігійних громад переважно відбувалися через суб'єктивні, персональні причини, наприклад, через непорозуміння між священником та вищим духовенством (хоча існують випадки зміни релігійної конфесії лише самим священником [292]) тощо. Зокрема, 24 грудня 1999 р. Свято-Михайлівська парафія Дарницького району Києва оголосила про вихід зі складу УПЦ МП та приєдналася до УПЦ КП. В одному із документів УПЦ КП зазначено, що серед причин цих дій є «моральна деградація» серед ієрархії та духовенства УПЦ МП. «Останньою краплиною стала відверта агітація напередодні президентських виборів на користь кандидата від комуністичних та лівацьких сил Петра Симоненка, яку проводила УПЦ МП», – стверджується у документі УПЦ КП [21, арк. 71]. Однак, найбільш імовірно, що причиною переходу стали саме персональні мотиви.

Із 2014 р. тенденція переходу релігійних громад до складу інших конфесій, по суті, була зумовлена цивілізаційним і світоглядним підґрунтям [410]. Зокрема, у зв'язку з невизначеною позицією УПЦ МП щодо подій Революції гідності, а згодом і щодо російської військової агресії в Україні від 2014 р. почалися епізодичні переходи релігійних парафій УПЦ МП до складу УПЦ КП. За висновком фахівців, саме російська військова агресія в Україні активізувала ці процеси [371]. В останні роки також спостерігалися окремі переходи релігійних громад зі складу УАПЦ до УПЦ КП, з УПЦ МП – до УАПЦ, а також у середовищі протестантських церков.

Проте наявна статистика таких переходів досить суперечлива. Як відзначають деякі джерела, упродовж перших двох років російської агресії зафіксовано від понад 50 [421] до близько 70 [482] випадків переходу громад УПЦ МП до складу УПЦ КП. Однак, відповідно до інформації директора Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України А. Юраша, наданої 29 березня 2018 р. для «Релігійно-інформаційної служби України», у цей час прямо перейшло до складу УПЦ КП 39 громад

УПЦ МП. Близько 30 релігійних громад упродовж 2015–2016 рр. вийшли зі складу УПЦ МП і зареєстрували нову релігійну організацію (по факту – так само змінили конфесійну приналежність). Також 2 релігійні громади УПЦ МП перейшли до складу УАПЦ. У свою чергу, зі складу УАПЦ на користь УПЦ КП перейшло 100 релігійних громад. Загалом, за словами А. Юраша, упродовж 2014–2017 рр. конфесійну приналежність змінили 153 православні релігійні громади та 30 протестантських [410]. Як підкреслюють деякі автори, найбільша кількість переходів парафій УПЦ МП до складу УПЦ КП спостерігається довкола Почаївської Лаври, яка перебуває у користуванні УПЦ МП [422].

Релігійні конфесії, серед яких передусім УПЦ МП та УАПЦ, намагалися заборонити переходи власних громад і на рівні внутрішніх статутів, і в судовому порядку. Як приклад: на початку серпня 2018 р. Львівський окружний адміністративний суд скасував розпорядження голови Львівської обласної державної адміністрації про затвердження нового статуту релігійної громади с. Подорожнє Стрийського району про її перехід до складу УПЦ КП [297]. У переважній же більшості випадків зміни конфесійної приналежності релігійних громад стали доконаним фактом.

Між іншим, необхідно також зазначити, що від 2014 р. (не рахуючи анексований Крим та тимчасово окуповані території Донецької і Луганської областей) фактично не спостерігалось переходу релігійних громад до складу УПЦ МП з інших релігійних конфесій. Одна зі спроб такого переходу відбулася 12 січня 2018 р. у м. Коростень Житомирської області. Тоді настоятель храму УПЦ КП ієромонах Ілля (Анатолій Василенко) заявив, що разом із парафією переходить під юрисдикцією УПЦ МП. Однак священика підтримало лише кілька осіб із числа прихожан, тому спроба переходу не увінчалася успіхом. Ієромонах Ілля після такої акції був звільнений з посади настоятеля із заборонаю священослужіння. Новим настоятелем парафії був призначений протоієрей Віталій Ейсмонт [295]. Сам Анатолій Василенко 14 січня 2018 р. у Свято-Покровському храмі Коростеня в присутності Митрополита Овруцького і Коростенського Віссаріона «приніс каяття у гріху розколу та повернувся до

єдиної канонічної Православної Церкви» [176]. УПЦ МП офіційно повідомила, що священник повернувся до них із «більшістю своїх парафіян» [176]. У свою чергу, УПЦ КП заявила, що «зі священником до Московського Патріархату перейшла не більшість громади, а меншість у кількості до трьох парафіян» [295].

Усе ж таки, центральним, у тому числі в контексті розвитку міжконфесійних відносин, стало питання переходу релігійних громад зі складу УПЦ МП до складу УПЦ КП. На думку дослідників, серед яких Л. Филипович, важливими для подальшого переходу є події, що відбулися 4 січня 2018 р. у Запоріжжі [457]. Тоді трагічно загиблого напередодні 2-річного хлопчика із Запоріжжя відмовився відспівувати священник УПЦ МП, оскільки дитина була хрещена в церкві УПЦ КП. Священник УПЦ МП зазначив: «<...> у Московському патріархаті не визнають Київський (патріархат. – І. М.), і, на їх думку, всі обряди, які проведені під заступництвом Філарета, – недійсні» [289]. У результаті до траурної процесії приїхав священник із церкви Святого Миколая, де хрестили дитину, який і відспівав покійного [289]. Згодом Митрополит Запорізький і Мелітопольський Лука виправдовував дії священника УПЦ МП, зсилаючись на церковні канони, і, з його слів, якби священник «нарушив канони, мусив би за це нести відповідальність перед Богом» [59].

Конфлікт вийшов за межі, власне, міжконфесійної площини та викликав широкий суспільний резонанс у межах усієї країни [104]. У свою чергу, правоохоронні органи Запорізької області розпочали розслідування щодо умисних дій, спрямованих на розпалювання національної, релігійної ворожнечі та ненависті, образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, що спричинили тяжкі наслідки у вигляді виникнення сутичок та масових заворушень в Запорізькій області та інших регіонах України [204]. Однак, справа так і не дійшла до логічно завершення. А УПЦ МП не змінила свого «канонічного» підходу у питанні ставлення до хрещення іншими релігійними конфесіями та розпочала в Запоріжжі «перехрещення» дітей,

раніше охрещених в УПЦ КП. До кінця квітня 2018 р., за інформацією прес-служби Запорізької єпархії УПЦ МП, було «перехрещено» понад 40 дітей [92].

Значні структурні зміни в релігійній мережі відбулися після створення на Об'єднавчому Соборі 15 грудня 2018 р. Православної церкви України (ПЦУ) та надання їй томосу про автокефалію на початку 2019 р. ПЦУ утворилася на основі УПЦ КП та УАПЦ, які, таким чином, формально припинили своє існування (саморозпустилися). Отож, до нової церковної організації ввійшло майже 6,5 тис. парафій УПЦ КП й УАПЦ (станом на 2018 р., як зазначалося, кількість релігійних громад УПЦ КП складала 5 363 одиниці, а УАПЦ – 1 171 одиниця [260]). Хоча 20 грудня 2018 р. Митрополит Київський і всієї України Епіфаній зазначив, що ПЦУ нараховує близько 7 тис. парафій, та заявив, що вона «відкрита для інших (релігійних. – І. М.) громад» [205].

Від перших днів існування ПЦУ до неї почалися переходи і релігійних громад, і служителів УПЦ МП. Уже 16 грудня 2018 р. у Вінниці під час служби в кафедральному соборі єпископ УПЦ МП Симеон оголосив про перехід до ПЦУ [290]. Він, до речі, як представник УПЦ МП, брав участь в Об'єднавчому Соборі 15 грудня 2018 р. Здебільшого рішення про перехід зі складу УПЦ МП до ПЦУ приймалися парафією на загальних зборах. Як-от: уже за кілька днів після Об'єднавчого Собору відповідне рішення на зборах у місцевій церкві прийняли жителі с. Шишківці Кіцманського району Чернівецької області [174]. 18 грудня 2018 р. на засіданні парафіяльної ради було прийнято рішення про перехід зі складу УПЦ МП до ПЦУ парафії єпископа Переяслав-Хмельницького і Вишневецького Олександра (Драбинка) [186], свого часу одного із найбільш наближених осіб і секретаря Митрополита Київського і всієї України Володимира. 22 грудня 2018 р. до ПЦУ перейшла перша і найбільша парафія УПЦ МП на Львівщині – храму святих апостолів Петра і Павла у Жовкві [77]. До кінця 2018 р. перехід релігійних громад зі складу УПЦ МП до ПЦУ спостерігався переважно у деяких центральних і західних областях України. Лише на Вінниччині було понад 20 таких парафій [229].

Досить широкий перехід релігійних громад до складу ПЦУ по всій Україні, включаючи схід та південь держави [52; 317], розпочався на початку 2019 р. після отримання ПЦУ томосу про автокефалію, а також з ухваленням Верховною Радою України законопроекту «Про внесення змін до деяких законів України (щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи)», який спростив перехід релігійних громад. Відповідно до нього, для переходу до іншої релігійної громади достатньо 2/3 голосів членів парафії [193]. Загалом, станом на 17 січня 2019 р. до складу ПЦУ перейшло понад 100 релігійних громад УПЦ МП [198].

Як зауважувалося, зі складу релігійної мережі України випали релігійні громади анексованого Криму та окупованих частин Донецької і Луганської областей. По-перше, на території Кримського півострова церкви та релігійні організації від початку анексії перебувають у правовому полі Російської Федерації. По-друге, чи не єдина релігійна конфесія, яка отримала можливість вільного функціонування і в Криму, і на окупованій частині Донбасу, стала УПЦ МП. Діяльність інших церков та релігійних організацій, як і свободи совісті та релігії, стала придушуватися, іноді – й у судовому порядку [51]. Показово, що з офіційної документації Сімферопольської і Кримської єпархії УПЦ МП вилучені будь-які згадки про її приналежність саме до «Української православної церкви» [153]. Відтак, фактично, тут вона виступає під назвою «Російська Православна церква Московського патріархату» та бере активну участь в легітимізації анексії півострова, зокрема через «створення позитивного відношення дітей і молоді Криму до армії РФ» [456, с. 33].

Окрім іншого, абсурдно виглядають випадки освячення духовенством Московського патріархату російської зброї в Криму. 14 січня 2017 р. Митрополит Феодосійський і Керченський Платон (Удовенко) освятив зенітні ракетні системи ППО ЗС Російської Федерації С-400 «Тріумф». Митрополит також благословив російських військовослужбовців [163]. 13 грудня 2017 р. благочинний Севастопольського округу, настоятель Свято-Володимирського

кафедрального собору в Севастополі Сергій Халюта освятив стяги бойових кораблів Російської Федерації [303], а 13 січня 2018 р. – зенітні ракетні системи ППО С-400 «Тріумф» під час їх виведення на бойове чергування поблизу мису Фіолент [294]. Згаданий протоієрей Халюта, звертаючись до російських військових у 2015 р., відзначив: «Ви є не лише захисниками кордонів Росії – ви є захисниками кордонів всього Православного світу» [303].

Як зазначалося, вільна діяльність інших, окрім як УПЦ МП, релігійних конфесій у Криму була значно ускладнена. Особливо це стосувалося УПЦ КП, Духовного управління мусульман Криму, Свідків Єгови (діяльність останніх була взагалі офіційно заборонена) та інших. Загалом, до 2014 р. у Криму було зареєстровано 52 релігійні громади УПЦ КП та діяло близько 20 церков (із, відповідно, 20 священиками). Після анексії тут залишилося лише 9 парафій і 4 священики [53]. Діяльність УПЦ КП на території Криму усіяко обмежувалася, а після її переходу на початку 2019 р. до складу ПЦУ була оголошена фактично поза законом. Відповідно до висновків Комісії США з міжнародної релігійної свободи (USCIRF), відповідальність за обмеження релігійної свободи в анексованому Криму (як і на окупованому Донбасі) несе Російська Федерація [276].

Вкрай не проста ситуація зі свободою совісті та віросповідання склалася на окупованих частинах Донецької і Луганської областей. На цьому, зокрема, наголошено в аналітичному звіті «Свобода віросповідання під прицілом: російський терор на окупованих територіях Східної України». У звіті відзначено, що релігійні переслідування на окупованому Донбасі, що досягли апогею у 2014–2015 рр., тривали і надалі. Це призвело до знищення ряду релігійних громад, які були змушені полишити рідні землі, решта релігійних спільнот значно зменшилася [472, с. 21].

За роки незалежності поступово зростала і релігійність населення України. Якщо у 1991 р. про віру в Бога заявляли від 43 % до 49 % населення України, то наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років – від 66 % до 86 % опитаних громадян [383, с. 22]. (За іншими даними, станом на середину 2010-х

років частка віруючого населення України становила від 40 % до 50 %.) Водночас указані цифри передбачають різний рівень глибини релігійності: від звичайного декларування до глибинної релігійності. Загалом, дана статистика українських реалій відповідає середньоєвропейським показникам віруючого населення [454, с. 7]. Про це, зокрема, засвідчує і досить високий рівень довіри суспільства до церковно-релігійних інституцій.

Дослідниця Н. Худоба стверджує, що у силу різних причин, серед яких ідеологічний вакуум у суспільстві, з одного боку, зростає релігійність населення, а з іншого, – «саме релігія стає домінуючою ціннісною орієнтацією» [487, с. 299]. У зв'язку з цим, у роки незалежності України релігійні структури почали виступати у ролі важливої соціальної інституції, про що, зокрема, засвідчує і зростання рівня довіри українців до церкви та релігійних організацій. Рівень довіри суспільства до церкви (релігійних організацій) постійно зростає та із 2005 р. досягнув понад 50 % підтримки [358, с. 10]. Відтак, серед усіх інституцій громадянського суспільства вплив церкви є навіть більшим, ніж окремих політико-державних діячів та політичних сил [336, с. 16]. Найвищий рівень довіри до церкви був зафіксований у 2010 р. – 72,5 % [488, с. 40]. Ця тенденція також яскраво проявилася в останні роки в умовах складних суспільно-політичних й соціально-економічних трансформацій. Розглянемо це на конкретних прикладах.

Відповідно до опитування громадської думки, проведеного наприкінці 2015 р. Київським міжнародним інститутом соціології, найвищий рівень довіри серед українців спостерігався до церкви – 58,8 % опитаних (недовіру церкві висловили лише 18,4 % респондентів). Водночас статистичні відомості засвідчують, що церкві більше довіряють особи, яким 50 і більше років (68,5 % проти 51 % віком від 18 до 49 років). Для порівняння: рівень довіри громадян України до владних інституцій наприкінці 2015 р. був відносно невисоким. Відповідно до вказаного опитування, Президенту України довіряли 16,8 %, Кабінету Міністрів України – 8,7 %, Верховній Раді України – 6,2 % опитаних [311]. Приблизно ж на такому рівні, згідно з даними Українського центру

економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, перебувала довіра українців до церкви у 2016 р. – 58,6 % [488, с. 40].

У жовтні 2017 р. аналогічне дослідження було проведено соціологічною службою Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. Відповідно до нього, серед інститутів держави та суспільства найбільшу довіру після волонтерських організацій отримала церква, якій висловили довіру 64,4 % респондентів (в інших джерелах – 63,3 % [442, с. 23; 488, с. 40]). У свою чергу, Президенту України висловили довіру 24,8 % опитаних, Кабінету Міністрів України – 19,8 %, Верховній Раді України – 13,8 % опитаних [282]. У 2018 р. рівень довіри українців до церковно-релігійних структур дещо знизився – до 59,8 % [442, с. 23]. Паралельно з цим також зростає довіра і до керівників, зокрема, найбільших церков України. В одному із рейтингів, який представляє список 100 найбільш впливових людей України останнього часу, знайшлося місце для трьох церковно-релігійних діячів: Глави ПЦУ Епіфанія (34 позиція), Глава УПЦ МП Онуфрія (48 позиція) та Глави УГКЦ Святослава Шевчука (85 позиція) [479, с. 16–17].

З іншого боку, соціологічні дослідження фіксують вкрай низький рівень довіри до державних інституцій, через що здебільшого і відбулася переорієнтація на церковні організації як лідера думок. Це також свідчить про «проблеми, які дедалі накопичуються і загострюються як у процесі функціонування держави, а отже, й державотворення як такого» [358, с. 12]. Адже: «За такого роду суспільно-політичного контексту високий рівень декларативної релігійності населення <...> виявляється переважно компенсатором у конфлікті, що триває між оптимістичними суспільними очікуваннями, пов'язаними із проголошенням незалежності України, і вкрай важкими для суспільства та його членів соціально-економічними, політичними, соціокультурними наслідками “розбудови держави” та позитивіським ліберальним (у сенсі безвідповідальності держави перед суспільством та громадянами) сценарієм» [358, с. 18]. З цього випливає, що досить високий рівень підтримки церковно-релігійних інституцій на противагу державним

інституціям свідчить про неможливість останніх виправдати суспільні сподівання на належний рівень соціально-економічного й культурно-духовного розвитку. Водночас, тут необхідно враховувати і традиційно досить значний рівень підтримки церкви в Україні, що склалося історично. На завершення підрозділу необхідно наголосити на думці дослідника Л. Виговського, який приходить до висновку, що, зокрема, церква в Україні в роки незалежності виступила як важливий чинник формування й розвитку громадянського суспільства [350, с. 23–27].

Отже, з проголошенням державної незалежності в Україні розпочалося відновлення та подальше формування релігійної мережі. Її активний розвиток в основному завершився до початку 2000-х років. Однак із 2014 р., після анексії Криму та окупації частин Донецької і Луганської областей, релігійна мережа зазнала певних трансформацій. Окрім іншого, де-факто, до неї не відносяться релігійні громади анексованої та окупованої частин України. Провідними церковно-релігійними організаціями в Україні стали християнські, серед яких православні, католицькі й протестантські; а також етно-конфесійні та нові релігійні організації. Значні трансформації у структурі релігійної мережі відбулися наприкінці 2018 – на початку 2019 рр. після створення ПЦУ та надання їй томосу про автокефалію. Водночас в останні роки церковно-релігійні організації перетворилися на важливу соціальну інституцію, які, зокрема, і через міжконфесійний діалог беруть участь у державотворчих процесах в Україні.

2.2. Міжконфесійні стосунки

Оскільки Україна є поліконфесійною державою, то важливий вплив на становище її релігійної мережі мають міжконфесійні стосунки. І хоча в державі загалом спостерігалася релігійна терпимість, подекуди між різними конфесіями відбувалося загострення відносин і навіть відкрите протистояння, факти якого були переважно зафіксовані упродовж 1990-х років. Однак міжконфесійні

відносини в Україні періоду незалежності характеризуються не стільки протистоянням і конфліктністю, скільки міжконфесійним діалогом, зокрема й у питанні участі церков та релігійних організацій у процесах державотворення новітньої доби.

Саме конструктивний міжконфесійний діалог, на думку М. Бабія, є оптимальним виходом для мінімізації будь-якого протистояння [331, с. 11]. Притримуються такої позиції й О. Горкуша [363, с. 58] та інші дослідники. При цьому, як зазначає М. Бабій, факти засвідчують, що по відношенню до українського церковно-релігійного середовища не доводиться говорити про яскраво виражене протистояння між основними конфесіями. Радше, варто вести мову про «латентний антагонізм», який усе-таки має певний потенціал до загострення [331, с. 11]. Українська дослідниця А. Арістова приходить до слушної думки, що міжцерковні та міжконфесійні релігійні конфлікти в українському суспільстві, як і в деяких інших постсоціалістичних країнах, «є відображенням і закономірним наслідком конфронтації різновекторних внутрішньо- і зовнішньополітичних орієнтацій населення, політичних і церковних еліт» [512, с. 18]. Отож, можна стверджувати, що найбільше загострення міжконфесійних стосунків в Україні зафіксовано на початку незалежності, коли відбувалося становлення основних векторів внутрішньої і зовнішньої політики держави. Суспільно-політичні трансформації 2010-х років також призвели до посилення напруженості у міжконфесійних стосунках.

При цьому, упродовж першої половини 1990-х років головними причинами протистоянь між релігійними конфесіями були майно, земля та впливи, а основним засобом «вирішення» конфліктів виступали бійки, боротьба за культові споруди, поширення дезінформації про опонентів тощо [393, с. 14]. У жовтні 1995 р. заступник Міністра у справах національностей, міграції та культів В. Середа у зверненні на ім'я Віце-прем'єр-міністра І. Кураса відзначав, що недостатня забезпеченість церковно-релігійних організацій культовими спорудами «є найгострішою проблемою сучасного релігійного життя в Україні, головною причиною міжконфесійного протистояння та конфліктів, фактором

постійної напруги у суспільстві» [15, арк. 16]. М. Новиченко з цього приводу зазначав: «Причини міжконфесійних і внутріцерковних протистоянь досить глибоко кореняться в національному, релігійно-догматичному й історичному контексті, але треба визнати, що вони дуже значною мірою підсилені соціально-політичною й економічною ситуацією в країні. Звичайно, живлять їх і невирішені проблеми власності на культові будівлі, боротьба за розподіл сфер впливу» [439, с. 17]. Серед причин конфліктності М. Новиченко також не відкидав зовнішньополітичний чинник – вплив на релігійне середовище закордонних релігійних центрів [439, с. 17]. Безперечно, що міжконфесійні конфлікти поглиблювалися окремими політичними силами, що намагалися використати релігійний чинник у власних інтересах [344, с. 134].

Загалом, протистояння та конфліктність у релігійному середовищі України, як зазначають дослідники, визначається за такими лініями: міжправославна (у середовищі українських православних конфесій); православно-католицька (між українськими православними конфесіями та римо- і греко-католиками); внутрішні протиріччя між іншими конфесіями (зокрема, між православними і мусульманами), які не набрали значної гостроти; протиріччя між традиційними релігіями та новими релігіями [333, с. 125; 439, с. 17; 454, с. 7]. У загальному такі напрямки конфліктності та протистояння окреслювали й аналітики Державного комітету у справах релігій [18, арк. 43]. З іншого боку, доводиться говорити і про прояви в Україні, власне, релігійного конфлікту, який проявляється на політичному, національному, богословсько-ієрархічному, побутовому рівнях [349, с. 51].

Зрозуміло, що глибина конфліктності між різними лініями різна, але найбільш конфліктні ситуації спостерігалися на рівні взаємовідносин у середовищі православних конфесій [454, с. 7]. Цей конфлікт був започаткований одразу і, по суті, зводився до боротьби за першість в українському православному середовищі. На початковому етапі, у 1991–1992 рр. він тривав між УПЦ МП та УАПЦ. У цей час УПЦ МП проголошує тезу про неканонічність (тобто «безблагодатність») УАПЦ [386, с. 3]. Із червня

1992 р., часу створення УПЦ КП, УПЦ МП поширює цю «аксіому» і на її представників. Таким чином, був започаткований конфлікт з одного боку між УПЦ МП, а з іншого – УАПЦ й УПЦ КП. При цьому, разом із боротьбою за першість в українському релігійному середовищі ці церкви посилюють боротьбу за церковно-релігійне майно. У цей же час УПЦ КП змогла заручитися підтримкою частини проукраїнськи налаштованої частини суспільства та, деякою мірою, держави, яка відійшла від цієї позиції у 1994 р., після перемоги на Президентських виборах Л. Кучми [386, с. 5].

Показовою подією цього етапу міжконфесійних, як і державно-конфесійних відносин, стали трагічні події похорону 18 липня («чорний вівторок») 1995 р. біля Софійського собору Святішого Патріарха Київського і всієї Руси України Володимира. Події вийшли за межі суто міжконфесійних відносин в суспільно-політичну площину, викликали гостру реакцію у суспільстві [15, арк. 27–28; 451, с. 27; 480, с. 3–4]. (Певний час саме з подіями «чорного вівторка», а також з діяльністю Білого братства у західному інформаційному просторі асоціювалося релігійне життя України [376, с. 23].) Відповідну державну політику із надання пріоритетності УПЦ МП на релігійній карті України, яка призвела до подій «чорного вівторка», відкрито засудила УПЦ КП. 17 листопада 1995 р. новообраний Глава УПЦ КП Філарет (обраний на Помісному Соборі УПЦ КП 20–21 жовтня 1995 р.) у листі на адресу Президента України Л. Кучми відзначив: «Підтримуючи Ваші неоднозначні заяви про рівність підходу до всіх конфесій, в житті ми відчуваємо пріоритет, який надається Московському патріархату, і негативне ставлення державних чинників в центрі і на місцях до Київського Патріархату» [15, арк. 173].

Конфлікт між УПЦ КП та УПЦ МП був поглиблений на початку 1997 р. у зв'язку з відлученням від церкви (накладенням анафем) «за розкольніцьку діяльність» Митрополита Київського і всієї України Філарета, що відбулося на засіданні Архієрейського Собору РПЦ у Москві (18–23 лютого 1997 р.) [137].

Вкрай негативним для розвитку міжцерковного православного діалогу стали окремі події, коли на представників тієї або іншої конфесії вчинялися силові напади. Один із таких випадків відбувся 30 квітня 1999 р. у Маріуполі під час освячення Хреста на місці запланованої побудови кафедрального храму УПЦ КП. Тоді на Патріарха Філарета, членів його делегації і віруючих, які зібралися на цю подію, відбувся напад невідомих осіб, озброєних металевими прутами, кийками та хімічними засобами. Серед десятків постраждалих був і Патріарх Філарет, який отримав тілесні ушкодження. УПЦ КП в організації нападу звинуватила УПЦ МП за потурання місцевих органів влади [20, арк. 171].

Конфліктність в українському православному середовищі час від часу загострювалися і у 2000-х та 2010-х роках, зокрема на ґрунті майнових питань. Так, на початку 2000 р. між УПЦ КП та УПЦ МП виник конфлікт навколо питання приналежності Свято-Михайлівської парафії м. Києва, яка юридично належала останній [269, с. 37]. У ніч з 1 на 2 січня 2000 р. група озброєних осіб захопила споруди Свято-Михайлівської парафії (каплицю Святого Георгія, храм пам'яті жертв Чорнобиля, недільну школу) у Дарницькому районі Києва [21, арк. 71]. Як зазначалося, 24 грудня 1999 р. ця парафія перейшла зі складу УПЦ МП до УПЦ КП.

У цей же час Президент України Л. Кучма на урочистих заходах у київському палаці «Україна», присвячених 2000-літтю Різдва Христового, наголосив на шкоді міжправославного конфлікту «державі, суспільству, духовному здоров'ю нації і самому Православ'ю» [269, с. 37].

Один із значних конфліктів виник у зв'язку із передачею 2011 р. в Житомирі колишньої Хресто-Воздвиженської церкви, яка до того, перебуваючи у комунальній власності, використовувалася як одна із будівель місцевого краєзнавчого музею, у власність УПЦ МП [126]. Це викликало протистояння між духовними особами й віруючими УПЦ МП та УПЦ КП. Місцеві ж органи влади передбачали цей конфлікт. В «Інформаційному звіті про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2009 році»

відзначено: «Не зважаючи на досягнуту домовленість між архієреями УПЦ (УПЦ МП. – І. М.) і УПЦ-КП про недопустимість організації будь-яких акцій біля Христо-Воздвиженського храму м. Житомира, періодично УПЦ організовує хресні ходи до храму. Все частіше фіксується залучення до таких акцій громадських організацій на кшталт православних громадян Житомира. В майбутньому, при появі можливостей вивільнення храму, перед владою постане складне питання – якій православній конфесії віддавати культову споруду, адже кожна з них буде висувати свої вагомі аргументи» [38, арк. 123].

Із кінця 2014 р. конфліктність, передусім між УПЦ КП та УПЦ МП, значно поглибилася і була зумовлена започаткуванням тенденції переходу релігійних громад останньої до Київського патріархату. Ця тенденція була активізована наприкінці 2018 – на початку 2019 рр. у зв'язку зі створенням на основі УПЦ КП й УАПЦ ПЦУ на надання їй автокефалії Вселенським Патріархатом. Зміна конфесійної приналежності релігійних громад як тенденція сучасних міжконфесійних відносин в Україні уже розглядалася вище.

Протистояння між православними та католиками, особливо у перші роки незалежності, зводилося передусім до протистояння між УПЦ МП та УГКЦ в питанні церковного майна. Цей конфлікт чітко окреслився уже наприкінці 1980-х років після легалізації УГКЦ та висловленням нею претензій на храми та церковне майно на той час РПЦ на території Західної України [1, арк. 3–6], яке було передане православним після Львівського собору 1946 р. При цьому, у серпні 1992 р. Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України критикувала керівництво західноукраїнських областей, яке, за твердженням Ради, при вирішенні майнових питань між УПЦ МП та УГКЦ фактично ставало на сторону останньої [9, арк. 93]. Із критикою цієї ситуації та проханням вищих органів державної влади в Україні належним чином відреагувати на неї неодноразово упродовж першої половини 1990-х років зверталось керівництво УПЦ МП. Один із подібних листів 2 листопада 1995 р. Митрополит Володимир направив Президенту України Л. Кучмі [15, арк. 167]. Окремі експерти не

виключали значну роль у конфлікті між УПЦ МП та УГКЦ московських спецслужб [9, арк. 101].

В окремих випадках протистояння за храми між УГКЦ та УПЦ МП призвело до рішень місцевих органів влади про почергове використання для богослужінь спірних культових споруд.

Зазначимо, що іноді через невирішеність питання належності культових приміщень виникала напруженість у відносинах не лише між УПЦ МП та УГКЦ, а й між УГКЦ та РКЦ. Зокрема, у 1997 р. між віруючими цих релігійних конфесій виник конфлікт за право володіння культовою спорудою у м. Комарному Львівської області. Підставою для конфлікту стало розпорядження Представника Президента України у Львівській області від 30 вересня 1992 р., відповідно до якого колишній костел РКЦ було передано у власність УГКЦ [18, арк. 135].

Протистояння з більшою або меншою силою тривало як упродовж 1990-х років [15, арк. 162, 189], так і продовжувалося на початку 2000-х років. Невирішеність майнового питання у відносинах між УГКЦ та УПЦ МП стало однією з причин негативної позиції останньої по відношенню до візиту в Україну Папи Римського Івана Павла II у червні 2001 р. [372, с. 22, 24–25]. УПЦ МП, маючи принципово негативне відношення до поїздки Глави римської церкви на нібито власну «канонічну територію» [359, с. 80], напередодні візиту активізувалася «у напрямку формування негативної громадської думки відносно візиту до України Глави держави Ватикан Івана-Павла II» [24, арк. 159].

Серед протиріч між іншими конфесіями передусім варто відзначити протистояння між православними та мусульманами. Воно здебільшого відбувалося в Криму практично упродовж усіх років незалежності [24, арк. 135–137, 143–144]. Найбільші релігійні конфесії півострова, по суті, вели між собою боротьбу за першість у духовному житті півострова [407, с. 138–139], що також негативно відобразилося і на діяльності міжконфесійного об'єднання МРК «Мир – дар Божий» [502]. При цьому, у самому

мусульманському середовищі Автономної Республіки Крим не було єдності, що призвело до відкритих проявів внутрішніх протиріч між мусульманами. Отож, на відміну від решти ліній протистояння, які зафіксовані по всій території України, ворожість між православними й мусульманами має виразний регіональний характер.

Серед протиріч у рамках цієї підгрупи можна також назвати напруженість у відносинах між традиційними релігійними конфесіями та Свідками Єгови, які, зокрема в Україні, трактуються як течія пізнього протестантизму. Так, у 2006 р. на Львівщині виник конфлікт між представниками традиційних релігійних конфесій зі Свідками Єгови у зв'язку з поширенням останніми буклету «Кінець фальшивої релігії вже близько». У тексті буклету релігійні переконання представників традиційних релігій піддавалися різкій критиці [345, с. 156].

За роки незалежності певний рівень протистояння спостерігався між традиційними церквами України, передусім між УПЦ МП, УПЦ КП, УГКЦ, УАПЦ, та новими релігійними течіями. Адже, значною мірою, з точки зору традиційних релігій, неорелігії розглядалися як псевдорелігійні течії, культова практика яких суперечить усталеним поняттям про духовно-моральні цінності [331, с. 11]. Свого часу Глава УПЦ МП Митрополит Київський і всієї України Володимир навіть висловлював думку, що держава мала б реагувати на поширення в Україні окремих нових релігійних культів, зокрема не реєструвати їх «під виглядом свободи совісті» [160, с. 43].

Від початку незалежності арбітром у розв'язанні міжконфесійних суперечок виступила держава. Важливим у цьому відношенні став Всеукраїнський міжрелігійний форум, проведений у листопаді 1991 р., у якому взяли участь представники найпоширеніших конфесій та органів державної влади. У засіданні форуму також взяв участь на той час Голова Верховної Ради України Л. Кравчук. Окрім іншого, практичними результатами засідання стало проведення регулярних нарад керівників релігійних центрів, де обговорювалися найбільш актуальні спільні проблеми та вирішувалися шляхи їх розв'язання [9,

арк. 43]. У 1996 р. для послаблення міжконфесійного протистояння, зменшення «вогнищ міжконфесійної напруги» (таких у цей час було близько 300) з досить значним успіхом було проведено Всеукраїнську акцію «1996 рік – рік порозуміння, злагоди та творення на благо українського народу» [17, арк. 73]. Важливим для нормалізації міжконфесійних стосунків також стало впровадження Меморандуму християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах. Документ був прийнятий 21 липня 1997 р. з ініціативи глав та представників церковно-релігійних конфесій за участі Президента України [157].

Отож, необхідно наголосити, що оптимальне розв'язання конфліктності й протистояння у церковно-релігійному середовищі відбувалося завдяки спільним зусилля державних органів та самих представників церковно-релігійних організацій. На цьому, між іншим, наголошував на початку 1998 р. на зустрічі із представниками ВРЦіРО Президент України Л. Кучма: «Характеризуючи події минулого року (мова йде про 1997 р., хоча це можна спроектувати загалом і на період 1991–1997 рр. – І. М.), слід підкреслити, що наше найцінніше надбання у сфері державно-церковних відносин, що вдалося зберегти мир, забезпечити умови для нормального розвитку релігійно-церковного життя» [18, арк. 35].

Також відзначимо, що наприкінці 1990-х років з ініціативи Президента України було створено Комісію по врегулюванню міжконфесійних спорів та державно-церковних відносин. До її складу ввійшли представники ряду церковно-релігійних організацій та заступник голови Державного комітету у справах релігій [18, арк. 44]. 23–24 вересня 1999 р. у Києві в рамках ювілейних заходів, присвячених 2000-літтю Різдва Христового, відбувся Перший Всеукраїнський християнський конгрес «Примирення – дар Божий, джерело нового життя». У роботі Конгресу поряд з представниками християнських конфесій взяли участь Президент України, Віце-прем'єр-міністр України, громадські й державно-політичні діячі України. Кількість усіх учасників Першого Всеукраїнського християнського конгресу «Примирення – дар Божий,

джерело нового життя» сягнула близько 500 осіб. Серед ключових питань, які обговорювалися на Конгресі, – проблема поглиблення діалогу християнських релігійних конфесій, подолання міжцерковних конфліктів, досягнення християнської та суспільної злагоди тощо [22, арк. 157]. А у 2000 р. з ініціативи держави було організовано діяльність постійно діючого круглого столу «Православна єдність». У його засіданнях брали участь православні церкви, які діяли в Україні, з метою вирішення міжцерковних протиріч [23, арк. 13].

Боротьба з протистоянням на релігійному ґрунті, з расизмом, расовою дискримінацією, ксенофобією та пов'язаною з цим нетерпимістю систематично підтримувалася державою на рівні нормативно-правових, законодавчих актів, окремих державних програм [31, арк. 20–22; 32, арк. 83–84; 37, арк. 109–123]. Діяльність, пов'язана з питаннями забезпечення відповідних прав і свобод національних менших, також відбувалася з урахуванням здобутків європейського законодавства у цій сфері, що, між іншим, зумовлювалося членством України у Раді Європи [34, арк. 10].

Зусилля на розв'язання міжконфесійних протиріч із другої половини 1990-х років спрямувала і ВРЦіРО. Уже сам факт об'єднання в межах єдиного міжконфесійного органу представників найбільших церковно-релігійних організацій свідчив про можливість конструктивного діалогу між ними. До кінця 1990-х років Рада прийняла низку заяв та звернень до українського народу, які спрямовувалися на досягнення порозуміння, миру й злагоди в релігійному середовищі України. ВРЦіРО розглянула низку проблемних питань спільно з Міністерством внутрішніх справ України («Про деякі аспекти співпраці підрозділів МВС з релігійними організаціями України»); з Міністерством освіти і науки України («Про деякі проблеми співіснування світської та духовної освіт в Україні та шляхи їх розв'язання»); з Національною академією наук України; з Академією мистецтв України; з Фондом сприяння розвитку мистецтв культурного центру «Духовна Україна» (прийнято підсумковий документ під назвою «Третьюму тисячоліттю – Україну духовну») [23, арк. 14].

На початку 2000-х років конфліктність в українському церковно-релігійному середовищі мінімізувалася. Якщо наприкінці 1997 р. було зафіксовано 446 населених пунктів із так званими «гарячими точками» (конфліктами на релігійному ґрунті), то у 2002 р. – лише 97 населених пунктів із «гарячими точками». У зв'язку з цим М. Новиченко зауважив, що «конфліктність перестала бути визначальною рисою релігійно-церковного життя» [438, с. 50]. Однак, як зазначає В. Бондаренко: «По суті на сьогодні в Україні (станом на 2003 р. – І. М.) нерозв'язаною залишається лише одна конфліктна ситуація – протистояння між православними різних юрисдикцій» [338, с. 39]. До кінця 2018 р. вона відбувалася по лінії УПЦ МП – УПЦ КП й УАПЦ, а з кінця 2018 – початку 2019 рр. по лінії УПЦ МП – ПЦУ.

Наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. релігійні інституції взяли активну участь у подіях Революції Гідності [365, с. 43–51; 418], виступивши духовним посередником у розв'язанні конфлікту між протестуючими та владою. Окрім іншого, їх участь у революційних подіях стала важливим етапом у розвитку міжконфесійних відносин. Щоправда, від міжконфесійного діалогу цього часу відмежувалася УПЦ МП, а також, через власні богословські положення, зокрема, й адвентисти та Свідки Єгови [364, с. 16–17; 365, с. 49] тощо. Зросла роль релігійних інституцій і в постреволюційний період, які активно включилися у державотворчі процеси.

Увесь час релігійний чинник відігравав вагомий роль на Євромайдані. Різні конфесії надавали свої приміщення для потреб протестуючих, тут відкривалися молитовні намети, проводилися спільні богослужіння; релігійні діячі стояли поміж ворогуючими таборами, намагаючись виступити посередниками у розв'язанні конфлікту. Логічно, що за таких умов постало питання міжконфесійних відносин, яке було зумовлене ставленням до революційних подій. Характерно, що жодна із церков в Україні на офіційному рівні не засудила Євромайдан і не підтримала дій влади проти опозиціонерів [367]. Факти насильства на Майдані постійно засуджувалися українськими церквами.

Як зазначалося, значною мірою від процесів міжконфесійного діалогу у контексті подій Євромайдану відмежувалася УПЦ МП як одна з найбільших релігійних конфесій в Україні. Мовчазна позиція УПЦ МП щодо революційних подій сприяла тенденції відходу частини віруючих зі складу УПЦ МП до інших релігійних конфесій, зокрема до УПЦ КП, що особливо посилилося згодом, в умовах російської військової агресії в Україні [185]. (За деякими відомостями, у перші два роки російської військової агресії, як відзначалося, до складу УПЦ КП перейшло від понад 50 [421] до майже 70 парафій УПЦ КП [482].) Окремі ж представники УПЦ МП, що не було заявлено на офіційному рівні, іноді висловлювалися проти учасників Майдану [367]. Таким чином, УПЦ МП випала з екуменічного діалогу періоду Євромайдану.

Наприкінці 2013 р. католицькі, православні, протестантські церкви, спільноти мусульман і євреїв в Україні підписали спільне звернення про відмову від усіх форм насильства та із закликом до Уряду про утримання від насильства. Єдиною альтернативою насильства мав стати діалог. Одним із ініціаторів цього виступила УГКЦ. Як зауважив її Глава Святослав Шевчук: «Ми хочемо сприяти діалогові. А потім ми просимо розпочати національне обговорення, тому що разом всі сили країни можуть вирішити майбутнє України. Столом переговорів став Майдан, де приймають спільні рішення разом» [413]. Відповідне звернення в новітній період української історії стало чи не єдиною реальною заявою про єднання, зокрема українських конфесій. Воно сприймається важливим прецедентом на шляху розвитку екуменічного руху.

Єдність релігійних організацій періоду Євромайдану дала підставу окремим дослідникам, серед яких О. Горкуша та Л. Филипович, стверджувати, що «на Майдані фактично постала Громадянська Церква України» [365, с. 47]. Тобто, не нова об'єднана з інституційної точки зору релігійна організація, а, по суті, релігійна єдність, що відзначалася принциповою поліконфесійністю, яка відображала поліконфесійність громадянського соціуму в Україні [365, с. 47].

Заявлену міжконфесійну єдність періоду Євромайдану намагалася порушити офіційна влада. У листі Міністерства культури України від 3 січня 2014 р. на ім'я Глави УГКЦ Святослава Шевчука було висловлено засудження релігійної діяльності, першочергово УГКЦ, на Майдані, що, на думку авторів листа, сприймається як «порушення вимог законодавства України про свободу совісті та релігійні організації». Далі зазначалося, що недотримання норм чинного законодавства «може слугувати підставою для порушення перед судом питання про припинення діяльності відповідних релігійних організацій» [169].

У період Євромайдану та в наступні роки загострилися суперечності між різними конфесіями в Криму та на південному сході України. Адже тут через зовнішній фактор провідну роль почала відігравати УПЦ МП. Інші традиційні конфесії цих регіонів зазнали гонінь. Принагідно зауважимо, що відносини УПЦ МП з різними конфесіями у подальшому значно загострилися і в інших регіонах України. Останні тенденції стали гальмом міжконфесійного діалогу, започаткованого на Євромайдані.

Як зауважувалося, після створення у 1992 р. УПЦ КП поступово, після її очолення Філаретом, взяла курс на здобуття автокефалії. При цьому необхідно наголосити, що ще у листопаді 1991 р. Митрополит Філарет, будучи на чолі УПЦ МП, звернувся до Московської патріархії з проханням визнання автокефалії УПЦ, на що ствердної відповіді не надійшло [386, с. 3]. «Партнером» УПЦ КП у цьому процесі виступила УАПЦ.

Власну позицію щодо розвитку екуменічного руху займали греко-католики, які у 2000 р. навіть розробили «Концепцію екуменічної позиції УГКЦ». (При цьому, ще 1994 р. тодішній очільник УГКЦ Мирослав Іван Любачівський поширив пастирське звернення «Про єднання святих Церков» [404, с. 139–140].) У документі наголошувалося: «УГКЦ розвивається як Помісна Українська Церква в єдності з Римським Апостольським Престолом і є повноправною Церквою-Сестрою для іншим Помісних Церков» [372, с. 20]. Тут же також звертається увага на роз'єднаність в середовищі православних конфесій та висловлюється можливе бачення процесу отримання автокефалії,

«вважаючи вирішення цього питання предметом виключної компетенції православних Церков» [372, с. 21].

Важливою для розвитку міжконфесійного діалогу стала чи не перша конструктивна зустріч між УПЦ МП, УПЦ КП та УАПЦ 14 квітня 2000 р. у Києві. Тоді представники трьох українських православних конфесій обговорили питання можливості початку переговорного процесу [268, с. 27]. При цьому, практичні кроки, які були підтримані на найвищому політичному рівні, в об'єднавчому процесі згодом здійснили представники УПЦ КП та УАПЦ. 24 жовтня 2000 р. на зустрічі з Президентом Л. Кучмою очільник УАПЦ Митрополит Мефодій та керуючий справами УАПЦ архієпископ Ігор Ісіченко обговорювали «шляхи об'єднання православних України в єдину Помісну церкву» [266, с. 40]. А вже 8 листопада 2000 р. делегації представників УАПЦ та УПЦ КП у Стамбулі, у резиденції Константинопольського Патріарха, підписали домовленість про початок об'єднавчого процесу [266, с. 36].

Практичне вирішення питання отримання автокефалії православ'ям в Україні розпочалося у 2018 р. До цього, значною мірою, долучився політичний чинник, про що йтиметься далі. 11 жовтня 2018 р. Синод Вселенського патріархату зняв анафему з очільників УПЦ КП Філарета й УАПЦ Макарія. Синод Вселенського патріархату також скасував рішення 1686 р. про передачу української церкви Московському патріархату [66]. Відповідне рішення Вселенського патріархату поглибило протистояння між найбільшими православними конфесіями України: між УПЦ МП з одного боку та між УПЦ КП й УАПЦ – з іншого. 15 грудня 2018 р. на Об'єднавчому Соборі у Києві було створено ПЦУ, яка уже на початку січня 2019 р. отримала томос про автокефалію. Таким чином, з кінця 2018 р. міжконфесійне протистояння у площині УПЦ МП – УПЦ КП, УАПЦ, на основі яких було створено нову релігійну структуру, перейшло у площину УПЦ МП – ПЦУ. При цьому, підтримку створенню ПЦУ висловила значна частина церков та релігійних організацій України. Так, очільник УГКЦ Святослав Шевчук у привітанні Митрополиту Київському і всієї України Епіфанію відзначив: «У цей

знаменний момент (створення ПЦУ. – І. М.) я простягаю руку від імені нашої Церкви до Вас та всіх православних братів, пропонуючи вам почати разом торувати наш шлях до єдності, до правда» [49].

Важливим для розвитку екуменічного руху в Україні стало проведення спільних релігійних заходів всеукраїнського масштабу. Серед таких – «Молитва за Україну та український народ», яка відбулася у 18-ту річницю незалежності України, 24 серпня 2009 р., в Софійському соборі м. Києва. Її учасниками були члени ВРЦіРО та керівництво держави. Щоправда, напередодні, 13 серпня 2009 р., УПЦ МП повідомила, що в заході не зможе взяти участь її керівник Митрополит Київський і всієї України Володимир [36, арк. 117–120]. Також можна відзначити традиційний Тиждень молитов за єдність християн, який щорічно проходить з 18 по 25 січня (25 січня – день Навернення апостола Павла). За часи незалежності заходи набули поширення і значно активізувалися від початку 2010-х років. У січні 2018 р. спільні молитви відбувалися у Києві, Львові, Житомирі, Бердичеві, Одесі, Харкові, Сумах та інших українських містах [287]. 25 січня 2018 р. спільна молитва за єдність християн у Львові у митрополичій базиліці Успіння Пресвятої Діви Марії об'єднала духовенство й вірян РКЦ, УГКЦ, Вірменської Апостольської Церкви, УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ, Християнської євангельської церкви «Гефсиманія» [503]. У цей же день у Києві в соборі св. Олександра до екуменічної молитви долучилися РКЦ, УГКЦ, УПЦ КП, Вірменська Апостольська Церква (ВАЦ), Лютеранська Церква [90]. Досить активна участь християнських церков у Тижні молитов за єдність християн спостерігалася і в попередні роки [89]. Щоправда, у них, фактично, не брали участі представники УПЦ МП як найбільшої релігійної конфесії України. Водночас, останніми роками у Львові започаткована традиція екуменічної молитви за місто та його мешканців. Вона відбувається у День міста (на початку травня) [291].

Загалом, виходячи із вищезазначеного, можна констатувати, що у роки незалежності в Україні був відсутній конструктивний міжконфесійний діалог. Вітчизняні дослідники, серед яких С. Здіорук, відзначають причини цього

явища: імперська позиція УПЦ МП, яка прагнула до тотального домінування на релігійній карті України; перебування України у полі дії геоконфесійних центрів, з одного боку – РПЦ, а з іншого – Ватикану; нестабільність політичної ситуації в країні, яка на пряму, зокрема через надання владою «пріоритетності» тій або іншій релігійній конфесії, впливала на релігійне життя; наявність сталих негативних штампів серед віруючих по відношенню до інших церковно-релігійних організацій; патерналізм традиційних релігійних конфесій, передусім до нових релігійних організацій [393, с. 15–16].

Таким чином, своє складністю відзначаються міжконфесійні стосунки в Україні в період незалежності. Серед різних напрямів міжконфесійної напруженості особливо значне загострення спостерігалось між православними: УПЦ МП та УАПЦ, УПЦ КП, а згодом і ПЦУ. Відносини між православними конфесіями були напружені протягом усіх років незалежності та особливо посилювалися з кінця 2013 – початку 2014 рр. на фоні загострення суспільно-політичної ситуації в Україні, а пізніше – наприкінці 2018 – на початку 2019 рр. у зв'язку зі створенням ПЦУ та наданням їй томосу про автокефалію. Окремі прояви протистояння зафіксовані також поміж іншими релігійними конфесіями. Важливо, що від самого початку значну роль у розв'язанні міжконфесійної напруженості в Україні відіграла держава.

2.3. Міжконфесійні об'єднання

Одне із перших міжконфесійних об'єднань – Міжконфесійна рада Криму (МРК) «Мир – дар Божий» – було створено у 1992 р. в Автономній Республіці (АР) Крим з метою «оптимізації міжнаціональних відносин». МРК виникла з ініціативи тодішніх керівників Духовного управління мусульман Криму (ДУМК) (муфтія Криму Хаджі Емір Алі Ефенді) та УПЦ МП (архієпископа Сімферопольського та Кримського Лазаря) за участі інших місцевих конфесій [366, с. 121]. До її складу ввійшли: УПЦ МП, ДУМК, Духовне правління кримських караїмів України, РКЦ, ВАЦ, Об'єднання церков євангельських

християн-баптистів Криму, Церква адвентистів сьомого дня АР Крим, громада прогресивного іудаїзму в АР Крим, Німецька Євангелічно-Лютеранська Церква [489, с. 63].

Однак у діяльності МРК спостерігалася певна напруженість між представниками окремих релігійних груп, зокрема між мусульманськими та православними громадами, яка особливо загострилася у 2000-х роках [502]. До її складу також не була включена УПЦ КП. У свою чергу, остання ввійшла до створеного на півострові у 2002 р. відділу Міжнародної асоціації релігійної свободи. Сюди, однак, не були залучені представники УПЦ МП [366, с. 121]. Напередодні, у 2000 р., через протидію УПЦ МП участі в МРК УПЦ КП та УГКЦ діяльність у Раді призупинило ДУМК [489, с. 63]. Діяльність Ради припинилася навесні 2014 р. у зв'язку з анексією Криму. Однією з її останніх заяв на початку березня 2014 р. стало звернення щодо необхідності збереження миру в Криму [159].

Незважаючи на певні внутрішні протиріччя, вважаємо, що діяльність МРК «Мир – дар Божий» мала позитивний вплив для гармонізації міжконфесійних і міжнаціональних відносин в АР Крим. Не виключено, що її досвід був врахований і при формуванні загальноукраїнських міжконфесійних об'єднань.

У грудні 1996 р. з ініціативи Президента України Л. Кучми як міжконфесійний консультативно-дорадчий орган була створена Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) [18, арк. 37; 22, арк. 39]. При цьому, за словами П. Калашника, начальника управління організаційно-методичної роботи Державного комітету у справах релігій, перше установче засідання ВРЦіРО відбулося 27 грудня 1996 р. за участю Віце-прем'єр-міністра України з гуманітарних питань [400, с. 26]. Перед міжконфесійним органом постало завдання об'єднання зусиль різних конфесій задля національно-духовного відродження України, координації міжцерковного діалогу як в Україні, так і поза її межами, здійснення колективних заходів добродійного характеру [18, арк. 37]. ВРЦіРО також взяла на себе зобов'язання брати участь

у розробці проектів нормативних актів у сфері державно-конфесійних відносин [80]. Станом на момент утворення наприкінці 1996 р. [18, арк. 37] і до початку 2000-х років [22, арк. 39] до складу ВРЦіРО входило 15 церковно-релігійних організацій, згодом – 19 [24, арк. 175–176; 489, с. 63], а станом на 2013 р. – 18 церков і релігійних організацій (відповідно до рішення ВРЦіРО, з 24 січня 2013 р. членство в Раді призупинив Духовний центр мусульман України) [80], які представляли понад 90 % релігійних організацій в Україні. Відтак, до складу ВРЦіРО ввійшли: Всеукраїнський Союз Церков євангельських християн-баптистів (ВСЦ ЄХБ), Українська Церква християн віри євангельської (УЦХВС), Духовне управління мусульман Криму, Духовне управління мусульман України, Закарпатська реформаторська церква, Німецька євангелічно-лютеранська церква України, Об'єднання іудейських релігійних організацій України (ОІРОУ), РКЦ, Українська вільна Церква християн євангельської віри (УВЦ ХВС), УАПЦ, Українське Біблійне Товариство (УБТ), УГКЦ, Українська єпархія Вірменської Апостольської Церкви, Українська Лютеранська Церква (УЛЦ), УПЦ КП, УПЦ МП, Українська Уніонна Конференція Церкви адвентистів сьомого дня (УУК ЦАСД), Українська Християнська Євангельська Церква (УХЄЦ) [80; 489, с. 63]. Головуючим у ВРЦіРО з 1 липня 2018 р. був президент ОІРОУ, Головний рабин Києва та України Яків Дов Блайх, а з 6 березня 2019 р. – єпископ РКЦ в Україні, ординарій Києво-Житомирської дієцезії Віталій Кривицький.

Поступово ВРЦіРО по мірі утвердження громадянського суспільства в Україні почала виступати її важливою структурою – як інститут громадянського суспільства, а, відтак, і брати участь у державотворчих процесах. Зокрема, уже напередодні відзначення 2000-ліття Різдва Христового ВРЦіРО започаткувала комплекс заходів із активізації участі релігійних організацій у духовному відродженні України, у сприянні міжцерковному порозумінню та злагоді [18, арк. 38].

В. Кисельов зазначає, що, оскільки ВРЦіРО була створена з ініціативи держави, то, деякою мірою, зокрема до 2005 р., на її діяльність впливали

державні інституції, передусім Державний комітет України у справах релігій, який, по суті, певний час виконував функції секретаріату Ради. Про це, як приклад, може свідчити поширена під час президентських виборів 2004 р. від імені ВРЦіРО заява Державного комітету України у справах релігій до громадян із закликом утриматися від вуличних протестів [403, с. 184]. Однак, незважаючи на це, ВРЦіРО ніколи не виступала як прямо підпорядкована державним інституціям організація, а мала чітку позицію з приводу того або іншого питання, підкріплену іменами очільників найбільших та найавторитетніших церковно-релігійних організацій України. Її діяльність у тому числі спрямовувалася на співпрацю з державою для вирішення поточних суспільно-політичних проблем, зокрема і під час Помаранчевої революції. 29 листопада 2016 р. у Києві на урочистому засіданні, присвяченому 20-річчю заснування Ради, старший єпископ Церкви християн віри євангельської М. Паночко наголосив на стабілізуючій ролі церковно-релігійних організацій під час подій кінця 2004 – початку 2005 рр. [67]. Загалом, із 2005 р. робота ВРЦіРО почала проходити без будь-якої «опіки» держави.

Кількість членів ВРЦіРО від 1996 р. дещо змінювалася (зростала). Як зазначалося, початково їх чисельність складала 15 церков і релігійних організацій [18, арк. 37], згодом – 19, а ще пізніше – 18 церковно-релігійних організацій, які, фактично, представляли 90 % релігійної мережі України. Незважаючи на це, вважаємо, що вирішальний вплив у Раді, незважаючи і на принцип черговості головування церковно-релігійних організацій, належав найбільшим релігійним конфесіям України, передусім УПЦ МП, УПЦ КП, УГКЦ. Про нерівноправні умови діяльності, зокрема у відносинах із державою, звинувачували ВРЦіРО члени інших, менш численних, релігійних організацій, які входили до складу Ради. Так, один із представників УУК ЦАСД відзначав: «При цьому у декого із цієї світи (релігійних представників. – І. М.) виникає спокуса використати державні, владні, силові законотворчі структури для утвердження християнських цінностей, моралі і законів, для утвердження своєї конфесії в суспільній структурі країни. Це спостерігається у діяльності

всеукраїнської Ради Церков та релігійних організацій і її копій на обласному рівні (мова йде про регіональні міжконфесійні об'єднання. – І. М.)» [360, с. 18].

Про частоту зустрічей членів ВРЦіРО свідчить, зокрема, така статистика: якщо у 1997 р. було проведено 6 засідань Ради [400, с. 26], то 2001 р. – 5 засідань [217, с. 46].

Розвиток міжконфесійного діалогу призвів до формування в Україні міжконфесійних органів, які об'єднують різні християнські церкви. У травні 2003 р. була створена Українська Міжцерковна Рада (УМР), перед якою постала мета «сприяння зближенню, взаємодії та єдності християнських церков» [223]. До складу УМР ввійшли християнські церкви (наприклад, станом на 2008 р. – 12 церков), переважно харизматичні, які не були включені до складу інших об'єднань [414, с. 16]. Першим головуєчим УМР був єпископ та старший пастор церков «Спасіння» Пилип Савочка, а згодом – старший рабин Київської Єврейської Месіанської Громади Б. Грісенко [223].

У грудні 2003 р. як міжконфесійний консультативно-дорадчий орган була створена Нарада представників Християнських Церков України (НПХЦУ). Основним завданням її діяльності є «об'єднання зусиль Християнських Церков (релігійних об'єднань) України з метою сприяння поширенню в Україні засад християнства та релігійної свободи». До складу НПХЦУ ввійшло 9 християнських церков православного, католицького та протестантського напрямів: Братство церков та місій євангельських християн-баптистів України (БЦМ ЄХБ), ВСЦ ЄХБ, РКЦ, УГКЦ, УЛЦ, УХЄЦ, УПЦ КП, УПЦ МП, УЦХВЕ [180; 489, с. 63].

Як зазначалося, 15 грудня 2018 р. на Об'єднавчому Соборі у Києві на основі УПЦ КП та УАПЦ було створено ПЦУ. УПЦ КП й УАПЦ, саморозпустившись, формально припинили своє існування. У зв'язку з цим постала необхідність реорганізації складу тих міжконфесійних об'єднань, до яких входили УПЦ КП та УАПЦ (передусім ВРЦіРО й НПХЦУ). З іншого боку, постало питання включення до їх складу ПЦУ як однієї із найбільших православних релігійних конфесій, яка, окрім того, на початку 2019 р. отримала

томос про автокефалію. Очевидно, що оптимальне розв'язання цього питання відбувалося у контексті міжконфесійного діалогу і порозуміння, адже проти створення ПЦУ та надання їй автокефалії виступила УПЦ МП. Уже станом на початок 2019 р. членом ВРЦіРО стала ПЦУ; водночас із організації були виключені УПЦ КП та УАПЦ. Загальна кількість членів ВРЦіРО, таким чином, зменшилася до 17 [280].

У квітні 2005 р. як представницький міжконфесійний консультативно-дорадчий орган була створена Рада євангельських протестантських церков України (РЄПЦУ). Перед нею постала мета захисту «принципів свободи совісті та віросповідання, поширення християнських цінностей та утвердження моралі» [489, с. 63]. Нині до складу РЄПЦУ входить 12 об'єднань: УЦХВС, ВСЦ ЄХБ, УХЄЦ, БЦМ ЄХБ, УВЦ ХВС, УЛЦ, Асоціація місіонерських Церков євангельських християн України, УУК ЦАСД, Центр незалежних харизматичних християнських церков України (Повного Євангелія), Духовний центр християн віри євангельської «Спасіння», Об'єднання Євангельських Реформаторських Церков України, Собор Незалежних Євангельських Церков України [221].

Також у 2007–2008 рр. відбулося формування Всеукраїнської Ради Християнських Церков (ВРХЦ) як об'єднання «пасторів християнських Церков України, які є повноважними представниками Духовних Рад міст (обласних центрів) України». До її складу здебільшого входять представники окремих п'ятдесятницьких та харизматичних релігійних громад деяких українських міст [390]. Однак значної практичної діяльності ВРХЦ не проявила. На противагу, зі створенням УМР, НПХЦУ, а згодом РЄПЦУ виникла додаткова можливість посилення діалогу між найбільшими християнськими релігійними конфесіями, у тому числі у рамках розвитку екуменічного руху.

У квітні 2009 р. при Державному комітеті у справах національностей та релігій було створено Раду представників Духовних управлінь і центрів мусульман України (РП ДУЦМУ). До складу РП ДУЦМУ ввійшли представники Духовного управління мусульман Криму, Духовного управління

мусульман України «Умма», Релігійного управління незалежних мусульманських громад України «Київський муфтіят». Вони представляли 87 % мусульманської релігійної мережі України. Решта мусульманських релігійних центрів (Духовне управління мусульман України, Духовний центр незалежних мусульманських громад України), маючи офіційні запрошення долучитися до створення РП ДУЦМУ, остаточно не визначилися у цьому питанні [36, арк. 47зв.]. Першим головою РП ДУЦМУ було обрано муфтія Духовного управління мусульман Криму Еміралі Абласва.

Відповідно до положення: «<...> Рада є добровільним представницьким, консультативно-дорадчим органом мусульман України, утвореним з метою сприяння розвитку мусульманської умми, як загальноукраїнської, так і регіональної спільності громад мусульман України, а також зміцнення взаємопорозуміння і взаємоповаги між всіма мусульманськими організаціями України, координації взаємодії та діалогу між духовними управліннями і центрами мусульман України з органами державної влади» [216]. З іншого боку, створення РП ДУЦМУ, ініційоване Державним комітетом у справах національностей та релігій, відбулося з метою координації взаємодії та діалогу мусульманських духовних центрів з органами державної виконавчої влади, а також відпрацювання механізму протидії проявам радикалізму в релігійному середовищі мусульман [36, арк. 47зв.].

Вважаємо, що створення за підтримки держави РП ДУЦМУ переслідувало мету контролю над мусульманським релігійним середовищем, передусім убезпечення будь-яких проявів його радикалізації. Адже станом на квітень 2009 р. Державний комітет у справах національностей та релігій небезпідставно висловлював стурбованість такими негативними тенденціями: «Водночас прослідковуються очевидні спроби з боку закордонних ісламських релігійно-екстремістських організацій надати фінансову та організаційну підтримку ісламським радикалам в Україні, ініціювати поширення серед мусульман ідей та гасел про їхню “відірваність від єдиного мусульманського світу”, “обмеженні прав мусульман”, “їхнього неадекватного представництва в

органах державного управління”, що призводить до дестабілізації внутрішньополітичної ситуації» [36, арк. 47зв.].

На початку 2017 р. був створений інший міжрелігійний центр – Всеукраїнська Рада релігійних об’єднань (ВРРО), до складу якої переважно ввійшли ті церкви та деномінації, які не представлені у ВРЦіРО [478, с. 3]. До ВРРО, зокрема, ввійшли: Апостольська православна Церква в Україні, Духовне управління мусульман України «УММА», Національні Духовні Збори Бахаї України, Релігійне Об’єднання Громад Прогресивного Іудаїзму України, Об’єднання синів та дочок рідної національної української віри, Центр громад Свідомості Крішни в Україні, а також Українська асоціація релігієзнавців як представник академічної спільноти релігієзнавців [304].

Власне, виникнення ВРРО ініційовано релігійними організаціями, які, по суті, були виключені із міжконфесійного діалогу у рамках діяльності ВРЦіРО, адже: «<...> поза увагою держави залишається позиція тих релігійних організацій, які не входять у ВРЦіРО, попри те, що часто йдеться про принципові питання, які впливають на діяльність всіх релігійних організацій» [465, с. 142]. Отож, метою ВРРО першочергово стала участь у національно-духовному відродженні України, посилення гуманістичних засад суспільства, координація міжконфесійного діалогу [478, с. 3]. Уже 10 жовтня 2017 р. під час робочої зустрічі ВРРО з представниками Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України «було обговорено також актуальні питання державно-конфесійних відносин та суспільно-релігійного життя в Україні» [273].

Поряд із загальноукраїнськими міжконфесійними об’єднаннями в Україні в роки незалежності започаткувалася тенденція до створення регіональних міжконфесійних релігійних структур, які переважно виступали як консультативно-дорадчі органи при місцевих органах влади. Серед таких, як приклад, у різний час були створені Волинська Рада Церков, Київська міська рада Церков і релігійних організацій при Київському міському голові, Рада церков і релігійних організацій Харківської області [414, с. 16], Рада Церков і

релігійних організацій Вінницької області, Рада Християнських Церков Житомира і Житомирської області та інші. Подібні міжконфесійні релігійні об'єднання створені у більшості регіонів України. Серед останніх, зокрема, у квітні 2018 р. було створено Раду церков і релігійних організацій при Херсонській обласній державній адміністрації [274]; у липні 2018 р. – Міжконфесійну Духовну Раду Закарпаття (МДРЗ) [281]; а у лютому 2019 р. – обласну Раду християнських Церков у Черкасах [207]. Важливо наголосити, що здебільшого регіональні міжконфесійні релігійні структури беруть участь у спільних з органами місцевої влади нарадах з метою вирішення важливих питань державно-конфесійних та, власне, міжконфесійних відносин [111].

Загалом, загальноукраїнські та регіональні міжконфесійні об'єднання виконують консультативно-дорадчу роль. Однак їхні рішення для органів державної влади носять рекомендаційний характер. З іншого боку, діяльність міжконфесійних структур є важливою для розвитку міжконфесійного діалогу та екуменічного руху. Так, у тексті Декларації МДРЗ зазначено, що вона створена як консультативно-дорадчий орган «з метою об'єднання <...> зусиль задля утвердження та захисту принципів свободи совісті та віросповідання, рівності всіх релігійних організацій у своїх правах, поширення традиційних загальнолюдських та біблійно-християнських цінностей і моралі» [281]. Вважаємо, що тенденція до появи й поширення діяльності регіональних міжконфесійних об'єднань в найближчій перспективі буде посилюватися. Адже як зауважив, перебуваючи на Вінниччині у серпні 2018 р., директор Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України А. Юраш: «Порозуміння, яке є між духовенством та керівниками області, дозволяють вирішувати усі державно-церковні питання і є запорукою досягнення міжконфесійного миру» [175]. Зважаючи на вищесказане, хочемо не погодитися із думкою дослідника цього питання С. Здіорука, який зазначав, що, оскільки міжконфесійні органи в Україні створювалися з ініціативи державних органів або постали унаслідок об'єднань самих конфесій, вони

спрямовані не на усунення міжконфесійних протиріч, а передусім «зادля домагання задоволення від держави власних поточних потреб» [393, с. 14].

Різні церкви та релігійні організації іноді є учасниками кількох міжконфесійних об'єднань. Водночас окремі конфесії, які не включені до попередніх, як у випадку із ВРРО, об'єднуються і створюють альтернативні центри. Отож, створення останніх певною мірою можна сприймати як противага ВРЦіРО [183]. Хоча, як відзначає дослідник О. Саган: «<...> ініціатори створення ВРРО не розглядають її як альтернативу до ВРЦіРО і запрошують усіх членів ВРЦіРО та інших подібних Рад, створених релігійними організаціями, до участі у діяльності ВРРО» [465, с. 142]. Водночас, як заявив 20 березня 2018 р. на засіданні круглого столу з питань міжрелігійного діалогу муфтії Духовного управління мусульман України «УММА» шейх Саїд Ісмагілов: «Ми демонструємо “відкриті двері”, відкритість, толерантність наших релігійних організацій. Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань – унікальна рада, тому що до неї входять не лише представники християнства, іудаїзму та ісламу, а й інших релігій. Тобто формат міжрелігійного діалогу за допомогою нашої Ради значно розширений, до нього долучені українські релігійні об'єднання, які до цього часу не мали можливості брати участь у широкому національному діалозі» [79].

Отож, в період незалежності в Україні відбулося формування досить широкої мережі міжконфесійних об'єднань. Серед перших таких структур, зокрема, були створені МРК та ВРЦіРО; згодом також з'явилися УМР, НПХЦУ, РЄПЦУ, ВРХЦ, РП ДУЦМУ, ВРРО. В останні роки набула поширення тенденція формування регіональних міжконфесійних структур. Значною мірою, і розвиток міжконфесійних відносин, зокрема організація екуменічного руху, і налагодження ефективної моделі державно-конфесійних стосунків в Україні у 1990-х – 2010-х роках були зумовлені діяльністю міжконфесійних об'єднань.

2.4. Державно-конфесійні відносини

Із відродженням на зламі 80-х – 90-х років ХХ ст. релігійно-церковного життя в Україні постало питання державно-конфесійних відносин. Започаткований конструктивний діалог між державою й церковно-релігійними організаціями став важливою умовою демократичних перетворень, розвитку громадянського суспільства. Взаємини між державою та релігійними громадами у деяких моментах зумовлювали напрями внутрішньої та зовнішньої політики України, тобто впливали на державотворчі процеси. Вони, таким чином, є одним із ключових елементів у діяльності і державних інституцій, і церковно-релігійних громад.

Уже на початку незалежності у «Зверненні Верховної Ради України до усіх громадян незалежної України проголошувалося»: «Створення незалежної правової української держави поставило на порядок денний необхідність недвозначно висловити позицію Верховної Ради в питанні ставлення до свободи совісті та релігійних організацій <...> Україна – багатомільйонна держава, де живуть віруючі десятків віросповідань <...> Свобода совісті як невід’ємна складова всього комплексу прав і свобод людини буде одним із наріжних каменів нашої незалежної держави» [9, арк. 6–7]. У свою чергу, найбільші релігійні конфесії України підтримали проголошення незалежності України [75, с. 2–3; 107, с. 3; 127, с. 2].

На початковому етапі становлення державно-конфесійних відносин в Україні основоположним стало формування національного законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій. Базовим тут є Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. (Закон УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації»). Як зазначалося, прийнятий ще в період УРСР, зазнавши змін за роки незалежності, Закон, гарантуючи право на свободу совісті громадянам України та діяльність релігійних організацій, визначив як обов’язки держави щодо релігійних організацій, так і обов’язки релігійних організацій перед державою і

суспільством [9, арк. 100]. Окрім іншого, в документі проголошено про відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, а школи – від церкви. У подальшому цей принцип був закріплений у статті 35 Конституції України [149, с. 10]. Така позиція була в своїй основі підтримана і українським суспільством. Зокрема, від 2000 р. до 2007 р. кількість тих, хто підтримував тезу про необхідність відокремлення церкви від держави і школи від церкви, зростає із 36,4 % до 46,9 %. Адже це «є необхідною передумовою демократичності держави та забезпечення права особи на свободу совісті» [494, с. 25].

Важливими для налагодження ефективної моделі державно-конфесійних відносин стали інші законодавчі акти, які охоплювали сферу свободи совісті та діяльності церковно-релігійних організацій [9, арк. 100]. На законодавчому рівні було урегульовано окремі питання діяльності церковно-релігійних організацій, пов'язані із власністю, підприємництвом, землекористуванням, трудовими відносинами тощо. Для віруючих, релігійні переконання яких перешкоджали проходженню дійсної строкової служби, було передбачено альтернативну трудову службу [9, арк. 42; 24, арк. 113]. В інших законодавчих актах було відмінено статті кримінального й цивільного кодексів України, які обмежували права церковно-релігійних організацій та віруючих [24, арк. 113]. У зв'язку з цим церковно-релігійні організації отримали статус юридичної особи.

У національному законодавстві враховані відповідні міжнародні документи [474, с. 61–89]. 9 листопада 1995 р. Україна приєдналася до Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. Головні положення, які стосуються прав і основних свобод людини, у тому числі права на релігійну свободу, згадані у Конвенції, були закріплені в Конституції України [22, арк. 99]. Принагідно зауважимо, що в преамбулі до Основного Закону України наголошено і про «відповідальність перед Богом» як одну із передумов його прийняття [149, с. 4].

Однак досить гострою проблемою, яка не була чітко розв'язана на законодавчому рівні, залишалася проблема реституції церковно-релігійного майна, конфіскованого комуністичною владою [416, с. 31–32]. (Це питання було актуалізоване наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років [5, арк. 2–3, 8, 15, 20–21, 94–95; 10, арк. 5–8, 14].) Значний відсоток переданого майна, зокрема храмів, у власність релігійним громадам був зафіксований до кінця 1991 р. [9, арк. 43], із яких понад 400 – храми, які в радянський час використовувалися не за призначенням (склади, цехи тощо) [9, арк. 116].

Варто відзначити державну ініціативу для вирішення даного питання. Окрім інших заходів, які передбачали реституцію церковного майна, важливим є Указ Президента Л. Кравчука «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4 березня 1992 р. [9, арк. 44; 401, с. 31]. Для його реалізації на рівні областей були створені спеціальні комісії та робочі групи, яким доручалася підготовка пропозицій із вивільнення культових будівель, що використовувалися не за призначенням, передачі церковно-релігійним організаціям предметів культу, які зберігалися в музейних та архівних установах країни. На виконання Указу Президента України уже за перші шість місяців його дії церковно-релігійним організаціям було повернуто 895 культових будівель, які використовувалися не за призначенням, та понад 6 100 одиниць культової атрибутики. Активізувалися й державні заходи щодо сприяння культовому будівництву. Станом на 1 жовтня 1992 р. в Україні споруджувалося 1 546 храмів та молитовних будинків [9, арк. 44, 116–118].

У ряді випадків церковно-релігійні організації отримали відмови у поверненні будівель (приміщень), оскільки останні «використовуються під жилі будинки, а в інших розміщені державні організації і установи» [11, арк. 7]. Іноді ж повернення храмів не знімало напругу у міжконфесійних відносинах, оскільки на ту або іншу культову будівлю претендували різні церковно-релігійні організації. Стосувалося це і виділення земельних ділянок під культову забудову [14, арк. 3].

Для окремих церковно-релігійних організацій повернення культових предметів набувало особливо гострого значення. 12 грудня 1995 р. до Прем'єр-міністра України Є. Марчука звернулися представники Союзу Церков Християн Віри Євангельської П'ятидесятників, наголошуючи, що їхня релігійна організація зазнала особливих переслідувань в часи радянської влади, була проголошена «антидержавною». Відповідно, значна частина майна релігійної організації була конфіскована. У зв'язку з цим Союз ХВЄП звертався до Є. Марчука із проханням повернення конфіскованих свого часу історичних документів, а також надати документи про репресії проти членів організації [16, арк. 12–13].

Незважаючи на Указ Президента України від 4 березня 1992 р., а також інші розпорядження проблема реституції культових будівель та церковно-релігійного майна не була розв'язана і у другій половині 1990-х років. На цьому на початку 1998 р. наголошував на зустрічі з представниками ВРЦіРО Л. Кучма [18, арк. 34]. За результатами зустрічі 10 лютого 1999 р. з керівниками релігійних організацій Президент України Л. Кучма 22 лютого 1999 р. доручив відповідним державним органам розробити графік повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням. Уже до кінця 1999 р. віруючим було передано 42 колишні культові будівлі, третина з яких не була включена до графіку [21, арк. 50]. У цілому ж, до кінця 1990-х років церковно-релігійним організаціям було повернуто 3,4 тис. храмів та понад 10 тис. предметів культового спрямування [22, арк. 150зв.].

Окреслена тенденція, але меншою мірою, проявилася і у 2000-х – 2010-х роках. Загалом, станом на березень 2009 р. церковно-релігійним організаціям було повернуто 3,7 тис. культових споруд, понад 14 тис. предметів культу, було збудовано близько 4 тис. культових будівель, 2,5 тис. будівель культового призначення перебували на етапі будівництва [36, арк. 32].

При цьому, важлива проблема у відносинах між церковно-релігійними організаціями і державою – передача решти майна, зокрема тих культових

приміщень, які не підлягали реституції відповідно до «Переліку культових споруд – видатних пам'яток архітектури, що не підлягають передачі в постійне користування релігійним організаціям» [19, арк. 31] (затверджено постановою Ради Міністрів УРСР від 5 квітня 1991 р.). Лише в окремих випадках з переліку культових споруд – видатних пам'яток архітектури, які не підлягали передачі у постійне користування релігійним організаціям, виключалися деякі культові архітектурні об'єкти, які передавалися у користування церковно-релігійним організаціям. У 2000 р. Кабінет Міністрів України підтримав пропозицію Чернігівської обласної державної адміністрації про виключення з переліку культових споруд – видатних пам'яток архітектури Катерининської церкви XVIII ст. У свою чергу, на Чернігівську облдержадміністрацію покладалося завдання забезпечити надання приміщення для відділу народного декоративного мистецтва (який до того перебував у приміщенні церкви) Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського [21, арк. 43].

На початку 2000-х років питання подальшого повернення культових будівель було включено до Програми діяльності Кабінету Міністрів України «Реформи заради добробуту» [24, арк. 114–115]. На це спрямовувався і Указ Л. Кучми від 21 березня 2002 р. «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» [26, арк. 32]. Окрім того, зазначений Указ Президента України містив інші положення, спрямовані на реабілітацію церковно-релігійних організацій, які зазнали переслідувань в роки радянського тоталітаризму.

У контексті державно-конфесійних відносин у 1990-х роках почалося формування органів державного управління у сфері релігійної діяльності. У різний час відповідні функції були покладені на Раду у справах релігій при Кабінеті Міністрів України; Міністерство у справах національностей, міграцій та культів; Державний комітет України у справах релігій; Державний департамент у справах релігій Міністерства юстиції України; Державний комітет України у справах національностей та релігій [353]. Згодом відповідні

функції були покладені на Департамент у справах релігій та національностей Міністерства культури України. У його складі були створені спеціалізовані відділи з різних напрямків релігійної діяльності: релігієзнавчо-аналітичної роботи; моніторингу діяльності та реєстрації статутів релігійних організацій; комунікації та сприяння діяльності релігійних організацій [86]. Нині ж такі повноваження має Державна служба України з етнополітики та свободи совісті зі статусом центрального органу виконавчої влади.

Зрозуміло, що характер державно-конфесійних відносин значною мірою залежить від діяльності відповідних органів державного управління. Тому нині в науковому середовищі йдуть дискусії щодо питання реформування системи державного управління у сфері свободи совісті. З одного боку, висловлюється думка про необхідність функціонування окремого державного органу з широкими повноваженнями. З іншого боку, пропонуються зміни щодо заміни моделі існування окремого державного органу як радянської традиції на інститут Омбудсмена з питань свободи совісті, який би був наділений повноваженнями центрального органу виконавчої влади [468, с. 39].

Власне, прийняте на початку 1990-х років законодавство стало основою для формування державно-конфесійних відносин. Як зазначив 19 листопада 1991 р. на Всеукраїнському міжрелігійному форумі Голова Верховної Ради України Л. Кравчук: «Відносини між церквою, релігійними організаціями в цілому і державою у нас в далекому і недалекому минулому були надзвичайно складними, бо не базувалися на законі <...> На сторожу прав людини і, зокрема, прав віруючих ставиться система законів і механізми їх виконання. Це шлях демократичного вирішення релігійного питання» [9, арк. 12]. На найвищому політичному рівні в цей час значна увага приділялася питанню виконання Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та наголошувалося, що «застосування норм закону повинне мати певний діапазон мобільності, коли йдеться про засади самого функціонування суспільства» [9, арк. 100].

У той же час церковно-релігійні організації з різних причин порушували чинне законодавство про свободу совісті та релігійні організації. Для прикладу: станом на 1 січня 1994 р., тобто упродовж 1993 р., в Україні було зареєстровано 269 випадків порушень відповідного законодавства. Із них найбільша кількість порушень відносилася до православних церков – 157 випадків (УПЦ КП – 86 випадків, УПЦ МП – 39 випадків, УАПЦ – 32 випадки) та УГКЦ – 95 випадків. 9 випадків порушення законодавства здійснили кришнаїти, 5 випадків – окремі протестантські релігійні організації, 2 випадки – представники іудаїзму та 1 випадок – РКЦ. За вчинені дії у 1993 р. до дисциплінарної відповідальності було притягнуто 38 осіб, до адміністративної відповідальності – 394 особи, до кримінальної відповідальності – 19 осіб [14, арк. 186].

Наприкінці 1990-х років з метою профілактики правопорушень на релігійному ґрунті при Державному комітеті релігій розпочала роботу міжвідомча Координаційна рада з питань нейтралізації негативних проявів в релігійному середовищі. Також Комітет ініціював створення в регіонах Комісій сприяння контролю за додержанням законодавства України про свободу совісті та релігійні організації [23, арк. 20]. Завдяки цьому почала проявлятися тенденція щорічного зменшення кількості правопорушень у релігійній сфері. У 1999 р. таких випадків було зареєстровано 116, зокрема 23 правопорушення стосувалося УПЦ КП, 17 випадків – харизматичних церков, 16 випадків – УАПЦ, 10 випадків – РКЦ, 9 випадків – УПЦ МП, 3 випадки – УГКЦ тощо. Найбільша кількість порушень чинного законодавства на релігійному ґрунті у 1999 р. відбулася у Чернівецькій та Львівській областях. У деяких же регіонах (Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Київській (без м. Києва), Луганській, Миколаївській, Полтавській, Сумській, Черкаській областях та у м. Севастополі) таких порушень не було зафіксовано взагалі [21, арк. 296; 22, арк. 157зв.–158].

Із метою організації контролю за дотриманням чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації, як і для аналізу процесів у релігійному середовищі та подолання негативних тенденцій у ньому, на

початку 2000-х років відповідальні працівники Держкомрелігій проводили практичну роботу у Чернігівській, Харківській, Волинській, Черкаській, Рівненській, Хмельницькій, Донецькій, Київській областях, в Автономній Республіці Крим [25, арк. 39]. Статистика порушень на релігійному ґрунті у цей час виглядає наступним чином: якщо у 2000 р. їх було зафіксовано 129 випадків, то у 2001 р. – 102 випадки [88, с. 40].

Діяльність ВРЦіРО стала важливою у тому числі в рамках налагодження ефективної моделі державно-конфесійних відносин. На початку 2000 р. Державний комітет України у справах релігій відзначав: «Велике значення для розвитку державно-церковних відносин мали зустрічі Президента України Л. Д. Кучми з членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, на яких всебічно обговорено проблеми розвитку релігійно-церковного життя» [22, арк. 159]. Важливо, що зустрічі центрального міжконфесійного органу України з найвищим керівництвом держави, зокрема з Президентом, стали традиційними і сприяли обговоренню проблем «розвитку державно-церковних відносин на засадах партнерства та взаєморозуміння» [25, арк. 23]. В іншому випадку у звіті державного органу говорилося: «Помітний вплив на стан державно-церковних відносин мала робота Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, яка акумулювала і узгоджувала конфесійні ініціативи щодо подальшої гармонізації відносин між церквою і державою, сприяла релігійним організаціям у виконанні їхніх статутних завдань, зміцненні порозуміння і терпимості в стосунках релігійних організацій різних віросповідань, вдосконаленні правового поля державно-церковних відносин» [22, арк. 159зв.].

У серпні 1992 р. державою в особі Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України було запропоновано основні засади державної політики у сфері церковно-релігійних відносин. Вони зводилися до наступного: досягнення міжконфесійного примирення на території Західної України (в Галичині); сприяння процесам відродження українського православ'я; забезпечення законності у процесах переорієнтації церковних громад і

релігійних центрів; нормативне регулювання правових відносин, церковного майна; надання допомоги у питаннях будівництва храмів (як наслідок подолання негативних наслідків церковної політики минулого); розробка спільної церковно-державної програми богословської освіти; сприяння розгортанню добродійницької діяльності церковно-релігійних організацій; побудова перспективи об'єднання національних православної та греко-католицької церков в Україні [9, арк. 102]. Як бачимо, така державна політика спрямовувалася як на вирішення поточних питань церковно-релігійного життя, так і на створення передумов для зняття міжконфесійної напруженості й розвитку екуменічного руху. «Для її реалізації потрібні зусилля інтелігенції, духовництва, відповідних державних інституцій. Ця спроба є, однак, дуже складною й потребує уважного вивчення й ретельної підготовки. Однак відкидати таку перспективу не випадає. Її слід мати в полі зору», – резюмувала Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України [9, арк. 106].

У тому числі з метою налагодження ефективної моделі державно-конфесійних відносин у 1990-х роках в Україні було створено ряд міжконфесійних об'єднань, передусім ВРЦіРО. При цьому, ВРЦіРО була створена у грудні 1996 р. саме з ініціативи Президента України Л. Кучми. У цьому відношенні завдання міжконфесійного органу, як зазначалося вище, полягали у розробці проектів нормативних актів, присвячених державно-конфесійним відносинам [80]. Від самого початку для вирішення важливих питань церковно-релігійного життя в Україні були започатковані традиційні щорічні зустрічі членів ВРЦіРО із Президентом України. На одній із зустрічей на початку 1998 р. Л. Кучма відзначив, що вони «сприяють подальшому вдосконаленню та гармонізації державно-церковних відносин» [18, арк. 33]. На гармонізацію державно-конфесійних відносин спрямовували свої зусилля й інші міжконфесійні органи: МРК, УМР, НПХЦУ, РЄПЦУ, ВРХЦ, РП ДУЦМУ, ВРРО.

Важливим для посилення співпраці між релігійними конфесіями, передусім християнськими, та державою стали підготовка й проведення

заходів, присвячених 2000-літтю Різдва Христового. 15 січня 1997 р. Л. Кучма видав Указ «Про утворення Оргкомітету з підготовки та відзначення в Україні 2000-ліття Різдва Христового». 9 червня 1997 р. постановою Кабінету Міністрів України був затверджений план заходів «Про заходи щодо підготовки та відзначення в Україні 2000-ліття Різдва Христового». План передбачав широкий комплекс заходів, пов'язаних, зокрема, з поверненням церковно-релігійним організаціям «колишніх культових і не культових споруд»; проведення наукових заходів, милосердницьких і добродійних акцій, ювілейного концерту, інформаційно-роз'яснювальної, культурно-просвітницької й видавничої діяльності; відродження церковних пам'яток та виготовлення ювілейної атрибутики тощо [24, арк. 114; 368, с. 245–246]. Безпосередню участь у них брали як представники різних християнських конфесій, так і органи державної влади.

Робота з підготовки до ювілею Різдва Христового проводилася і на місцях, де були створені організаційні комітети, що здійснювали практичну підготовку до заходів. В областях, в Автономній Республіці Крим, у містах Києві та Севастополі були розроблені й затверджені комплексні плани такої роботи [19, арк. 164].

Значною подією у рамках підготовки до 2000-ліття Різдва Христового стало проведення Оргкомітетом, Держкомрелігій, НАН України, ВРЦіРО Всеукраїнського християнського форуму «Плід правди сіється творцями миру» [19, арк. 163]. У зверненні до учасників форуму від імені Президента України наголошувалося: «Виважена і толерантна позиція церковних ієрархів є запорукою духовної єдності задля спільного блага, важливою умовою стабільного поступу українського народу, його щасливого майбутнього» [73, с. 29]. За результатами роботи Всеукраїнський християнський форум «Плід правди сіється творцями миру» прийняв «Звернення до Боголюбивого українського народу, послідовників усіх гілок християнства», основною ідеєю якого стало «утвердження в суспільстві миру, єднання і злагоди». Також у цей час за сприяння Держкомрелігій у Києві були проведені Всеукраїнська

міжнародна християнська асамблея «Заповідь нову даю Вам: любіть один одного» та Міжнародна наукова конференція «Християнство і духовність», у Почаєві – Міжнародна церковно-світська конференція «Україна на порозі третього тисячоліття: духовність, наука, культура» [19, арк. 163–164]. У Києві за підтримки ВРЦіРО відбувся з'їзд християнської молоді України. Загалом лише 1999 р. в Україні було проведено понад 20 тематичних науково-практичних конференцій різного рівня. Важливим також, як зазначалося, стало проведення 23–24 вересня 1999 р. у Києві Першого Всеукраїнського християнського конгресу «Примирення – дар Божий, джерело нового життя» за участю Президента України [22, арк. 157–157зв.].

У рамках ювілейних заходів за сприяння держави відбудовувався Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври. У м. Білгород-Дністровський Одеської області у межах Аккерманської фортеці розпочато відновлення православного храму XIV ст. Значний обсяг ремонтно-реставраційних споруд культових приміщень проходив у м. Севастополі, Вінницькій, Київській, Сумській областях. 10 православних храмів було закладено на території Кіровоградської області. У Дніпропетровську (нині – Дніпро) розроблено проектно-кошторисну документацію на будівництво кафедрального собору, семінарії, інших приміщень УПЦ КП. Лише упродовж 1999 р. було зведено понад 400 культових споруд [22, арк. 157].

21 січня 2000 р. підсумкові урочисті заходи з відзначення 2000-ліття Різдва Христового відбулися у Києві в палаці «Україна». На святковому заході з промовою виступив Президент України Л. Кучма [368, с. 246]. Тут же Віцепрем'єр-міністр М. Жулинський відзначив: «Плідна співпраця Церкви і держави набуває особливого значення саме сьогодні, коли Україна, як і весь цивілізований світ, відзначає вікопомну дату, величний ювілей – 2000-ліття Різдва Христового. Цей ювілей дає нам унікальну можливість осмислити пройдений шлях, звірити курс нашого державотворення із світовими здобутками, загальнолюдськими цінностями, окреслити реальні перспективи подальшого руху вперед» [21, арк. 87].

Вважаємо, що підготовка та проведення заходів, пов'язаних із 2000-літтям Різдва Христового, стали важливими для розвитку екуменічного руху. Адже у рамках відповідних заходів відбувався широкий діалог між християнськими конфесіями України.

На початку 2000-х років для гармонізації державно-конфесійних відносин та досягнення міжконфесійного порозуміння у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України «Реформи заради добробуту», зокрема, було передбачено: сприяння зміцненню взаєморозуміння між різними релігійними організаціями, подолання міжправославного напруження, створення єдиної помісної православної церкви, утвердження миру і злагоди у релігійному середовищі; вирішення проблем передачі церковно-релігійним організаціям культових споруд й церковного майна, які використовуються не за призначенням; удосконалення механізмів щодо протидії проникненню й поширенню на території України «деструктивних культів» [24, арк. 114–115].

Реалізація вказаних пунктів Програми діяльності Кабміну сприяла загальному покращенню державно-конфесійних відносин. 18 серпня 2001 р. Л. Кучма на урочистому відкритті III Всесвітнього форуму українців відзначив: «Сьогодні є всі підстави говорити про значне розширення сфери партнерства між державою і церквою, про сталу тенденцію гармонізації їхніх відносин, ще одним доказом утвердження своєї державності на засадах толерантності, міжконфесійного порозуміння, демократії і загальнолюдських цінностей» [24, арк. 229].

Розвиток державно-конфесійних відносин відбувався і в межах питання зближення церковної та релігійної систем освіти. У 2001 р. ВРЦіРО, Міністерство освіти і науки України, Держкомрелігій опрацювали Меморандум, яким до 2004 р. передбачалося впровадження у ряді регіонів України викладання в системі загальноосвітньої школи предмету «Християнська етика» [25, арк. 47]. У подальшому вони, залучивши також і Національну академію педагогічних наук України, почали розробку варіантів факультативних загальноукраїнських програм предмету, який отримав назву

«Основи християнської етики» [27, арк. 98]. У 2004 р. за участю представників церковно-релігійних організацій проводилася практична робота зі створення відповідних концепцій, підручників, методичних рекомендацій [30, арк. 33, 99].

Від 2004 р. розпочалося обговорення проекту «Концепції державно-конфесійних відносин в Україні» [151, с. 3–21; 152, с. 2–6]. Адже: «Новий етап суспільного розвитку, пов'язаний із формуванням громадянського суспільства та правової держави в Україні потребує нових концептуальних засад державно-конфесійних відносин», що, у свою чергу, мало б вдосконалити партнерські взаємовідносини між державою і церквою (релігійними організаціями) [152, с. 2].

Разом із формуванням релігійної мережі у 1990-х роках був започаткований процес політизації релігійного життя, що, зокрема, проявилось через утворення політичних партій за релігійною ознакою та включенням релігійного чинника у виборчі процеси. Це почало проявлятися уже 1994 р. під час президентських, парламентських та «місцевих» виборів [340, с. 2–8].

Більш детально політизацію релігійного життя розглянемо на прикладі чергових виборів до Верховної Ради України та чергових виборів місцевих органів влади 29 березня 1998 р. Хоча у перші роки незалежності в Україні було засновано ряд політичних сил з означенням «християнський» (Українська християнсько-демократична партія, Християнсько-демократична партія України, Республіканська християнська партія, Християнсько-народний союз та інші [464, с. 18]), вони, однак, вважалися «світськими»; а першою політичною конфесійною силою, створеною у 1997 р., стала Партія мусульман України (ПМУ) [436, с. 51]. Створення даної політичної партії стало наслідком значної політизації мусульманського середовища Криму, на чому також наголошували представники Державного комітету у справах релігій на початку 1998 р. [18, арк. 88]. Вважаємо, що така політизація стала своєрідною адаптаційною реакцією кримських татар після повернення на півострів в нових суспільно-політичних реаліях. ПМУ, незважаючи на виражену «конфесійність», своєю програмою проголосила об'єднання «громадян України, які прагнуть

всіляко сприяти виходу її із всеохоплюючої кризи, перетворенню у велику квітучу країну, забезпечення щастя та благополуччя народам мусульманської культури, іншим національним меншинам, усім членам українського суспільства» [402, с. 10]. На парламентських виборах 1998 р. ПМУ набрала 0,198 % голосів виборців; її кандидати не пройшли до парламенту і по одномандатних виборчих округах [402, с. 11]. Значною мірою, тут далось в знаки протистояння у самому мусульманському релігійному середовищі, зокрема опозиція до ПМУ Меджлісу кримськотатарського народу [436, с. 51].

До участі у політичному житті України, що яскраво проявилось під час парламентських виборів 1998 р., включилися й представники інших конфесій. Адже в умовах поступового зростання довіри суспільства до церкви «фактично всі політичні партії – учасники виборчого процесу намагалися заручитися її підтримкою, включали священство до партійних списків, а ряд партій і блоків, хоча і не мали його в своїх списках, не тільки за назвою, а й за програмою виборювали депутатські мандати іменем Бога». Таку характеристику політизації релігійного життя в інформації на ім'я керівника Управління гуманітарної політики Адміністрації Президента України М. Рудька здійснив голова Державного комітету у справах релігій В. Бондаренко у квітні 1998 р. [18, арк. 120].

Отож, уже напередодні виборів 1998 р. політичні сили намагалися вплинути на церковно-релігійні організації з метою підтримки цієї або іншої політичної групи. У свою чергу, для запобігання маніпуляціям на цьому ґрунті ВРЦіРО наприкінці 1997 р. опублікувала спеціальне звернення щодо утримання політичних сил від акцій залучення релігійних організацій до виборчих кампаній [118, с. 25–26].

Напередодні виборів до парламенту 1998 р. кандидатами у депутати було зареєстровано 21 священнослужителя, певний відсоток яких пройшов за партійними списками. Жоден із тих кандидатів, які були зареєстровані по одномандатних округах, не переміг. При цьому, 61 духовна особа у 1998 р. була обрана до місцевих рад народних депутатів різних рівнів, із яких 36 осіб –

представники УПЦ МП, 12 осіб – представники УПЦ КП, 6 осіб – представники УГКЦ, 4 особи – представники УАПЦ, 2 особи – представники християни віри євангельської п'ятидесятників, 1 особа – представник харизматичної церкви. На рівні обласних рад у результаті чергових місцевих виборів були представлені 6 духовних осіб (3 особи – представники УГКЦ, по одному – представники від УПЦ МП, УПЦ КП, ХВС); на рівні міських рад – 7 священнослужителів (5 осіб – представники УПЦ МП, 2 особи – представники УГКЦ); на рівні районних рад – 30 священників (18 осіб – представники УПЦ МП, 6 осіб – представники УПЦ КП, 4 особи – представники УАПЦ, 2 особи – представники ХВС); на рівні сільських рад – 18 представників духовенства (11 осіб – представники УПЦ МП, 5 осіб – представники УПЦ КП, по одній особі – представники УГКЦ та УАПЦ). Окрім того, головою сільської ради с. Яблунів Гусятинського району Тернопільської області було обрано священника УАПЦ Ілька Левенця [18, арк. 120–123].

В Україні церковно-релігійний чинник використовувався під час передвиборних кампаній – як парламентських, так і президентських – також і в майбутньому [267, с. 25; 271, с. 31–32; 404, с. 144; 499]. На початку 2000 р. Державний комітет України у справах релігій відзначав: «Важливою проблемою постає політизація релігійного середовища, спроби політичних партій і об'єднань використати церкву для реалізації своїх корпоративних цілей» [22, арк. 159].

Політизація церковно-релігійного середовища активізувалася напередодні Помаранчевої революції [29, арк. 165] та у період Революції Гідності. 22 грудня 2004 р. у Києві відбувся круглий стіл «Позиція християнських Церков України в контексті виборчого процесу». Серед інших тут обговорювалося питання, пов'язане з роллю релігійного чинника в українському суспільстві та позицією церков у виборчому процесі. За результатами засідання круглого столу було оприлюднено «Звернення керівників християнських Церков України до співгромадян напередодні повторного голосування 26 грудня 2004 року». У спільному зверненні керівники християнських конфесій України закликали

громадян до «миру, злагоди та до молитви за справедливий перебіг виборів» [30, арк. 23]. 28 грудня 2004 р. відбулося засідання ВРЦіРО та колегії Державного комітету України у справах релігій. На ньому була прийнята Спільна заява щодо останніх політичних подій, пов'язаних з Президентськими виборами 2004 р., у якій учасники заходу закликали представників церковно-релігійних організацій, які займалися політичною агітацією, «усвідомити свої помилки та зробити все необхідне для їх виправлення» [30, арк. 23].

Від липня 2008 р. ВРЦіРО почала налагодження співробітництва між українськими міністерствами та відомствами. Важливим для розвитку державно-конфесійних відносин стало створення у 2008 р. при Кабінеті Міністрів України як постійно діючого консультативно-дорадчого органу Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій [203]. Однак через кілька років Комісія була ліквідована, але відновила свою діяльність навесні 2018 р. Комісія з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій при Кабінеті Міністрів України була відновлена за результатами зустрічі у липні 2017 р. Прем'єр-міністра України В. Гройсмана з представниками ВРЦіРО. Уже на першому засіданні відновленої Комісії 19 квітня 2018 р. було розглянуто низку важливих питань, зокрема щодо спрощення процедури реєстрації релігійних організацій та забезпечення прав віруючих і релігійних організацій в анексованому Криму та на окупованій частині Донбасу [199].

У рамках налагодження співпраці між міжконфесійними органами та українськими міністерствами і відомствами одним із перших консультативно-дорадчих органів у жовтні 2008 р. була створена Громадська рада з питань співпраці з Церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України. Громадська рада була створена «з метою сприяння всебічному забезпеченню свободи совісті та подальшої гармонізації державно-конфесійних відносин в галузі освіти, підтримання постійного діалогу із Церквами та релігійними організаціями, більш ефективного використання їхнього потенціалу у виховному процесі» [168]. Щорічно у середньому відбувається 4–

5 засідань Громадської рада при Міністерстві освіти і науки України; а з 2014 р. була започаткована практика виїзних засідань Громадської ради у різних областях України [168].

Окрім Міністерства освіти і науки України, згодом спеціальні громадські ради для діалогу й співробітництва держави з релігійними організаціями були створені при Міністерстві оборони України, Міністерстві закордонних справ України, Державній пенітенціарній службі України (нині її функції виконує Міністерство юстиції України) [80]. У 2009 р. було створено Громадську раду з питань співпраці із ВРЦіРО при Міністерстві охорони здоров'я України [194] тощо. Наказом Міністра оборони України від 17 березня 2009 р. було затверджено Положення про Раду у справах душпастирської опіки (РСДО) при Міністерстві оборони України. Відповідно до цього, РСДО визначається як представницький міжконфесійний консультативно-дорадчий орган, який діє на громадських засадах при Міністерстві оборони України [197]. Окремим напрямком діяльності ВРЦіРО із державними органами стала співпраця з Міністерством юстиції України, зокрема у сфері державної сімейної політики [166], яка підкріплена спільним Меморандумом. А 19 липня 2018 р. на засіданні Секретаріату ВРЦіРО було розроблено й погоджено проект Положення про Експертну раду при Міністерстві юстиції України [65].

При окремих українських церквах та релігійних організаціях були створені спеціалізовані відділи по зв'язках з військовими формуваннями України. 27 липня 1999 р. як структурний підрозділ Священного Синоду УПЦ МП був створений Синодальний відділ із взаємодії зі Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями України. Перед Синодальним відділом було поставлено завдання забезпечення взаємодії з військовими формуваннями України, відновлення досвіду духовно-пастирської опіки військовослужбовців православного віросповідання. Головою Синодального відділу із взаємодії зі Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями України УПЦ МП став Митрополит Білоцерківський і Богуславський Августин [220].

Діяльність ВРЦіРО у сприянні налагодження конструктивного діалогу між державою та церковно-релігійними організаціями також реалізовувалася через її участь у постійно діючому (починаючи з 1996 р.) Круглому столі «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». На засіданні 24 травня 2017 р., організованому за участі Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова разом із Представництвом Фонду Конрада Аденауера в Україні, представники ВРЦіРО обговорювали актуальні питання у рамках теми «Внутрішні і зовнішні виклики і загрози для України: роль і можливості Церкви в їх подоланні» [315].

Вище відзначалося, що в останні роки в Україні поширилася тенденція формування регіональних міжконфесійних релігійних структур при місцевих органах влади. Будучи консультативно-дорадчими органами, вони значною мірою сприяють гармонізації державно-конфесійних відносин на місцях. Як підкреслив на засіданні Ради християнських церков Черкащини на початку 2019 р. уповноважений представник Євангельських християн-баптистів, які поряд з іншими ввійшли до складу Ради, пастор В. Беляєв: «Це (створення Ради християнських церков Черкащини. – І. М.) не тільки початок діалогу, а й, по суті, початок нової ери в співпраці конфесій між собою, в їхньому діалозі з суспільством і державою» [316].

Елементом державно-конфесійних відносин в роки незалежності стала практика участі офіційних державних осіб, у першу чергу найвищого рівня, в релігійних заходах та духовних осіб різних конфесій у заходах загальнодержавного значення. Така практика була започаткована уже у 1990-х роках [489, с. 69]. Як приклад: державні органи відзначали позитивний вплив на релігійну ситуацію, як і на розвиток державно-конфесійних відносин, участь Президента України у Великодніх богослужіннях УПЦ МП, УПЦ КП, УГКЦ у Києві в квітні 1999 р. Богослужіння у радіо- та телеэфірі транслювалися по всій території України [20, арк. 75]. Представники вищих органів державної влади брали участь у релігійних урочистостях найбільших конфесій і у 2000-х роках [29, арк. 9–10].

В Указі Президента України про державний протокол і церемоніал від 2002 р. передбачалося, що інавгурація Президента має супроводжуватися церемонією «благословення новообраного президента главами церков і релігійних організацій в Софії Київській» [489, с. 69]. Однак уже під час інавгурації В. Януковича 25 лютого 2010 р. ці позиції були порушені, оскільки у ній взяли участь лише представники УПЦ МП разом із Патріархом Московським і всієї Русі. Участь в офіційних заходах лише представників УПЦ МП за президентства В. Януковича стала системною. У свою чергу, в цей час була започаткована й практика залучення вищих офіційних державних осіб до релігійних заходів переважно УПЦ МП [466, с. 72; 489, с. 69–70]. При цьому, у перший рік свого перебування на посту Президента В. Янукович не зустрічався із ВРЦіРО [470, с. 130]. На противагу, у період Президентства П. Порошенка, зокрема з 2018 р., усе більша «пріоритетність» надавалася УПЦ КП, на основі якої (разом із УАПЦ) згодом була створена ПЦУ. Процеси створення останньої активно підтримувалися на найвищому політичному рівні.

Отож, на початку 2010-х років в Україні почала проявлятися тенденція, що засвідчила появу ризику зміни партнерської моделі державно-конфесійних відносин (яка формувалася до того) на реальну підтримку державою однієї із церков (УПЦ МП), яка, фактично, сприймалася як державна [489, с. 2, 62]. Із 2010 р. керівництво держави також стало менше зважати на позицію інших релігійних громад, у тому числі й ВРЦіРО та інших міжконфесійних структур, зокрема і в пропонуванні оптимальних взаємовигідних для обох сторін учасників діалогу змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». У цілому, за висновком фахівців Українського Центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, станом на кінець 2012 – на початок 2013 рр. державний контроль над діяльністю релігійних організацій посилювався [299, с. 7]. З іншого боку, усе більш яскраво виражалася підтримка офіційною владою УПЦ МП.

8 лютого 2011 р. у рамках постійно діючого Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин» його учасниками, головним чином

представниками релігійної спільноти, було сформоване звернення до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України. Звернення також було передано до інших владних структур, наукових і громадських організацій, які у своїй діяльності стикалися з питаннями державно-конфесійних відносин та дотримання прав людини в Україні [130, с. 78].

Накопичення низки важливих проблем у державно-конфесійних відносинах в Україні спонукало ВРЦіРО 21 березня 2012 р. звернутися з листом до Президента України (підписаний главами та повноважними представниками Церков і релігійних організацій під час зустрічі з Президентом України 21 березня 2012 р. Сам лист був підготовлений ще 21 квітня 2011 р. [117]) [154, с. 42–43]. Окреслене тут коло актуальних питань державно-конфесійних відносин стосувалося сфер захисту й утвердження суспільної моралі та, власне, державно-конфесійних відносин (широкий комплекс питань у сфері активізації діяльності профільних релігійних представництв при органах державної влади; розвиток співпраці у гуманітарній сфері; вдосконалення чинного законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій; повернення церквам і релігійним організаціям експропрійованого у минулому майна; окремі аспекти реєстрації, оподаткування; інші питання у сфері державно-церковної взаємодії). Представники ВРЦіРО наголосили, що державно-конфесійні відносини є важливою складовою і державотворчого процесу, і розвитку громадянського суспільства в Україні [154, с. 42–43].

Діяльність церковно-релігійних організацій та їх участь у суспільно-державному житті України активізувалася у період Революції Гідності. Вони намагалися виступити духовним посередником у розв'язанні конфлікту між протестуючими та офіційною владою. Уже наприкінці 2013 р. католицькі, православні, протестантські церкви, спільноти мусульман та євреїв України підписали єдине звернення, у якому відмовлялися від усіх форм насильства та закликали Уряд утриматися від насильства. Його єдиною альтернативою мав стати діалог [413]. Як зауважувалося вище, у листі Міністерства культури

України від 3 січня 2014 р., адресованому Главі УГКЦ Святославу Шевчуку як одному із ініціаторів міжконфесійного звернення, засуджувалася релігійна діяльність греко-католиків на Майдані, наголошувалося на нібито порушенні ними чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації та навіть не виключалася можливість «припинення діяльності відповідних релігійних організацій» [169]. По суті, це адресувалося усім церковно-релігійним організаціям, які були присутні на Майдані під час Революції Гідності.

Після революційних подій кінця 2013 – початку 2014 рр. змінилася ситуація зі ставленням офіційної влади до «пріоритетності» окремих релігійних конфесій. У рамках державно-конфесійного діалогу цього часу через фактичну підпорядкованість РПЦ значно послабилася позиція УПЦ МП. Не засудивши військовий конфлікт на сході України, вона почала сприйматися як проросійська релігійна конфесія. У цей час в українському суспільстві активно обговорювалася й інша негативна ситуація, пов'язана з УПЦ МП. 8 травня 2015 р. на урочистому засіданні у День пам'яті та примирення за участі Президента України П. Порошенка у Верховній Раді України були присутні представники найбільших українських релігійних конфесій. Показово, що під час оголошення Президентом України 21 прізвища українських військових – учасників АТО, яким було присвоєно звання «Герой України» (10 із них – померло), усі присутні в залі, окрім представників УПЦ МП, зокрема й Митрополита Онуфрія, встали [496]. Деякою мірою, проблемний характер відносин між державою й УПЦ МП пореволюційної доби актуалізувався у липні 2016 р. під час проведення УПЦ МП хресної ходи, яка викликала неоднозначну реакцію як в суспільстві, так і серед політикуму.

Важливим для відносин між державою та окремими християнськими конфесіями, серед яких УГКЦ та РКЦ, стало прийняття законопроекту про визначення 25 грудня вихідним днем у зв'язку зі святкуванням Різдва Христового за Григоріанським календарем (із 25 грудня 2017 р.) [101].

На початку 2017 р. почалися дискусії навколо можливого прийняття законопроекту № 4511 «Про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором» [225] та законопроекту № 4128 про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (щодо зміни релігійними громадами підлеглості) [224]. І хоч у документах прямо не вказувалося на УПЦ МП остання засудила появу вказаних законопроектів. Урешті-решт, 20 грудня 2018 р. Верховна Рада України прийняла законопроект № 5309 про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Відповідно до цього, вимагалось, щоб релігійна організація, керівний центр якої знаходиться за межами України, в державі, яка визнана агресором, у своїй назві вказувала повну статутну назву свого релігійного центру [55]. Із різким засудженням прийняття законопроекту, назвавши його «скандальним», прогнорозовано виступили в УПЦ МП [54]. Водночас аналітики зазначають, що потенційно дія законопроекту мала б поширюватися як на УПЦ МП, так і на інші православні й старообрядницькі церкви, релігійні центри яких розміщені в Російській Федерації [277].

Відповідно до релігієзнавчої експертизи, проведеної Міністерством культури України і оприлюдненої наприкінці січня 2019 р., під дію нових законодавчих ініціатив підпало п'ять церковно-релігійних організацій: Руська (Російська) Істинно-Православна Церква (РПЦ); Руська (Російська) Старообрядницька Церква (Безпопівська згода, або ж Древнеправославна Поморська Церква); Українська Православна Церква (у єдності з РПЦ, тобто УПЦ МП); Руська (Російська) Древнеправославна Церква (РДЦ Новозибківська згода), Руська (Російська) Православна Старообрядницька Церква (РПСЦ) [142]. Указаним церковно-релігійним організаціям пропонувалося у строк не пізніше трьох місяців внести відповідні зміни до своїх статутів та подати їх на реєстрацію в установленому порядку. Між іншим, уже 23 грудня 2018 р. про вихід з-під підпорядкування Московської митрополії Російської

старообрядницької церкви та зміни у назві й статуті заявила релігійна громада старообрядців у Чернівцях [283].

Для розвитку відносин між державою та православними конфесіями в останні роки визначальною була практична постановка питання щодо можливості створення в Україні автокефальної Православної Церкви. 16 червня 2016 р. звернення до Вселенського Патріарха Варфоломія із проханням надати автокефалію Православній Церкві в Україні ухвалила Верховна Рада України. При цьому, депутати закликали Вселенського Патріарха «визнати нечинним акт 1686 року як такий, що був ухвалений з порушенням священних канонів Православної Церкви» [112]. У свою чергу, листа до Вселенського Патріарха надіслав Президент України [212]. (Зазначимо, що з проханням підтримати автокефалію УПЦ КП до Вселенського Патріарха Варфоломія звернувся і Світовий конгрес українців [214].)

Позиція офіційної влади, спрямована на підтримку канонічного визнання автокефалії Православної Церкви, не означала обмеження діяльності релігійних конфесій й чинного законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій. У Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році» 7 вересня 2017 р. П. Порошенко відзначив: «Очікуване нами визнання української автокефалії Вселенським патріархом, наголошую, жодними чином не означатиме ані появи державної церкви, ані заборони на діяльність в Україні інших православних конфесій» [201]. 17 квітня 2018 р. під час зустрічі з керівниками депутатських фракцій щодо підтримки Звернення до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання томосу про автокефалію Єдиній Помісній Православній Українській Церкві Президент наголосив, що остання за жодних умов не стане державною, не буде також будь-яких обмежень свободи віросповідання в Україні [91] (уже 19 квітня 2018 р. звернення підтримала Верховна Рада України).

Показовим тут, зокрема, є й рішення П. Порошенка про широке відзначення в Україні 500-річчя Реформації, прийняте роком раніше. 16 серпня 2016 р. він підписав Указ «Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації»,

яким передбачено широкий комплекс заходів, підтриманих на державному рівні, спрямованих на широке відзначення 500-річчя Реформації. Заходи заплановані для «визнання вагомого внеску протестантських церков і релігійних організацій в розвиток релігійної, культурної і соціальної сфери України, вияву поваги до їхньої ролі в українській історії та становленні незалежної держави <...>» [298].

Різно негативно на звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія щодо надання томосу про автокефалію Єдиній Помісній Православній Українській Церкві відреагувала УПЦ МП. У Заяві Відділу зовнішніх церковних зв'язків УПЦ МП від 21 квітня 2018 р. наголошено, що, оскільки в Україні церква відокремлена від держави, дії влади сприймаються як «перевищення влади» та «втручання у церковні справи» [108]. Однак, вважаємо, що процес отримання томосу без політичної волі вищого державного керівництва не перейшов би в практичну площину. Адже, як відзначав у серпні 1997 р. Патріарх Філарет: «Питання утворення єдиної Помісної Православної церкви в Україні не є суто церковним. Тому ті державні органи, які несуть відповідальність перед Українською державою за національну безпеку, повинні безпосередньо зайнятись цим питанням <...>» [386, с. 7].

Зауважимо, що до питання можливості надання автокефалії українському православ'ю епізодично зверталися українські політичні діячі від початку 1990-х років. Особливо активізувався цей процес у 1992–1994 рр. за президентства Л. Кравчука [270, с. 32; 462, с. 258]. У 2000 р. це питання було актуалізоване Л. Кучмою. У серпні 2000 р., коли в Москві відбувався Архієрейський собор РПЦ, Президент України з проханням надати автономію УПЦ МП звернувся з листом до Патріарха РПЦ Алексія II. Проте Архієрейський собор не підтримав прохання. Незважаючи на це, Л. Кучма не полишав ідеї об'єднання українських православних конфесій, про що, зокрема, свідчить його зустріч восени 2000 р. із Вселенським Патріархом Варфоломієм I [344, с. 91]. На початку 2000-х років пункт про створення «єдиної помісної православної церкви» було внесено в програму діяльності Кабміну «Реформи

заради добробуту» [24, арк. 114]. 18 серпня 2001 р., Л. Кучма, відкриваючи III Всесвітній форум українців, наголосив, що «заповітна мрія цілих поколінь українського народу – мати в Україні єдину Помісну Православну Церкву здійсниться» [24, арк. 230]. Згодом питання єдності українського православ'я було підняте Президентом В. Ющенком. Щоправда, В. Ющенко надіслав Вселенському Патріарху Варфоломію лист із заявою про готовність українського суспільства до початку процесу отримання автокефалії 31 травня 2000 р., ще будучи Прем'єр-міністром України [388, с. 30]. Як зазначав дослідник О. Саган: «<...> конституювання ПЦУ стала життєво необхідною умовою виживання країни та її руху у бік європейського цивілізаційного вибору» [469, с. 34–35].

На завершення підрозділу необхідно зазначити, що церковно-релігійні організації в новітній період української історії також брали участь у важливих державних заходах ювілейного характеру, як-от: відзначення річниць державної незалежності України [25, арк. 36–37]; вшанування пам'яті жертв голодоморів, масових політичних репресій і примусових виселень [29, арк. 177; 30, арк. 4]; вшанування річниць катастрофи на Чорнобильській АЕС [29, арк. 72] тощо. Відповідні заходи відбувалися і на рівні міжконфесійних відносин. 14 травня 2004 р. МРК «Мир – дар Божий» оприлюднила звернення у зв'язку 60-ю річницею депортації кримських татар, вірмен, болгар, греків і німців з території Криму. У зверненні наголошувалося на значних позитивних змінах, які відбулися у сфері державно-конфесійних відносин в роки незалежності України та відзначалося, «що повернення депортованих народів відбувається в складних соціально-економічних умовах, а відродження етноконфесійно[ї] духовної культури виступає запорукою їхнього повноцінного входження в українське суспільство» [29, арк. 82]. У вересні 2004 р. УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ провели поминальні панахиди за жертвами депортацій українців Польщі у 1944–1947 рр. Також у 2004 р. в усіх регіонах України упродовж жовтня – листопада на відзначення 60-річчя звільнення України від нацизму церковно-

релігійними організаціями були проведені панахиди та скорботні молебні за загиблими у Другій світовій війні [30, арк. 68–69].

При цьому, важливою подією як для українців, так і для поляків стали поминальні заходи у колишньому с. Гута-Пеняцька Бродівського району Львівської області на місцях поховань і поляків, і українців. (Як польське, так і українське населення села постраждало під час Волинської трагедії; за однією із версій на початку 1944 р. населений пункт був вщент спалений нацистами.) У заходах вшанування загиблих у 1943–1944 рр. за участі Президента України В. Ющенка й Президента Республіки Польща Л. Качинського взяли участь представники українського римо-католицького духовенства, зокрема й Архієпископ РКЦ Мечислав Мокшицький [39, арк. 96].

Таким чином, розвиток державно-конфесійних відносин в Україні, започаткований на початку 1990-х років, загалом характеризувався конструктивністю, партнерським підходом, урахуванням сторонами діалогу – і державою, і церковно-релігійними організаціями – думок одне одного. Значною мірою, його покращення відбулося завдяки створенню та діяльності ВРЦіРО, як і інших міжконфесійних об'єднань. У цей час відбулося формування чинного законодавства у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій, розпочалося вирішення майнових проблем релігійних організацій, створення представницьких церковно-релігійних структур тощо. На початку 2010-х років через зміну суспільно-політичної ситуації в країні державно-конфесійні відносини погіршилися, а офіційна влада взяла курс на переважну підтримку УПЦ МП. Після революційних подій кінця 2013 – початку 2014 рр. державно-конфесійні відносини повернулися у русло попереднього партнерського діалогу.

Як загальний висновок до розділу відзначимо, що з початку 1990-х років в Україні почалося становлення релігійної мережі, що в основі було завершено до початку 2000-х років. Її складовою виступили християнські релігійні конфесії, до складу яких входить найбільша кількість релігійних громад, етно-конфесійні та нові релігійні організації. У 2014 р. через анексію Криму та

окупацію частин Донецької і Луганської областей релігійна мережа України вперше за роки незалежності скоротилася, хоча уже впродовж 2015–2016 рр. її зростання відновилося. Значні зміни у структурі релігійної мережі України відбулися зі створенням наприкінці 2018 р. ПЦУ. Складністю, особливо у першій половині 1990-х років, характеризувалися міжконфесійні стосунки, які згодом, переважно з початку 2000-х років, усе-таки перейшли у конструктивну площину. Водночас у 1990-х роках було сформовано ряд міжконфесійних об'єднань (МРК, ВРЦіРО, УМР, НПХЦУ, РЄПЦУ, ВРХЦ, РП ДУЦМУ, ВРРО), у тому числі регіональних, діяльність яких спрямовувалася і на організацію міжконфесійного діалогу, і на налагодження ефективної моделі державно-конфесійних відносин. За роки незалежності динамічно розвивалися і державно-конфесійні відносини, які, незважаючи на окремі складні етапи, набули партнерського характеру.

РОЗДІЛ 3

ВІДНОСИНИ МІЖ РЕЛІГІЙНИМИ КОНФЕСІЯМИ ТА ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

3.1. Міжконфесійні відносини та законотворчий процес. Церковно-релігійна підтримка державних реформ 2014 – початку 2019 рр.

У новітній період української історії церковно-релігійні організації брали активну участь у формуванні й функціонуванні політичної системи, почали входити у соціальні структури держави загалом [399, с. 292]. Через діяльність міжконфесійних об'єднань, передусім ВРЦіРО, окремих конфесій важливою стала участь церков і релігійних організацій через висловлення власних пропозицій у законотворчому процесі, у сприянні реформам. Ця діяльність церковно-релігійних організацій свідчить про їх важливу роль у державотворенні в Україні.

Участь церков і релігійних організацій у законотворчому процесі в Україні проявлялася у двох площинах. По-перше, це рекомендації покращення українського законодавства у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій. І, по-друге, це пропозиції удосконалення вітчизняного законодавства, зокрема й при реалізації реформ, що не пов'язане зі свободою совісті та діяльністю релігійних організацій.

Позиція церковно-релігійних організацій, висловлена вищим органам державної влади України щодо покращення чинного українського законодавства у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій, почала проявлятися уже з початку 1990-х років. Вона була активізована у другій половині 1990-х років після створення з ініціативи Л. Кучми ВРЦіРО. Відтак: «від самого початку своєї діяльності Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій скерувала свої зусилля на участь у вдосконаленні правової бази в галузі церковно-державних відносин» [400, с. 27].

На початку 1990-х років подібна практика була пов'язана з прагненням релігійної спільноти взяти участь у розробці законодавства щодо впровадження інституту військового капеланства у Збройних Силах України. Однак через фактичну відсутність дієвого військово-релігійного співробітництва в цей час, як і низький рівень міжконфесійного діалогу, вказане питання тривалий час було не «на часі». Л. Владиченко у розвитку співпраці між церквами й релігійними організаціями та Збройними Силами України виділяє три періоди. На першому етапі, у 1992 – листопаді 2008 рр., відбувалося становлення й налагодження співпраці. На другому, у листопаді 2008 – липні 2014 рр., розпочинається консолідована співпраця церков і релігійних організацій з Міністерством оборони України. Саме в цей час було підписано «Меморандум про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України», створено Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України, розроблено «Концепцію душпастирської опіки у Збройних Силах України», висловлювалися пропозиції розробки відповідних законопроектів тощо. Від липня 2014 р. розпочався черговий етап військово-релігійної співпраці, коли питання створення інституту військового капеланства вийшло на загальнодержавний рівень та у практичну площину [354].

Зрозуміло, що підняття на загальнодержавний рівень питання законодавчого забезпечення інституту капеланства зумовлене початком бойових дій на сході України. Уже 2 липня 2014 р. з'явилося розпорядження Кабінету Міністрів України «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі». Документом передбачалася розробка та затвердження положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у відповідних органах [275].

Також постало питання розробки тематичного законопроекту. Через висловлення власних рекомендацій активну участь у його підготовці взяла релігійна спільнота, зокрема через РСДО при Міністерстві оборони України.

Так, перспективи вдосконалення законодавства України у сфері військового капеланства обговорювалися на засіданні Ради 21 січня 2016 р. За результатами зустрічі було вирішено створити робочу групу з доопрацювання розробленого Радою національної безпеки і оборони України законопроекту із питань служби військового духовенства (капеланської служби) у Збройних Силах України [96]. І хоч 14 грудня 2016 р. Міністерство оборони України видало наказ «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України» [218], закон про капеланство був відкладений. 28 лютого 2018 р. під час чергового засідання РСДО при Міністерстві оборони України розглянула проект доопрацьованого закону про військове капеланство [231]. При цьому, зазначимо, що 14 травня 2015 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України» [98].

Важливим у рамках державно-конфесійних відносин став діалог щодо вдосконалення чинного законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій. Передусім відповідні дискусії точилися навколо базового Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», прийнятого ще 23 квітня 1991 р. Релігійна спільнота з початку 1990-х років намагалася подати власне бачення шляхів реформування чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації. 22 жовтня 1997 р. ВРЦіРО звернулася до Л. Кучми з проханням, у якому через «невирішеність ряду проблем, що ускладнюють державно-церковні, міжцерковні та внутрішньоконфесійні взаємини, активізацію тоталітарних сект, наростаючу політизацію в релігійній сфері» закликала його активізувати розгляд Верховною Радою України проектів змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Адже у пропонованих змінах закріплювалися механізми повернення культових будівель і церковного майна, пропонувалася більш досконала схема реєстрації статутів релігійних організацій, а також

«недопущення утворення таких релігійних організацій, діяльність яких спрямована на посягання на життя, здоров'я, свободу та гідність особи під приводом виконання релігійних обрядів» [18, арк. 22]. На завершення члени ВРЦіРО звернулися до Президента України із пропозицією організації зустрічі із членами Ради «для обговорення ряду інших нагальних проблем церковно-державної ваги» [18, арк. 23]. Така зустріч відбулася на початку 1998 р. Тоді Л. Кучма, окрім іншого, заявив, що за його дорученням Державний комітет України у справах релігій підготував законопроект, у якому враховані концептуальні положення державної політики у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій [18, арк. 33–34].

Зауважимо, що в роки незалежності до обговорення відповідних питань органами державної влади почали системно залучатися члени ВРЦіРО [30, арк. 99]. На початку 2000 р. Державний комітет України у справах релігій у звіті «Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-церковних відносин в Україні», зокрема, підкреслював важливу роль ВРЦіРО у вдосконаленні правового поля державно-церковних відносин [22, арк. 159зв.]. А у 2002 р. державний орган відзначав, що ВРЦіРО «прийняла і оприлюднила ряд важливих заяв і звернень до Президента України, Кабінету Міністрів, Верховної Ради України та віруючих громадян, які лягли в основу плану заходів Кабінету Міністрів України щодо сучасної політики Української держави в її ставленні до релігії та церкви <...>» [26, арк. 31].

У підготовленому на ім'я Президента України В. Януковича листі ВРЦіРО від 21 квітня 2011 р. (підписаному главами й повноважними представниками Церков і релігійних організацій під час зустрічі з Президентом України 21 березня 2012 р. [154, с. 42]) пропонувалося удосконалення чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації. У документі, зокрема, висловлювалася пропозиція ухвалити Концепцію державно-конфесійних відносин в Україні, розроблену Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова спільно з представниками релігійних конфесій та парламентарями; розробити та внести «точкові» зміни

до галузевого законодавства, що регламентує діяльність релігійних організацій в окремих сферах суспільного життя; а також за відповідних тогочасних умов не вносити зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [117; 154, с. 43]. Пропозицію не вносити зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» на той час можна обґрунтувати тезою резолюції Круглого столу «Діалог між владою і конфесіями в контексті європейської системи цінностей» від 20 грудня 2010 р. У тексті резолюції, окрім іншого, йшлося: «На даному етапі без узгодження з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій не вносити змін до чинного Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” з метою збереження існуючого балансу у міжконфесійних відносинах та високого рівня забезпечення релігійної свободи» [238].

Однак, Президент В. Янукович у сфері державно-конфесійних відносин відзначився фактичним ігноруванням пропозицій релігійної спільноти (окрім як побажань УПЦ МП). Незважаючи на позицію церков та релігійних організацій, у цей час зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», зокрема наприкінці 2012 р., приймалися без урахування їхніх побажань. 4 квітня 2013 р. на засіданні Секретаріату ВРЦіРО релігійні діячі констатували, що церква та релігійні організації залишилися поза законотворчим процесом. Також було відзначено про відсутність прагнення з боку державних структур до системного діалогу та прозорого співробітництва з релігійною спільнотою у законодавчому напрямі [210]. При цьому, напередодні, під час зустрічі ВРЦіРО із керівництвом і членами Комітету культури і духовності та Комітету науки і освіти представниками влади була висловлена готовність до конструктивної співпраці у законотворчому процесі [71].

20 вересня 2017 р. ВРЦіРО звернулася до Верховної Ради України зі зверненням підтримати законопроекти № 6696 про скасування перереєстрації релігійних організацій та № 6642 про скасування нотаріального посвідчення їх установчих документів. Адже перереєстрація релігійних організацій, за словами

представників ВРЦіРО, яка стала обтяжуючою для релігійних громад, призвела до негативних наслідків як для духовного й соціального служіння віруючих, так і для державних органів, які повинні опрацьовувати значну кількість статутів релігійних організацій [234]. Між іншим, невнесення відповідних додаткових положень до статутів релігійних організацій могло бути підставою позбавлення їх неприбуткового статусу. 7 грудня 2017 р. Верховна Рада України прийняла зміни до Податкового кодексу України, якими була скасована перереєстрація релігійних організацій (Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2018 році») [99].

Як зазначалося, іншим напрямком активності церковно-релігійних організацій стали пропозиції удосконалення законодавства, не пов'язаного зі свободою совісті та діяльністю релігійних організацій, як і при реалізації державних реформ у 2014 – на початку 2019 рр. Відповідна активність релігійних конфесій почала широко проявлятися лише з початку 2000-х років, що пов'язано із завершенням становлення релігійної мережі, перетворенням церковно-релігійних організацій на важливий інститут громадянського суспільства, довіра населення до якого постійно зростала. Не останню роль відіграло і зміцнення міжконфесійних структур, передусім ВРЦіРО.

Чи не найактивнішим напрямком діяльності церков і релігійних організацій стали пропозиції вдосконалення вітчизняного законодавства про захист суспільної моралі та запобігання й протидію дискримінації в Україні. 24 червня 2005 р. у зверненні, адресованому Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, церковно-релігійними діячами висловлювалася пропозиція розробки та впровадження законодавчих механізмів обмеження пропагування (рекламування) споживання алкоголю і тютюну, заборони вживання алкоголю, у тому числі пива та слабоалкогольних напоїв, та паління у публічних місцях [120].

15 травня 2007 р. ВРЦіРО оприлюднила Декларацію «Про негативне ставлення до явища гомосексуалізму та спроб легалізації так званих

одностатевих шлюбів (реєстрації одностатевих шлюбів)». У документі церковно-релігійні діячі різко засудили явище гомосексуалізму та будь-які спроби легалізації одностатевих шлюбів, протиставивши цьому традиційні сімейні цінності [82]. Пропозиції релігійних діячів щодо покращення національного законодавства про захист суспільної моралі висловлювалися до вищих органів державної влади в Україні й у подальшому [117]. Так, приміром, наприкінці 2011 р. свої побажання щодо цього у зверненні до Верховної Ради України висловила МРК «Мир – дар Божий» [165]. А 9 листопада 2011 р. ВРЦіРО взяла участь у парламентських слуханнях «Стан суспільної моралі в Україні». У спільному зверненні до учасників парламентських слухань констатувалося про загальний занепад суспільної моралі в Україні та наголошувалося на ухваленні законодавчих актів, які б забезпечували її належний рівень [114].

Активною була позиція релігійних діячів під час обговорення урядового законопроекту № 2342 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії дискримінації в Україні», внесеного Кабінетом Міністрів України 19 лютого 2013 р. Особливу тривогу у релігійної спільноти викликали положення законопроекту, які, на її думку, несли у собі загрозу звуження свободи віросповідання та свободи вираження поглядів через запровадження особливого правового захисту прихильників одностатевих стосунків [125]. Урешті-решт, законопроект був прийнятий в альтернативному варіанті.

Важливою стала позиція ВРЦіРО у прийнятті Закону України № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 р. У ході обговорення законопроекту поставало питання його прив'язки до ратифікації Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (СЕТС № 210, Стамбульська конвенція), прийнятої у Стамбулі 2011 р. [148]. Від імені України Стамбульська конвенція була підписана 7 листопада 2011 р. Відповідно, й

постало питання про її ратифікацію (проект закону № 0119 від 14 листопада 2016 р.) [226].

Проти ратифікації Стамбульської конвенції виступили представники українських церков та релігійних організацій. Адже, на їх думку, запроваджені в національне законодавство унаслідок ратифікації документу нові поняття («гендер», «гендерна ідентичність», «гендерна чутливість», «сексуальна орієнтація» та інші) виходять за межі традиційного розуміння поняття «стать» й спотворюють загальноприйнятту гендерну рівність як рівність прав жінок і чоловіків [232]. 21 червня 2017 р. на засіданні ВРЦіРО, яке відбулося за участі високопосадовців, зокрема Представника Президента України у Верховній Раді України та заступника Міністра соціальної політики України, релігійні діячі висловили застереження щодо ратифікації Стамбульської конвенції (проект закону № 0119). Резюмуючи власну позицію, ВРЦіРО заявила: «На наше переконання, такий викривлений підхід може зробити Стамбульську Конвенцію інструментом для популяризації в українських школах і університетах нових “гендерних ролей” та одностатевих стосунків, що було б згубним шляхом для України. Це занепокоєння обумовлюється тим, що Конвенція прямо передбачає обов’язки держав-підписантів щодо навчання учнів “нестереотипним гендерним ролям”» [232]. Вказаний пункт Стамбульської конвенції, який викликав чи не найбільшу тривогу релігійних діячів, проголошує: «Сторони здійснюють, де це доречно, необхідні кроки для включення адаптованого до рівня розвитку учнів навчального матеріалу з таких питань, як <...> нестереотипні гендерні ролі <...> у формальні навчальні плани на всіх рівнях навчання» [148, с. 56].

У підсумку ВРЦіРО, виступивши проти ратифікації Стамбульської конвенції, звернулася до керівництва Верховної Ради України й парламентських фракцій з проханням підтримати законопроекти № 4952 та № 5294 у доопрацьованій редакції (із вилученням із тексту закону понять «сексуальна орієнтація», «гендер» та похідних від нього), які спрямовані на протидію домашньому насильству. Пропозиції були враховані парламентарями,

які 7 грудня 2017 р. прийняли Закон України № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [178]. Однак, це остаточно не розв'язало питання імплементації Стамбульської конвенції, у зв'язку з чим ВРЦіРО 10 грудня 2018 р. звернулася з відкритим листом до Прем'єр-міністра України В. Гройсмана («Про недоцільність і ризики ратифікації Стамбульської Конвенції (проект № 0119) в умовах катастрофічної демографічної ситуації»). Засудивши будь-які спроби ратифікації конвенції, релігійні діячі, у свою чергу, запропонували «розвивати національне законодавство з протидії домашньому насильству та насильству проти жінок», а також створити спеціальний державний орган у справах підтримки сім'ї, дітей, материнства та батьківства [113].

Відзначимо, що проти ратифікації Стамбульської конвенції, яка через використання суперечливих понять впроваджує гендерну ідеологію, виступила громадськість і деяких інших європейських країн (Хорватія, Словаччина, Болгарія, Латвія, Литва, Угорщина). Так, великі акції протесту, підтримані церковно-релігійною спільнотою, проти ратифікації Стамбульської конвенції пройшли в березні 2018 р. у Хорватії [288].

Окрім того, свого часу через можливе введення до правового поля понять «гендерна ідентичність» й «сексуальна орієнтація» українське духовенство виступило проти внесення змін до Кодексу законів про працю України [477, с. 4].

Разом із пропозиціями доопрацювання Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», який і був прийнятий у відповідній редакції, глави українських церков та релігійних організацій висловлювали необхідність прийняття додаткових законів, які б посилювали відповідальність за домашнє насильство. У червні 2018 р. ВРЦіРО підтримала пакет законопроектів, розроблених Міністерством юстиції України і спрямованих на захист прав дітей, які відомі під назвою «#ЧужихДітейНеБуває». У свою чергу, заступник Міністра юстиції з питань виконавчої служби С. Глуценко

подякувала церковно-релігійним діячам за підтримку вказаних законопроектів [471], які 3 липня 2018 р. у другому читанні прийняла Верховна Рада України.

Показова позиція церковно-релігійних організацій, спрямована на захист традиційних сімейних цінностей, проявилася після публікації 11 грудня 2018 р. на персональному сайті О. Турчинова статті «Неомарксизм або подорож у безодню». У публікації секретар РНБО, зокрема, виступив на захист сімейних цінностей та проти нав'язування гендерної ідеології [481]. Гостру реакцію на статтю висловили прихильники гендерного руху, а також Урядовий уповноважений з питань гендерної політики. У той же час О. Турчинова публічно підтримали 160 церковних громад та 130 громадських організацій, які закликали органи державної влади «зупинити нав'язування суспільству гендерної ідеології та сприяти створенню центрального органу виконавчої влади, відповідального за формування та реалізацію державної сімейної політики» [81]. Із подібною ініціативою свого часу також виступала ВРЦіРО.

Традиційно церковно-релігійними організаціями і на міжконфесійному рівні, і на рівні окремих конфесій засуджувалося проведення Маршу рівності (хода на підтримку так званої «ЛГБТ-спільноти»), який проходить у Києві з 2013 р. Зокрема, у пастирському зверненні єпископів РКЦ від 14 червня 2018 р. щодо проведення «Маршу рівності» в Києві 17 червня 2018 р. він був названий пропагандою гріха і провокуванням до гріха. Єпископи РКЦ наголосили на антидемократичному й антиконституційному характері «Маршу рівності»: «<...> адже для того, щоб забезпечити права 1 % чи 2 % населення потрібно порушити права усіх інших громадян <...>» [189].

Однією із гострих проблем української дійсності стала проблема смертності та травматизму унаслідок дорожньо-транспортних пригод. На думку релігійної громади, одним зі шляхів вирішення цієї проблеми є унормування чинного законодавства. 11 листопада 2009 р. ВРЦіРО звернулася до вищих органів державної влади в Україні з проханням розробити та впровадити законодавчі механізми, які б більш дієво вирішували проблеми дорожнього

руху [121]. Комплексні заходи щодо підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні були прийняті лише в останні роки.

Релігійна спільнота поряд з військовими виступила одним із ініціаторів прийняття Закону України «Про амністію у 2016 році». Законом у тому числі передбачалася амністія учасників АТО, які не скоїли тяжких злочинів [97]. Згодом, у зв'язку з підписом Закону України «Про амністію у 2016 році», Президент П. Порошенко провів зустріч з представниками релігійних конфесій та військовослужбовцями [213].

Позиція ВРЦіРО парламентарями також була врахована під час ухвалення у другому читанні 17 травня 2018 р. законопроекту «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони здоров'я та трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людині». Пропозиція релігійної спільноти, врахована парламентарями при доопрацюванні документу, стосувалася обов'язкової необхідності надання донором згоди на трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів [188].

Церква та релігійні організації, передусім об'єднані у ВРЦіРО, долучилися до підтримки проголошених державою реформ, які почали реалізовуватися після подій Революції гідності. Між іншим, до складу наглядової ради сформованого в цей час Національного Форуму «Трансформація України» були включені Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет та Верховний Архієпископ Києво-Галицький Святослав. Національний Форум «Трансформація України» був створений з метою сприяння координації зусиль громадянського суспільства, влади, опозиції, міжнародних інституцій в розробці й реалізації моделі євроінтеграційного розвитку держави [181]. На цих заходах постійно були присутні представники духовенства. На п'ятому Форумі «Трансформація України», який відбувся 26 червня 2017 р., Патріарх Філарет, зокрема, наголосив: «Реформи потрібно робити з любов'ю до людей, тоді це дасть покращення їх життя» [230]. (До речі, у зв'язку з євроінтеграційними процесами й запровадженням безвізового режиму між Україною та ЄС у церковно-релігійному середовищі

актуалізувалося питання щодо впровадження біометричних паспортів. Між іншим, традиційні релігійні конфесії не виступили проти біометричних документів як таких.)

Під час впровадження державних реформ у 2014 – на початку 2019 рр. церковно-релігійними організаціями найбільш активно обговорювалися конституційна, судова, медична та освітня реформи. При цьому вони висловлювали бажання, зокрема і перед Президентом України, щоб «під час проведення реформ не покладати надмірний фінансовий тягар на зубожілих громадян» [62]. Зазначимо, що відповідна позиція духовно-релігійної спільноти, фактично, відбувалася у рамках громадського обговорення відповідних трансформацій у державі. Водночас представники ВРЦіРО неодноразово зустрічалися з українськими політиками, відповідальними за проведення реформ, у тому числі й з Президентом України [62], для можливого узгодження спільної позиції щодо тієї або іншої реформи. Одну із таких зустрічей 4 липня 2017 р. ВРЦіРО провела з Прем'єр-міністром України. Окрім іншого, В. Гройсман озвучив перед церковно-релігійними діячами «порядок денний реформ Уряду» [215].

Уже в 2014 р. в Україні розпочалися дискусії, до якої включилися і церковно-релігійні організації, у тому числі міжконфесійні, щодо можливого проведення системної конституційної реформи. У ході обговорення реформи основного Закону України у липні 2015 р. ВРЦіРО висловила пропозиції поправок до нової редакції Конституції України, які переважно стосувалися свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Запропоновані релігійною спільнотою зміни разом із наголошенням обов'язковості збереження в преамбулі згадки про «відповідальність перед Богом» у своїй основі зводилися до введення до тексту Конституції понять: «зачаття» (статті 3, 27), «природна смерть» (статті 3, 27), «релігійні потреби» (стаття 12), «сповідь» (стаття 31), «світоглядні переконання» (стаття 24) тощо. Також висловлювалася пропозиція конкретизації відносин церкви (церков) і релігійних організацій із державою (статті 35, 45), трактування поняття «шлюб» як виключного сімейного союзу

між чоловіком і жінкою (стаття 51). При цьому, при збереженості принципового положення про відокремлення церков (церкви) і релігійних організацій від держави відсутнє положення про відокремлення школи від церкви, що наявне у чинній редакції Конституції [149, с. 10]. Водночас ВРЦіРО пропонувалося наступне доповнення статті 35: «Церкви та релігійні організації вправі засновувати дошкільні, загальноосвітні, позашкільні, професійно-технічні та вищі навчальні заклади зі світською, або конфесійно визначеною системою освіти, за умови їх відповідності державним стандартам освіти» [228].

Пропозиції релігійної спільноти одразу викликали дискусії і в суспільстві, і у фаховому середовищі. Здебільшого суперечки звелися до питань фактичної заборони, у разі врахування у новій редакції Конституції України відповідних поправок, абортів, евтаназії, одностатевих шлюбів [347]. Вважаємо, що запропоновані поправки в умовах розвитку конституційного процесу мають пройти широке громадське обговорення.

Позиція релігійно-духовної спільноти була чітко висловлена під час дискусії щодо проведення судової реформи. 23 квітня 2016 р. на зустрічі з Президентом України члени ВРЦіРО закликали П. Порошенка до проведення судової реформи, а також до організації ефективної боротьби з корупцією. Одна із основоположних позицій церковно-релігійних діячів щодо суті реформи судочинства була висловлена в листі Президенту – впровадження принципів незалежності й справедливості у ході реалізації реформи [62]. При цьому, перепоною на шляху судової реформи, на думку представників ВРЦіРО, є штучно створена несправедлива ситуація вкрай негативного суспільного відношення до суддівського корпусу [115]. Самих же суддів церковно-релігійні діячі постійно закликали бути справедливими під час виконання своїх професійних обов'язків. 20 квітня 2017 р. представники церковно-релігійних організацій взяли участь у засіданні круглого столу «Справедливість у суспільстві. Які рішення суддів будуть справедливими?». Під час заходу,

зокрема, обговорювалося поняття «справедливість» та його розуміння суддями в Україні [286].

Як бачимо, для церковно-релігійних організацій заклики до проведення судової реформи водночас передбачали і заклики до активної боротьби з корупцією. Ще 25 березня 2015 р. члени РЄПЦУ закликали і суспільство, і вищі органи державної влади України в особі Президента до боротьби з корупцією [132]. Вище уже зазначалося про звернення членів ВРЦіРО до П. Порошенка із закликом як до проведення судової реформи, так і до організації боротьби з корупцією [62]. На необхідності проведення ефективної судової реформи, зокрема і створенні антикорупційного суду, на зустрічі з послами країн «Великої сімки» 6 лютого 2018 р. наголосив головний рабин Києва та України Яків Дов Блайх. Його позиція відображала загальну думку церковно-релігійного середовища [202].

Представники церков та релігійних організацій активно підтримали медичну реформу [477, с. 4], ініційовану Міністерством охорони здоров'я України. 1 червня 2017 р. на засіданні ВРЦіРО спільно з в. о. Міністра охорони здоров'я У. Супрун було обговорено зміст запропонованої профільним міністерством медичної реформи [63]. Обговорення медичної реформи стало одним із ключових питань наступного засідання ВРЦіРО, проведеного 21 червня 2017 р. за участі Голови Комітету ВРУ з питань охорони здоров'я О. Богомолець. На думку учасників засідання, необхідність проведення реформи зумовлена незадовільним станом системи охорони здоров'я в Україні, її корумпованістю. Окрім іншого, на засіданні ВРЦіРО 21 червня 2017 р. було підняте відносно нове для України питання медичного капеланства [64]. Як зазначалося вище, позиція ВРЦіРО, зокрема щодо надання обов'язкової згоди донором на трансплантацію органів й інших анатомічних матеріалів, була врахована при прийнятті законопроекту «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони здоров'я та трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людині» [188]. Це у тому числі можна

розглядати як позицію міжконфесійних органів у рамках реформування системи медичного забезпечення в Україні.

Однією з найважливіших, на думку церковно-релігійних діячів, реформ в умовах трансформації суспільства мала стати реформа освіти. Таку думку на засіданні 88-ї Генеральної асамблеї Комітету католицької освіти Європи 28 жовтня 2016 р. висловив Глава УГКЦ Святослав Шевчук. Він наголосив, що освітня реформа передусім є важливою «для демократизації освіти» [74]. Представники церковних та релігійних організацій закликали Міністерство освіти і науки України змінити так звану «антидискримінаційну експертизу підручників» для системи загальної середньої освіти. Адже це, на їх думку, порушувало основні принципи освітньої реформи. Мова йшла, передусім, про неприпустимість включення до підручників, як і до освітніх програм, «гендерної ідеології» (відмінної від поняття «стать»), яка розмиває та знецінює поняття «сім'я». На противагу ВРЦіРО закликала Міністерство освіти і науки України впровадити в навчально-виховний процес предмети духовно-морального змісту [61]. Відповідна позиція ВРЦіРО співпадала із їхнім закликом до органів державної влади про недопустимість ратифікації Стамбульської конвенції, у якій одним із головних понять, яке передбачалося впровадити у вітчизняне законодавство, було поняття «гендер» [148, с. 56; 232].

У рамках втілення реформ в Україні представники церков та релігійних організацій також висловлювалися за необхідність проведення реформи системи пенсійного забезпечення [477, с. 4], державної сімейної політики тощо. У липні 2017 р. УПЦ КП поширила заяву, у якій наголосила, «що нинішня пенсійна система є застарілою, не відповідає суспільним запитам, демографічній ситуації та станові національної економіки» [477, с. 4]. Звернути увагу влади на необхідність реформування системи державної сімейної політики в Україні, зокрема, намагалися 2 червня 2018 р. у Києві учасники всеукраїнської Ходи (ініційованої ВРЦіРО) на захист прав дітей і сімей [308].

Вагома роль ВРЦіРО у реалізації державних реформ в Україні відзначалася на найвищому політичному рівні. 4 липня 2017 р. на зустрічі з

ВРЦіРО Прем'єр-міністр України В. Гройсман подякував міжконфесійному органу за підтримку державних реформ і висловив сподівання на подальшу співпрацю у даному напрямку [215]. Вдячність за підтримку державних реформ ВРЦіРО висловлювали й інші українські [144], а також закордонні політики. Її значний вклад у реалізацію реформ в Україні був відзначений послами країн «Великої сімки» 6 лютого 2018 р. у Києві на зустрічі із представниками міжконфесійного органу [202].

Отже, в період незалежності України церква та релігійні організації беруть активну участь у законотворчому процесі. Як правило, це відбувається у рамках міжконфесійного діалогу (передусім ВРЦіРО) через висловлення відповідних позицій вищим органам державної влади України. Діяльність міжконфесійних об'єднань у законотворчому процесі відбувається через висловлення ними пропозицій удосконалення чинного законодавства як не пов'язаного зі свободою совісті та діяльністю релігійних організацій, так і щодо удосконалення останнього. Особливо активною стала участь релігійної спільноти у висловленні пропозицій щодо удосконалення законодавства про захист суспільної моралі й запобігання та протидію дискримінації в Україні; підтримки державних реформ останніх років.

3.2. Суспільно значуща діяльність церков і релігійних організацій

Традиційним та одним із найважливіших напрямків діяльності церковно-релігійних організацій в Україні виступає благодійництво. Як правило, основним об'єктом благодійницької діяльності є знедолені [409, с. 257]. Показово, що уже від початку 1990-х років така церковно-релігійна діяльність активно підтримувалася державою. У серпні 1992 р. Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України запропонувала основні засади державної політики у сфері церковно-релігійних відносин, які у тому числі містили пункт про «сприяння розгортанню добродійницької діяльності релігійних організацій» [9, арк. 102].

Вважаємо, що благодійництво церковно-релігійних організацій в умовах глибокої економічної кризи початку 1990-х років стало одним із засобів покращення матеріального становища малозабезпечених категорій громадян України в цей час, вирішення їхніх нагальних соціальних проблем. Матеріальна підтримка релігійними конфесіями нужденних стала важливою упродовж усіх років незалежності. Відтак, оскільки державотворення – це у тому числі створення й розвиток економічних інститутів держави та їх функціонування [500, с. 164], церковно-релігійні організації в роки незалежності напряду долучилися до відповідних аспектів державотворчих процесів.

Отож, суспільно значуща діяльність церковно-релігійних організацій була започаткована уже на початку 1990-х років. На цьому етапі вона, здебільшого, реалізовувалася індивідуально окремими церковно-релігійними організаціями та переважно зводилася до поширення серед нужденних матеріальної допомоги, отриманої від закордонних церковно-релігійних центрів, або за їх підтримки. Наприклад, уже до кінця 1991 р. рядом релігійних конфесій, серед яких баптисти, адвентисти та п'ятидесятники, було налагоджено отримання та поширення в Україні гуманітарної допомоги (ліки, медичне обладнання, одяг, продукти харчування). Також упродовж 1991 р. за підтримки церковно-релігійних організацій за кордоном було оздоровлено понад 800 дітей, постраждалих від катастрофи на Чорнобильській АЕС. Таким чином, формування матеріальної бази суспільної діяльності церков і релігійних організацій було започатковано уже на початку 1990-х років [9, арк. 43].

Із кінця 1996 р., зі створенням ВРЦіРО як представницького міжконфесійного консультативно-дорадчого органу, суспільно значуща діяльність церковно-релігійних організацій почала набувати міжконфесійного характеру. Адже одне із завдань, яке постало перед Радою, – здійснення колективних заходів добродійного характеру. У цьому відношенні ВРЦіРО налагодила співробітництво із Міністерством соціального захисту населення України. На спільному засіданні між ними було підписано Меморандум щодо співпраці в сфері підтримки соціально незахищених верств населення [18,

арк. 37]. Пізніше до благодійницької діяльності долучилися й інші міжконфесійні об'єднання.

Як зазначалося, суспільна діяльність церковно-релігійних організацій завжди підтримувалася державою, зокрема відповідним державним органом. У 1997 р. Державний комітет України у справах релігій наголосив, що одним із пріоритетних напрямків його діяльності є «всебічна підтримка і сприяння реалізації добродійних та милосердницьких проектів релігійних організацій» [19, арк. 165].

Напередодні відзначення 2000-ліття Різдва Христового християнські конфесії разом із Державним комітетом у справах релігій, деякими іншими державними органами розпочали реалізацію Програми сприяння розвитку милосердницької й добродійної праці «В ім'я Христа». Програма була схвалена організаційним комітетом з підготовки й відзначення 2000-ліття Різдва Христового і передбачала опіку церковно-релігійних організацій над таборами для відпочинку соціально вразливих категорій дітей [361, с. 25–26].

2000 р. було започатковано щорічне проведення Всеукраїнської благодійної акції «Милосердя», яка передбачала активізацію уваги і церковно-релігійних організацій, і органів державної влади до проблем малозахисених категорій населення [25, арк. 38; 26, арк. 30]. У рамках благодійної акції церковно-релігійні організації надавали допомогу школам, будинкам-інтернатам, спілкам інвалідів, ветеранів війни, матерям дітей, хворих на ДЦП, організаціям УТОС та УТОГ, медичним закладам й управлінням соціального захисту. Лише у 2003 р. для реалізації цієї мети при церковно-релігійних організаціях було створено і діяли 23 благодійні місії та місіонерські товариства, серед яких: «Центр християнської місії» Божої церкви християн віри євангельської України (м. Київ); місійне товариство «Святого апостола Андрія Первозванного» УГКЦ (м. Івано-Франківськ); Місія Української православної церкви (УПЦ МП) соціальної допомоги дітям (м. Київ); християнське місіонерське товариство «Світло воскресіння» при регіональному управлінні Асоціації місіонерських церков євангельських християн України

(Донецька область); Регіональна місія «Сестер Святого Йосипа» при Києво-Житомирській дієцезії РКЦ та інші [27, арк. 97–98].

До реалізації Всеукраїнської благодійної акції «Милосердя» долучилися й іноземні благодійні фонди. Німецька благодійна організація «Каллерладен» перевела на рахунок Тур'я-Реметівського психоневрологічного інтернату Закарпатської області 40 тис. євро для будівництва моста на території закладу [27, арк. 101].

У цей час за сприяння Державного комітету України у справах релігій ВРЦіРО було визначено заходи щодо розвитку соціальної діяльності церковно-релігійних організацій. Також було схвалено ідею розвитку волонтерського руху, який передбачав підтримку осіб похилого віку, створення інституту сестер-жалібниць [19, арк. 166; 23, арк. 21]. Держкомрелігій зорієнтував керівників релігійних центрів та управлінь на участь церковно-релігійних організацій у волонтерському русі як організацію підтримки соціально незахищених категорій населення і в подальшому. Зокрема, це відбувалося у рамках реалізації розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2003 р. «Про утворення Координаційної ради з питань розвитку та підтримки волонтерського руху». У даному випадку під волонтерським рухом віруючих у рамках добродійницької та милосердницької діяльності передбачалася робота у закладах соціального захисту, в дитячих притулках, у школах-інтернатах, серед інвалідів, ветеранів війни і праці, непрацездатних самотніх людей тощо [27, арк. 52].

Підтримка державою суспільних заходів церковно-релігійних організацій відбувалася і на рівні законодавчих ініціатив. У 2001 р. на Міністерство праці та соціальної політики України покладалося завдання підготовки й подання до Кабінету Міністрів України проекту змін до нормативно-правових та законодавчих актів, які б передбачали підтримку соціально-значущої діяльності церковно-релігійних організацій. Ця ініціатива, зокрема, була визначена Указом Президента України «Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 року» від 24 травня 2000 р. [23, арк. 23].

Як наголошувалося, благодійна допомога передусім надходила з-за кордону. Її обсяг постійно зростає. Якщо упродовж 1998 р. на адресу церковно-релігійних організацій надійшло 602 вантажі благодійної допомоги вагою близько 10 тис. тонн, то у 1999 р. – 749 вантажів вагою 11 593 тонни (продукти харчування, одяг, взуття, ліки, медичне устаткування тощо). У цей час 82 % усієї гуманітарної допомоги адресувалося Всеукраїнському Союзу Об'єднань ЄХБ, Союзу ХВЄП, РКЦ, Свідкам Єгови, УГКЦ. Найбільший відсоток гуманітарних вантажів надійшло до м. Києва, Львівської, Житомирської, Волинської і Донецької областей – загалом 64,2 % від загальної кількості гуманітарних вантажів [22, арк. 156зв.]. Уже у 2001 р. українські церковно-релігійні організації отримали з-за кордону 1 132 вантажі гуманітарної допомоги вагою 16 692 тонни. Вони були розподілені між лікарнями, дитячими соціальними закладами, закладами для осіб похилого віку тощо [25, арк. 38.]. У 2003 р. загальна вага таких вантажів, яка надійшла з понад 24 країн світу, становила уже більше 17 тис. тонн, зокрема: 11 915 тонн – будівельні матеріали, сільськогосподарська техніка, устаткування, комп'ютерна техніка тощо, 3 487,2 тонн – одяг та взуття, 1 112,6 тонн – продукти харчування, 832,9 тонн – медикаменти й медичне обладнання [27, арк. 98; 29, арк. 22–23].

Основними постачальниками гуманітарної допомоги в цей час стали іноземні релігійні центри та організації Німеччини, Великобританії, США, Швеції, Норвегії, Швейцарії, Австрії, Італії. Така допомога переважно надходила на адреси євангельських християн-баптистів, Свідків Єгови, християн віри євангельської-п'ятидесятників, римо-католиків та іудеїв [19, арк. 166; 27, арк. 98]. Отож, більшість гуманітарної допомоги, яка поширювалася в Україні в роки незалежності, надходила з-за кордону. За даними Комісії з питань гуманітарної допомоги при Кабінеті Міністрів України від початку 2005 р. щороку релігійні організації отримували з-за кордону близько 70 % загальної кількості гуманітарних вантажів [30, арк. 34].

Власне, надана закордонними релігійними центрами гуманітарна допомога стала основою для реалізації українськими церковно-релігійними

організаціями благодійницької діяльності. В інформації голови Державного комітету України у справах релігій В. Бондаренка, наданій Міністерству праці та соціальної політики України 15 січня 2004 р., відзначено: «Завдяки активній співпраці релігійних організацій України з міжнародними релігійними благодійними центрами розширюються внутрішні можливості держави щодо розв'язання соціальних проблем незахищених верств населення» [27, арк. 98].

У даному контексті необхідно зазначити, що митне податкове оформлення гуманітарних вантажів для церковно-релігійних організацій спочатку відбувалося на загальних підставах. Іноді це займало досить тривалий термін. Тому час від часу релігійна спільнота зверталася до відповідних державних органів із проханням сприяння в безподатковому або пришвидшеному оформленні гуманітарних вантажів. Уже в 1998 р. церковно-релігійним організаціям було надано близько 200 підтримок в безподатковому митному оформленні гуманітарних вантажів [19, арк. 166].

Також час від часу траплялися «випадки втручання представників окремих владних структур, посадових осіб в розподіл гуманітарної допомоги» [452, с. 29]. Питання правових неузгодженостей, як і штучних перепон, при митному оформленні гуманітарних вантажів 20 лютого 1999 р. було піднято на спільному засіданні ВРЦіРО та Президента України. За результатами засідання Л. Кучма доручив Державному комітету України у справах релігій узагальнити пропозиції релігійної спільноти з питання спрощення процедури ввезення гуманітарної допомоги. У свою чергу, Держкомрелігій надіслав відповідні пропозиції на розгляд Державної митної служби України [22, арк. 156зв.]. 13 жовтня 2014 р., в умовах російської військової агресії на сході України, Прем'єр-міністр А. Яценюк доручив Міністерству соціальної політики розробити заходи для більш оперативного оформлення гуманітарних вантажів для церковно-релігійних організацій [318]. Уже 6 жовтня 2016 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо уточнення окремих положень про оподаткування неприбуткових організацій». Закон розширив трактування неприбуткової організації у

Податковому кодексі України, відповідно до якого неприбутковими також стали вважатися релігійні організації, що займаються неприбутковою діяльністю (у тому числі гуманітарна допомога, благодійна діяльність, милосердя) [100].

Традиційно благодійницька діяльність церковно-релігійних організацій спрямовувалася на підтримку малозабезпечених категорій осіб. У великих містах, зокрема на рівні обласних та великих районних центрів, функціонували створені при церковно-релігійних організаціях безкоштовні їдальні, які, як правило, забезпечували харчуванням нужденних незалежно від їхньої релігійної приналежності. Для прикладу: у м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро) наприкінці 1990-х років у приміщенні місцевої синагоги була відкрита їдальня, яка забезпечувала нужденних обідами незалежно від їх віровизнання [22, арк. 156]. Упродовж другої половини 1990-х – початку 2000-х років у рамках реалізації благодійницької програми Товариства Свідомості Крішни «Їжа життя» малозабезпечені отримали 850 тис. порцій дієтичних страв. На початку 2000-х років іудейські громади Сумської, Харківської, Чернівецької областей щоденно готували гарячі обіди для понад 1 тис. осіб. Лише упродовж вересня – жовтня 2001 р. у пункті безкоштовного харчування, організованого громадою ЄХБ у Харкові, безкоштовні обіди отримали понад 12 тис. малозабезпечених осіб міста [25, арк. 48–49].

Одним із головних об'єктів підтримки церковно-релігійних організацій в Україні в роки незалежності стали діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування. Важливість цієї роботи підкреслюється й відповідними державними заходами, спрямованими на залучення релігійної спільноти на підтримку таких дітей. У новітній період української історії поширеною стала практика співпраці державних будинків-інтернатів з місцевими релігійними громадами, які проводили богослужіння у дні релігійних свят та виконували релігійні обряди. Також при інтернатах створювалися так звані «кімнати духовності», у яких представники різних церковно-релігійних організацій мали можливість спілкуватися з дітьми [27, арк. 101]. Відзначимо, що Центр

реабілітації і милосердя ХВС «Християнський дім» м. Чернігова опікував 30 дітьми будинку дитини при колонії міста [29, арк. 25; 30, арк. 297].

Окрім надання допомоги будинкам-інтернатам, у тому числі через організацію опіки над ними, релігійні конфесії зосередили увагу на створенні притулків для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Одним із перших при Тернопільському обласному об'єднанні церков ХВСП у 1994 р. був заснований дитячий будинок на близько 30 дітей [29, арк. 24]. У 1995 р. Закарпатська реформаторська церква разом із добродійною голландською організацією «Допомога для Східної Європи» у с. Велика Добронь Ужгородського району заснувала дитячий будинок милосердя «Добрий самарянин». У закладі на повному утриманні перебували до 65 дітей, частина яких мала важкі психологічні й фізичні відхилення [26, арк. 183; 27, арк. 101]. Досвід благодійницької діяльності Закарпатської реформаторської церкви було схвалено Держкомрелігій та розповсюджено серед інших церковно-релігійних організацій [27, арк. 101], які також розпочали відкривати дитячі будинки. Серед таких, зокрема, можна назвати дитячий притулок «Надія» на 20 дітей-сиріт, відкритий УПЦ МП в Запорізькій області [29, арк. 24]; дитячий будинок «Благодать», відкритий євангельськими християнами-баптистами у м. Одеса [26, арк. 183]; дитячий будинок у с. Великий Раковець Закарпатської області, відкритий місією «Зірка Віфлеєму» ХВСП [29, арк. 24] та інші.

Церковно-релігійні організації також підтримували дітей через організацію літніх оздоровчих таборів (таборів відпочинку), у яких проводилася профілактична робота з формування здорового способу життя, утвердження загальноприйнятих цінностей серед дітей та юнацтва [27, арк. 204]. У цьому відношенні особлива увага надавалася підтримці дітей, постраждалих від катастрофи на Чорнобильській АЕС. Вище уже наголошувалося, що вже до кінця 1991 р. з ініціативи окремих церковно-релігійних організацій більше 800 таких дітей було відправлено на оздоровлення за кордон [9, арк. 43]. Підтримка постраждалих дітей, які

проживали на забрудненій від найбільшої техногенної катастрофи території, надавалася упродовж усіх років незалежності. Лише упродовж 1999 р. церковно-релігійними організаціями було оздоровлено понад 10 тис. таких дітей. Найбільш активно у цьому напрямку себе проявили релігійні громади ХВЄП ЄХБ [22, арк. 155зв.–156].

Мережа оздоровчих таборів, які діяли при церковно-релігійних організаціях, постійно розширювалася. У таких закладах лише на територіях Волинської, Вінницької, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Черкаської, Чернігівської областей та в Автономній Республіці Крим упродовж 2001 р. було оздоровлено 46 тис. дітей [25, арк. 49]. Упродовж 2003 р. у протестантських, православних та католицьких літніх релігійних таборах було оздоровлено понад 50 тис. дітей-сиріт, дітей-інвалідів та дітей із малозабезпечених родин [29, арк. 24].

Разом із відкриттям дитячих будинків церковно-релігійні організації зосередили увагу на створенні притулків для інших соціально незахищених категорій осіб. Як приклад зазначимо, що із кінця 1990-х років при храмі Святої Покрови УПЦ МП у м. Кіровоград (нині – Кропивницький) діяв притулок для самотніх та непрацевдатних осіб похилого віку; 30 малозабезпечених осіб постійно проживали в єпархіальному будинку милосердя УПЦ КП у с. Греково-Олександрівка Тельманівського району Донецької області; релігійна громада «Ковчег» християн віри євангельської п'ятидесятників у м. Нововолинськ заснувала притулок для літніх людей [25, арк. 48].

Поступово розширювалася суспільна діяльність церковно-релігійних організацій, спрямована на надання медичної допомоги малозабезпеченим. Вище уже наголошувалося, що церковно-релігійні організації поширювали серед державних медичних закладів медичну гуманітарну допомогу, яка надходила до них із-за кордону. У ряді регіонів України були створені безкоштовні аптечні пункти. Окрім того, із кінця 1990-х до початку 2000-х років місія Української лютеранської церкви «Думки про Україну» надала безоплатну медичну підтримку 3 500 дітям з малозабезпечених та багатодітних

сімей в Тернопільській області. Активну медичну підтримку малозабезпеченим надавали Львівське медичне братство ЄХБ спільно із шпиталем ім. А. Шептицького УГКЦ, полтавське обласне об'єднання ЄХБ, у Севастополі при добродійному центрі громади традиційного іудаїзму було створено відділення надання комплексних медичних послуг інвалідам, ветеранам праці, війни тощо [25, арк. 49].

Завдяки співпраці лютеранської церкви Тернополя з міжнародним благодійним фондом «Дар життя» у місті вже з початку 1990-х років діяла «Медична клініка на колесах». Вона надавала медичну допомогу малозабезпеченим категоріям громадян. Певний час благодійна акція «Християнська мобільна клініка», організована громадою християн віри євангельської, діяла на Вінниччині [29, арк. 23, 45]. Амбулаторія по діагностиці хворих була створена УАПЦ у м. Харкові. В Дніпропетровській області УПЦ МП було створено так зване «лікарняне благочиння», яке через церкви, що діяли при медичних установах області, забезпечувала хворих безкоштовними медикаментами. На Вінниччині при єпархіальному управлінні УПЦ МП функціонувала асоціація православних медиків та православна клініка нетрадиційної медицини [26, арк. 183]. У рамках розвитку медичної доброчинності важливим стало проведення 16 жовтня 2009 р. у Львові наради президентів Федерації Європейських Асоціацій лікарів-католиків. Під час наради обговорювалися етичні проблеми, з якими стикається новітня медицина, та шляхи їх вирішення з позиції морального вчення католицизму [39, арк. 97].

Необхідно відзначити, що церковно-релігійні організації в Україні уже з початку 1990-х років, передусім УГКЦ та РКЦ, долучилися до діяльності гуманітарної міжнародної місії «Карітас» та спрямували свої зусилля на підтримку нужденних. Як приклад: РКЦ у рамках місії «Карітас» активно діяла при створенні безкоштовних їдалень для нужденних, поширення серед них одягу та медикаментів, створення літніх таборів для дітей, які проживали на територіях, забруднених унаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС [22, арк. 156]. Представники УГКЦ у межах діяльності гуманітарної міжнародної

місії «Карітас», зокрема, утримували дитячий притулок «Пресвята родина» у с. Петриків Тернопільської області; у Львові створили «Центр дозвілля для дітей з вадами розвитку» [26, арк. 183]; при фонді «Карітас-Броди» була створена служба «Опіки вдома», представники якої доглядали за самотніми особами похилого віку тощо [27, арк. 52].

Восени 1998 р. церковно-релігійні організації активізували добродійну діяльність для допомоги постраждалим від повені на території Закарпатської області. Найбільше гуманітарна допомога надавалася релігійними громадами Івано-Франківської, Рівненської, Одеської областей та Автономної Республіки Крим. Суттєва гуманітарна підтримка надійшла і від закордонних релігійних структур (загалом майже 4 600 тонн гуманітарних вантажів). Місцеві церковно-релігійні організації Закарпаття також розгорнули активну добродійну й милосердницьку діяльність: відкривали безкоштовні їдальні, аптеки, медпункти, хлібопекарні для реалізації хліба за мінімальними цінами, організували роботу 19 літніх таборів для дітей із малозабезпечених сімей, 11 притулків та дитячих садків для дітей-сиріт [22, арк. 155зв.].

У роки незалежності України благодійницька діяльність реалізовувалася церковно-релігійними організаціями при проведенні роботи в місцях виконання покарань. Вона проводилася з узгодженням із Державною пенітенціарною службою України і в міжконфесійному руслі, і окремими церковно-релігійними організаціями [29, арк. 44]. Загалом, у 2000-х роках, за підрахунками українських дослідників, найбільш регулярно відвідували в'язнів представники протестантських організацій (практично щотижня), дещо рідше – православні, католики й греко-католики (щотижня – 54 %, щомісяця – 35 %), рідко – мусульмани та іудеї (кілька разів на рік) [447, с. 199]. У цей же час, для прикладу, в місцях виконання покарань Луганської області таку роботу проводили Церква Ісуса Христа святих останніх днів, Християнська духовно-благодійна місія «Неємія» при Союзі вільних церков ХВС, християнські духовно-благодійні місії «Промінь світла» та «Синій Хрест» при ВСО ЄХБ. У м. Алчевськ на Луганщині при Церкві Повного Євангелія «Прославлення» діяв

центр медико-соціальної реабілітації осіб, які повернулися з місць позбавлення волі, а також осіб, які не мали постійного місця проживання. Лише упродовж 2003 р. через цей центр до умов суспільного життя було адаптовано 330 осіб [27, арк. 53, 102]. На початку 2000-х років розпочала діяльність Українська міжконфесійна християнська місія «Духовна і благодійна опіка в місцях позбавлення волі», яка спрямувала зусилля на духовну підтримку ув'язнених [29, арк. 44]. Також у місцях позбавлення волі християнськими конфесіями для роботи з ув'язненою молоддю було започатковано гуманітарну програму «Дайте молоді шанс» [27, арк. 204].

Важливим напрямком діяльності церковно-релігійних організацій, зокрема і в рамках міжконфесійного діалогу, є протидія поширенню соціально небезпечних хвороб, першочергово туберкульозу й ВІЛ/СНІДу, а також духовно-психологічна підтримка хворих. Здебільшого діяльність церковно-релігійних організацій з протидії поширенню ВІЛ/СНІДу реалізується через організацію й проведення тематичних конференцій, круглих столів, навчальних семінарів, інформаційно-просвітницьких заходів, пастирське опікування ВІЛ-інфікованими, створення реабілітаційних центрів тощо [150]. Протидія поширенню соціально небезпечних хвороб церковно-релігійними організаціями реалізується і через створення реабілітаційних центрів для наркозалежних осіб.

Діяльність окремих релігійних організацій, серед яких Християни Віри Євангельської (П'ятидесятники) та Всеукраїнський Союз Об'єднань Євангельських Християн-Баптистів, з протидії поширенню ВІЛ/СНІД була започаткована уже на початку 1990-х років. Вважаємо, що це відбулося через їх матеріальну підтримку закордонними центрами. Більшість же церковних і релігійних структур розпочали системну протидію поширенню соціально-небезпечних хвороб з кінця 1990-х – початку 2000-х років, після завершення становлення їх інституційної мережі та вирішення основних організаційно-господарських проблем [433]. Зокрема, уже в цей час згадана релігійна громада «Ковчег» християн віри євангельської п'ятидесятників м. Нововолинськ заснувала реабілітаційний центр для наркозалежних. Такий же реабілітаційний

центр був створений при християнському місіонерському центрі ЄХБ у с. Росошанка в Автономній Республіці Крим [24, арк. 48].

При цьому до тематичних державних програм, спрямованих на протидію поширенню соціально небезпечних хвороб, активно залучалися й церковно-релігійні організації. Цей підхід, зокрема, закладався у «Концепції стратегії дій Уряду, спрямованих на запобігання поширенню ВІЛ-інфекції/СНІДу, на період до 2011 року та Національної програми забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, допомоги та лікування ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2004–2008 роки». Водночас Державний комітет України у справах релігій зобов'язувався надавати церковно-релігійним організаціям усю організаційну підтримку для реалізації Програми, у тому числі: «Надати сприяння у створенні умов ефективної роботи церковних реабілітаційних центрів шляхом зміцнення їх матеріально-технічної бази через можливості неурядових організацій, сприяти надходженню профільної гуманітарної допомоги» [28, арк. 49–50].

У рамках міжконфесійних відносин ініціатором організації заходів із протидії соціально небезпечним хворобам, передусім поширенню ВІЛ/СНІДу в Україні, стала ВРЦіРО. Діяльність Ради була підтримана Об'єднаною програмою ООН з ВІЛ/СНІДу (ЮНЕЙДС) [477, с. 2]. 31 березня 2004 р. на засіданні ВРЦіРО було розглянуто питання діяльності церковно-релігійних організацій України у боротьбі проти поширення захворювання на СНІД [29, арк. 46]. Ця робота стала більш скоординованою після утворення у 2007 р. Комісії з питань соціального служіння ВРЦіРО. Діяльність Комісії у тому числі спрямовується на вирішення проблем поширення туберкульозу й ВІЛ/СНІДу [195]. Відповідно до рішення ВРЦіРО, у 2007 р. було розроблено й затверджено міжконфесійні Концепцію («Концепція участі Церков та релігійних організацій України (ВРЦіРО) у протидії епідемії ВІЛ/СНІДу») й Стратегію («Стратегія участі Церков та релігійних організацій України (ВРЦіРО) у протидії епідемії ВІЛ/СНІДу») щодо протидії поширенню ВІЛ/СНІДу; прийнято Стратегічний план діяльності міжконфесійного співтовариства України у протидії поширенню епідемії. А в лютому 2008 р. для об'єднання та координації

релігійних конфесій для протидії ВІЛ/СНІДу було створено Міжконфесійний ресурсний центр з питань ВІЛ/СНІДу при ВРЦіРО. Діяльність Міжконфесійного ресурсного центру координувалася Всеукраїнським благодійним центром «Віра. Надія. Любов» [150].

З ініціативи Міжконфесійного ресурсного центру з питань ВІЛ/СНІДу 9–10 червня 2008 р. у Києві відбулася загальноукраїнська міжконфесійна нарада «Конфесії України разом проти СНІДу: від концепції до спільних дій». У її роботі поряд із представниками 11 церков та релігійних організацій взяли участь представники Міністерства охорони здоров'я України, відповідних міжнародних програм, зокрема ООН (ЮНЕЙДС) та Міжнародного Альянсу з ВІЛ/СНІДу в Україні, Мережі людей, що живуть з ВІЛ-інфекцією, а також білоруських та російських міжконфесійних товариств, які займаються питаннями протидії епідемії. За підсумками наради було відзначено, що для подолання поширення ВІЛ/СНІДу в Україні необхідно об'єднати зусилля як державних органів та громадських організацій, так і церков та релігійних організацій [150].

Із метою протидії ВІЛ/СНІДу церкви та релігійні організації в Україні налагодили контакти з міжнародними організаціями для координації роботи з протидії епідемії. У першу чергу необхідно наголосити на уже згаданій співпраці Комісії з питань соціального служіння ВРЦіРО з Об'єднаною Програмою ООН з ВІЛ/СНІДу (ЮНЕЙДС). 21 жовтня 2008 р. під час перебування в Україні з представниками ВРЦіРО зустрівся Виконавчий директор ЮНЕЙДС, заступник Генерального секретаря ООН П. Піот [135]. Про важливу роль міжконфесійного діалогу у протистоянні епідемії відзначив на початку березня 2015 р. у Києві Регіональний директор ЮНЕЙДС у Східній Європі та Центральній Азії В. Салдана [313].

Також було започатковано проведення регіональних міжконфесійних нарад з питань протидії ВІЛ/СНІДу, організованих, зокрема, ВРЦіРО та ЮНЕЙДС. Одна із них – «Посилення ролі Церков та релігійних організацій східного регіону України у профілактиці та контролі за епідемією ВІЛ/СНІД»

– проходила у м. Донецьк 30 березня 2009 р. [200]. 27 квітня 2009 р. міжконфесійний круглий стіл «Посилення ролі Церков та релігійних організацій м. Севастополь та АР Крим у профілактиці та контролі за епідемією ВІЛ/СНІД» відбувся у Севастополі [208]. У подальшому міжконфесійні регіональні зустрічі проходили в інших українських містах, серед яких Запоріжжя, Дніпропетровськ (Дніпро), Одеса тощо [145].

Важливо, що цей напрямок у діяльності церковно-релігійних організацій активно підтримується і на рівні держави. 11 липня 2007 р. Кабінетом Міністрів України було затверджено Положення про Національну раду з питань протидії туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДу як постійно діючий консультативно-дорадчий орган при Уряді. Можливість входження до складу Ради та її комітетів отримали й представники релігійних організацій [196]. 1 грудня 2008 р. між Міністерством охорони здоров'я України та Міжконфесійним ресурсним центром з ВІЛ/СНІДу при ВРЦіРО було підписано Меморандум про співпрацю у протидії захворюванню [87]. Також наприкінці 2008 р. при Міністерстві охорони здоров'я України було створено Громадську раду з питань співпраці із ВРЦіРО [312]. Участь церков та релігійних організацій у протидії поширенню соціально небезпечним хворобам закріплюється на законодавчому рівні. У 2009 р. було прийнято Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009–2013 роки». До виконання загальнодержавної програми з профілактики ВІЛ/СНІД у тому числі залучалися церква та релігійні організації [314].

У свою чергу, релігійна спільнота пропонує органам державної влади шляхи покращення боротьби з ВІЛ/СНІДом. 10 червня 2010 р. на зустрічі глав християнських церков України був ухвалений відкритий лист «Про необхідність комплексної інформаційно-просвітницької діяльності Держави у справі профілактики поширення СНІД та ВІЛ-інфекції серед населення», адресований Віце-прем'єр-міністру В. Семиноженку, Міністру охорони здоров'я З. Митнику, Міністру у справах сім'ї, молоді та спорту Р. Сафіюліну,

Міністру освіти і науки Д. Табачнику [56]. У листі релігійні діячі висловлювали власне бачення щодо шляхів покращення інформаційно-просвітницької діяльності (передусім, через комплексність) для протидії поширенню ВІЛ/СНІДу.

Безпосередні практичні заходи релігійної спільноти з протидії соціально небезпечним хворобам проявилися і через створення релігійних реабілітаційних центрів. Для прикладу, лише на території Вінницької області станом на 2009 р. діяло 12 реабілітаційних центрів (13 – зареєстровано) для осіб, залежних від алкоголю, наркотиків та тютюнопаління, організованих представниками ХВС, ЄХБ, християнської церкви повного Євангелія «Ранкова зірка», у яких на лікуванні перебувало 138 осіб [38, арк. 36]. 24 травня 2016 р. у клініці ВІЛ-інфекції Інституту епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л. В. Громашевського НАМН України було відкрито Центр духовно-психологічного супроводу хронічно хворих людей (у тому числі на ВІЛ/СНІД) «Будинок Марфи і Марії». Центр був створений та відкритий завдяки спільним зусиллям ГО «Елеос-Україна», УПЦ КП, Німецької євангелічно-лютеранської церкви України, ВБО «Мережа ЛВЖ», ЮНЕЙДС, Фонду О. Пінчук «Антиснід» [310].

Міжконфесійна діяльність з протидії ВІЛ/СНІД реалізувалася і на регіональному рівні. Із 2000-х років координаційні ради з питань протидії захворюваності на СНІД, а також з розвитку і підтримки волонтерського руху, були створені розпорядженням голови Полтавської обласної державної адміністрації. До їх складу були включені представники УПМ МП, УПЦ КП, Євангельських-християн баптистів, Української Християнської євангельської церкви [33, арк. 14].

Таким чином, в період незалежності України активно проявилася суспільна діяльність релігійних конфесій, яка першочергово спрямовувалася на підтримку малозабезпечених, дітей-сиріт, протидію поширенню соціально небезпечних хвороб, передусім туберкульозу й ВІЛ/СНІДу тощо. Відповідна діяльність церковно-релігійних організацій, у тому числі на міжконфесійному

рівні, яка активно підтримувалася державою, стала досить дієвою для підтримки нужденних і протидії поширенню соціально небезпечних захворювань.

3.3. Благодійна діяльність церковно-релігійних організацій під час військового конфлікту на сході України

Традиційні напрямки суспільної діяльності церковно-релігійних організацій зазнали трансформацій у 2014 р., з початком бойових дій на сході України. Передусім церковні й релігійні організації долучилися до вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб, підтримки учасників АТО/ООС та їх родин, звільнення військових і цивільних полонених, утримуваних на території Донбасу та анексованого Криму, Російської Федерації. При цьому активно були заявлені позиції як міжконфесійні, так і на рівні окремих церковно-релігійних організацій. Таким чином, у даному випадку благодійна діяльність розуміється як безкоштовна матеріальна й духовна підтримка церковно-релігійними організаціями постраждалих від військового конфлікту на сході України, а також військових – учасників АТО/ООС.

Уже на початку військового протистояння на сході України міжконфесійна позиція була висловлена низкою заяв ВРЦіРО із закликом до нормалізації суспільно-політичної ситуації в країні [123], а згодом – і до мирного розв'язання військового конфлікту на сході України. Відповідні заяви висловили й представники інших міжконфесійних об'єднань, зокрема УМР, яка у резолюції Всеукраїнської конференції УМР «Церква у час суспільних потрясінь» від 3 червня 2014 р. закликала до стабілізації ситуації і, фактично, до організації благодійної діяльності на Сході. У документі церкви та місії, які входять до складу УМР, закликалися: «Нести служіння добротності, проявляючи християнську любов та милосердя до всіх поранених, постраждалих, переселенців <...> надаючи їм посильну духовно-психологічну, медичну, правову і матеріальну допомогу, включаючи забезпечення

тимчасовим житлом» [237]. У свою чергу, серед інших звернень ВРЦіРО 9 липня 2014 р. ВРЦіРО закликала до мирного розв'язання конфлікту на Сході та власну готовність долучитися до цього. Духовні лідери закликали незаконні військові формування скласти зброю та припинити кровопролиття; розпочати процес звільнення полонених. Показово, що від імені ВРЦіРО звернення підписав на той час Митрополит Чернівецький і Буковинський (УПЦ МП), місцєблюститєль Київської Митрополичої кафедри Онуфрїй [122]. Також у комюніке засідання ВРЦіРО від 9 липня 2014 р. була висловлена солідарність із особами, які постраждали від конфлікту на Донбасі, та проголошено заклик до «своїх вірних до діяльної допомоги та справ милосердя братам і сестрам зі Сходу України» [147].

Отож, по суті, вказані звернення, як і інші заклики міжконфесійних об'єднань, засвідчили про початок широкої благодійної діяльності церковно-релігійних організацій на сході України. Центральну роль тут відіграла ВРЦіРО, яка також 31 жовтня 2014 р. оприлюднила «Звернення Всеукраїнської Ради Церков на підтримку благодійництва та волонтерської діяльності». Рада у зверненні закликала вірних, суспільство загалом та державу посилити волонтерську й благодійницьку діяльність, а також наголосила: «Україна переживає один з найважчих моментів своєї історії. Тому зараз в нашому суспільстві як ніколи потрібними є взаємна допомога, підтримка, милосердя та благодійність» [124]. Подібні заклики пролунали і у «Зверненні Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій про обов'язок допомоги у захисті Батьківщині» від 10 лютого 2015 р. [119].

Важливими були й позиції інших міжконфесійних органів, зокрема, як зазначалося УМР, а також РЄПЦУ, які висловили ініціативу в організації благодійної допомоги постраждалим від збройного конфлікту на сході України. Однак РЄПЦУ та УМР при цьому акцентували свої зусилля передусім на допомозі переселенцям євангельського віросповідання [146]. Як-от, наприклад: координаційний центр з питань надання допомоги для сходу України був створений при ВСЦ ЄХБ. Перед ним постало завдання надання підтримки

внутрішньо переміщеним особам, відправки гуманітарної допомоги на Схід, підтримка учасників АТО [177].

Відзначимо, що міжконфесійні заяви від імені ВРЦіРО щодо підтримки постраждалих на сході України систематично лунали і до органів державної влади. Важливим для розвитку благодійної допомоги на Сході стало виїзне засідання Ради у м. Краматорськ Донецької області в зоні проведення АТО 2 листопада 2016 р. За його результатами було прийнято «Звернення ВРЦіРО щодо утвердження миру та поступу українського суспільства». У документі очільники найбільших церков та релігійних організацій України закликали сторони конфлікту до миру [116]. Українські дослідниці О. Горкуша та Л. Филипович назвали це Звернення Ради «глибоким і фундаментальним документом», який засвідчує, що «ВРЦіРО поводить себе й говорить до суспільства як єдина духовна інституція, що опікується долею України та духовним здоров'ям українців» [364, с. 16].

Важливість конструктивного міжконфесійного діалогу для розв'язання військового конфлікту на сході України засвідчує зустріч послів країн «Великої сімки» із представниками ВРЦіРО, яка відбулася 6 лютого 2018 р. у Києві. Глава представництва ЄС в Україні Х. Мінгареллі у зверненні до релігійних діячів відзначив: «Роль ВРЦіРО є важливою у забезпеченні соціальної єдності в Україні, в тому числі для протидії російській агресії. Важлива роль Церков і релігійних організацій також у справі реінтеграції окупованих територій. Ми сповнені рішучості у співпраці з вами в тих сферах, які є надзвичайно необхідні для реформування в Україні» [202].

Разом зі спільними міжконфесійними зусиллями, спрямованими на підтримку постраждалих від конфлікту на Донбасі, дії у відповідному напрямку церкви та релігійні організації проводили і самостійно. Особливо необхідно відзначити зусилля найбільших конфесій із формування спеціальних гуманітарних місій. Восени 2014 р. з ініціативи УПЦ МП як благодійний фонд була організована місія «Милосердя без кордонів», що, зокрема, надавала підтримку населенню, яке проживало у прифронтовій зоні [170; 171]. До

активної благодійної допомоги підключилися УПЦ КП [184], УГКЦ [60], РКЦ [187] та інші релігійні конфесії. На початку 2019 р. на першому засіданні Синоду ПЦУ було створено православну місію допомоги українським жертвам порушень прав людини та політичним в'язням, незаконно утримуваним на території анексованого Криму та Російської Федерації [206].

До благодійної допомоги постраждалим під час військового конфлікту на сході України долучилися не лише найбільші церковно-релігійні організації. Посильна підтримка також надходила і від менш численних релігійних рухів. Для прикладу: восени 2014 р. Церква Ісуса Христа святих останніх днів надала для підтримки постраждалих осіб 1,5 млн. доларів США [172].

Як правило, благодійна допомога церковно-релігійними організаціями реалізовувалася через збір пожертв від прихожан [485]. Такі благодійні акції для підтримки і постраждалих, і військових у зоні АТО організовувалися по всій території України. Так, благодійна акція «Подарунок для солдата» УПЦ КП була проведена у церквах Тернопільщини. Релігійні діячі закликали прихожан пожертвувати на користь військових продукти харчування, солодощі, ліки, засоби гігієни, кошти тощо [284]. Суттєвою стала також передана церковно-релігійним організаціям благодійна допомога для постраждалих від бойових дій та військових у зоні АТО закордонними релігійними структурами. Українські духовні особи закликали до благодійної допомоги Україні Міжнародні релігійні благодійні організації [48], уряди інших держав [301] (детальніше див. розділ 3.4).

Отож, в умовах військової агресії Росії на Донбасі підтримка учасників АТО, як-от їжею, одягом, ліками, іноді і деякими видами військової амуніції тощо церковно-релігійними організаціями відбувалася на рівні із волонтерським рухом. Загалом, вважаємо, що в цей час церковно-релігійні організації стали однією зі складових волонтерського руху в Україні. Як зазначалося, уперше долучення церковно-релігійних організацій до волонтерського руху відбулося на початку 2000-х років за підтримки Державного комітету України у справах релігій [23, арк. 21; 27, арк. 52].

Щоправда, тоді долучення до участі у волонтерському русі відбувалося у мирний час і спрямовувалося на надання практичної підтримки соціально незахищеним категоріям населення. Волонтерський рух церковно-релігійних організацій цього часу, по суті, не відрізнявся від благодійної діяльності.

Частково благодійна допомога нужденним надавалася з-за кордону за посередництва українських церковно-релігійних організацій. Однак уже на початковому етапі реалізації такої підтримки постали проблеми з розмитненням гуманітарних вантажів. (Проблема розмитнення гуманітарних вантажів, зокрема транспортних засобів, гостро постала перед церковно-релігійними організаціями уже з 1990-х років [17, арк. 20–21].) Про наявність подібних проблем 3 жовтня 2014 р. представники ВРЦіРО, зокрема старший пресвітер Церкви християн віри євангельської А. Козачок, наголосили на зустрічі з Головою ВРУ О. Турчиновим та Прем'єр-міністром України А. Яценюком [239]. Вони, таким чином, закликали вищі органи державної влади України об'єднати зусилля для благодійної допомоги, що не залишилося без уваги останніх. Як зазначалося, уже 13 жовтня 2014 р. А. Яценюк у спеціальному розпорядженні доручив Міністерству соціальної політики вжити заходів для пришвидшення оформлення гуманітарних вантажів, адресованих церковно-релігійним організаціям в Україні, що дозволило б оперативно їх розповсюджувати серед тимчасово переміщених осіб та у зоні проведення АТО. Прем'єр-міністр закликав центральні і місцеві органи виконавчої влади в Україні більш активно співпрацювати з церковно-релігійними організаціями у соціальній сфері [318].

Зауважимо, що за підтримки УПЦ МП 17–20 березня 2015 р. в Україні перебувала делегація Всесвітньої ради церков (ВРЦ), яка виразила солідарність з церквами і народом України через військовий конфлікт на Сході. При цьому, делегація ВРЦ відзначила, що важлива роль у пошуку миру, згоди та примирення належить УПЦ МП як найбільшій релігійній конфесії в Україні. Остання, на переконання ВРЦ, могла б виступити з офіційною заявою щодо територіальної цілісності та єдності України. Делегація також відзначила

важливість ВРЦіРО й колективної діяльності церков та релігійних організацій для досягнення миру в Україні [319].

В умовах бойових дій на сході України з весни 2014 р. особливо важливими стали зусилля релігійної спільноти, спрямовані на звільнення українських полонених, військових і цивільних. Через організаційні можливості (перебування у юрисдикції Московської патріархії, вільне поширення на окупованих територіях) найбільш дієву роль у визволенні військовополонених та заручників відіграла УПЦ МП. Частково до процесу звільнення полонених через ВРЦіРО підключилися й інші релігійні конфесії. Для УПЦ МП в умовах гострих неоднозначних оцінок її діяльності серед частини українського соціуму в останні роки це стало можливістю збереження власного авторитету. Одне із перших міжконфесійних звернень щодо необхідності звільнення заручників було висловлене ВРЦіРО уже 9 липня 2014 р. і підписане від імені ВРЦіРО, як зазначалося, Митрополитом Чернівецьким і Буковинським, місцеблюстителем Київської Митрополичої кафедри Онуфрієм. У тексті документу, окрім іншого, зазначається: «Ми звертаємось до всіх людей доброї волі про всебічне сприяння якнайшвидшому звільненню всіх заручників <...>» [122].

Станом на 20 грудня 2016 р., відповідно до офіційної статистики УПЦ МП, завдяки діяльності її духовних осіб з полону терористів було звільнено 15 військовослужбовців [211]. Звільнення, як правило, відбувалися напередодні Різдва, інших великих релігійних свят, як і Нового року. Так, 18 грудня 2016 р. було звільнено військового Т. Колодія, який перебував у полоні з 2014 р. [133]. Одна із найбільших акцій обміну полоненими (у форматі «74 на 306») відбулася 27 грудня 2017 р. на одному із КПП у Донецькій області. Між іншим, серед 73 звільнених (одна жінка висловила бажання залишитися на окупованій території) був і релігієзнавець І. Козловський. Загалом, до кінця 2017 р. з полону терористів було звільнено 3 140 заручників [143].

До релігійної спільноти з проханням посприяти звільненню полонених зверталися як вищі посадові особи держави, так і рідні та близькі ув'язнених. Зокрема, Президент П. Порошенко та Блаженніший Митрополит Київський і

всієї України Онуфрій домовилися про спільну координацію дій держави та церкви у звільненні українських в'язнів [134]. 12 жовтня 2017 р. відбулася зустріч Голови СБУ В. Грицака з представниками ВРЦіРО, за результатами якої Рада мала звернутися до міжцерковних об'єднань й гуманітарних організацій з проханням надати сприяння у звільненні заручників [72]. Власне, перерваний після тривалого блокування переговорний процес щодо обміну полоненими відбувся завдяки зусиллям багатьох сторін, у тому числі релігійних діячів.

На початку вересня 2016 р. ВРЦіРО звернулася до Міжрелігійної ради Росії (МРР), Ради із взаємодії з релігійними об'єднаннями (РВРО) при Президенті Російської Федерації, ВРЦ із закликом сприяти звільненню полонених «як прояв милосердя» [233; 488, с. 5]. Це звернення було озвучене на засіданні МРР 6 жовтня 2016 р. і після дискусій одноголосно підтримано членами Ради [105]. 6 жовтня 2016 р. МРР опублікувала «Заяву у зв'язку зі зверненням Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій». У документі глави та представники традиційних релігійних общин Росії висловили «глибоку стурбованість» військовим конфліктом на сході України та закликали сторони протистояння «до підтримки режиму припинення вогню, до вирішення усіх важких питань шляхом діалогу, до пошуку мирного, справедливого і взаємоприйняттого вирішення існуючих протиріч» [110]. Підтримавши ініціативу ВРЦіРО, МРР наголосила, що звільнення усіх полонених та заручників могло б стати важливим кроком до примирення [110].

Як зазначалося, 12 жовтня 2017 р. із проханням сприяння звільненню українських полонених до ВРЦіРО звернувся Голова СБУ В. Грицак. Уже на початку листопада 2017 р. ВРЦіРО направила відповідні звернення до релігійних лідерів Росії та європейських країн, до керівництва міжконфесійних і міжнародних інституцій [93]. Незважаючи на те, що до складу Ради входить і Митрополит Онуфрій, УПЦ МП провела роботу самостійно. У цьому відношенні необхідно наголосити на її досягненнях: «Домовленості про обмін у форматі “74 на 306” було досягнуто за посередництва Української Православної Церкви та дієвої участі у цьому процесі Святішого Патріарха

Кирила» [94]. Священнослужителі УПЦ МП також були присутні при обміні полоненими 27 грудня 2017 р. [94]. А Блаженніший Митрополит Київський і всієї України Онуфрій взяв участь у церемонії зустрічі у Харківському аеропорту звільнених військовополонених [46].

Логічно, що українські релігійні діячі заявляли про необхідність подальшої роботи щодо звільнення українських полонених. Відповідні заяви постійно лунали як на рівні ВРЦіРО, інших міжконфесійних об'єднань, так і з ініціативи окремих релігійних конфесій, у тому числі УПЦ МП. 4 січня 2018 р. Блаженніший Митрополит Київський і всієї України Онуфрій під час зустрічі з матерями і дружинами звільнених наприкінці грудня 2017 р. військовополонених заявив, що переговори про звільнення полонених будуть продовжені: «Ми подали нові списки зі своїми пропозиціями. Тепер ці списки будуть розглядатися, будуть переговори. Я думаю, що цей процес буде продовжуватися» [158]. Сподівання на подальшу співпрацю у справі звільнення українських бранців висловив на зустрічі з Митрополитом Онуфрієм і Президент України П. Порошенко. Глава держави також подякував українським церквам за допомогу у звільненні в'язнів та підтримку їхніх родин [58]. Позитивним сигналом до можливого подальшого звільнення українських бранців, зокрема, стало відвідування 22 липня 2018 р. представниками Синодального відділу УПЦ МП з соціально-гуманітарних питань у Луганську кількох українських полонених військовослужбовців [209].

Водночас, фактично, не мала практичного прояву діяльність церков і релігійних організацій, спрямована на звільнення українських політв'язнів, утримуваних у Криму та на території Російської Федерації. Адже це питання більшою мірою стосувалося політико-дипломатичної сфери. Усе-таки у червні 2018 р. від імені парафіян лист з проханням допомогти звільнити українських політичних в'язнів був переданий на ім'я Митрополита УПЦ МП Онуфрія [57]. А 11 липня 2018 р. Патріарх УПЦ КП Філарет на зустрічі нагородив відзнаками дипломатів, які проводили діяльність, спрямовану на звільнення українських політв'язнів [191]. Поява часткової можливості безпосередньої особистої

підтримки релігійними діячами українських політичних в'язнів з'явилася з осені 2018 р. 17 вересня 2018 р. архієпископ Сімферопольський і Кримський УПЦ КП Климент у Сімферополі в слідчому ізоляторі відвідав ув'язненого активіста В. Балуха [45].

Подібним чином склалася ситуація із захопленням Росією 25 листопада 2018 р. в Азовському морі українських моряків, вирішення якої було можливим лише на найвищому, міжнародному політико-дипломатичному, рівні. Водночас українська сторона намагалася залучити до організації процесу звільнення полонених моряків ВМС України релігійні структури, у першу чергу УПЦ МП та його очільника. Із таким проханням Президент П. Порошенко на початку грудня 2018 р. звернувся до Митрополита Онуфрія, щоб через зв'язок з Москвою «по лінії церкви вжити відповідних заходів» для звільнення українських солдат [272]. У той же час Патріарх Філарет зустрівся із батьком полоненого моряка Василя Сороки Віктором Сорокою. Останній від імені батьків захоплених у полон моряків звернувся до Патріарха УПЦ КП «з проханням піднести голос Церкви та закликати Кремль стати на законний шлях по відношенню до українських бранців» [190]. 17 грудня 2018 р. звернення до релігійних діячів та представників вищих органів влади Росії з вимогою звільнити українських полонених моряків прийняла ВРЦіРО [68]. Повторний заклик ВРЦіРО до релігійних й державних органів Російської Федерації, а також до ВРЦ та інших інституцій з'явився 22 січня 2019 р. У відповідному зверненні наголошувалося: «Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій закликає вас зробити все можливе, аби процес звільнення ув'язнених з політичних мотивів громадян України, полонених і заручників був розблокований, щоб вони були звільнені найближчим часом» [241]. 25 липня 2019 р. релігійні діячі на засіданні круглого столу, який проходив у Києві та був присвячений питанням релігійної свободи в Україні, підтримали «Резолюцію щодо незаконно утримуваних громадян України на території Російської Федерації, окупованих Криму та Донбасу». Документ містив низку практичних рекомендацій і для вітчизняного політичного керівництва, і для міжнародного

співтовариства, які б оптимізували процес звільнення українських в'язнів та заручників [78].

Духовна опіка, зокрема над членами АТО, а згодом ООС, церковно-релігійними організаціями, на сході України реалізовувалася і через інститут військового капеланства. Із початком бойових дій на Сході питання формування інституту військового капеланства в Україні, яке епізодично піднімалося упродовж усіх років незалежності, перейшло у практичну площину. У липні 2014 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято розпорядження «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі» [275]. І хоча вже з 2014 р. капелани різних релігійних конфесій були присутні в зоні АТО, офіційно вперше інститут військового капеланства було запроваджено 2017 р. у Національній гвардії України. Станом на початок липня 2017 р. трудовий договір із НГУ, ставши її працівниками, підписали 38 капеланів [296] УПЦ КП, УГКЦ, УАПЦ. При цьому МВС України заборонило залучати до капеланської служби в НГУ священиків УПЦ МП, оскільки їхні духовні центри «знаходяться на території країни-агресора» [155]. (Очевидно, що це рішення було прийняте відповідно до доповнень до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», які передбачали зміну підлеглості релігійними громадами [55].)

Духовні особи уже від початку військового конфлікту на Сході систематично відвідували українських воїнів на передовій, передаючи їм зібрані пожертви та здійснюючи духовну опіку. У червні 2015 р. владика Макарій уже за кілька днів після інтронізації на кафедрі Митрополита Київського і всієї України відвідав поранених та військових на передовій у зоні АТО. Згодом очільник УАПЦ відзначив: «Я побачив справжніх героїв, які захищають нашу неньку-Україну, і сказав кожному з них, що ми щонеділі у Андріївській церкві в Києві молимося за тих, хто мужньо стоїть на полі бою, за тих, хто в лікарнях лікується, за тих, хто перебуває у полоні» [182]. Як зазначалося вище, 2 листопада 2016 р. у м. Краматорськ Донецької області

відбулося виїзне засідання ВРЦіРО, за результатами якого було прийняте «Звернення ВРЦіРО щодо утвердження миру та поступу українського суспільства» [116]. У цьому відношенні необхідно зауважити, що гуманітарна діяльність церковно-релігійних організацій з підтримки учасників АТО безпосередньо у зоні конфлікту не була підтримана УПЦ МП. Також її представники неодноразово відмовлялися відспівувати загиблих захисників України [309]. Це, з одного боку, посилювало напругу в суспільстві [129], а з іншого, – ускладнювало і без того непростий міжконфесійний діалог, передусім між УПЦ МП та УПЦ КП. Хоча на офіційному рівні керівництво УПЦ МП не підтримувало подібні дії, а її капелани на рівні з капеланами інших релігійних конфесій України також перебували в зоні АТО. Зокрема, зі слів речника УПЦ МП, станом на травень 2016 р. таких капеланів у Збройних Силах України нараховувалося 22 [162]. При цьому, показовим є випадок у Запоріжжі, коли священика УПЦ МП позбавили права служити у приході після його публічної підтримки українських військових, поїздок у зону АТО та спілкування виключною українською мовою [293].

Отож, із початком бойових дій на сході України церковно-релігійні організації, зокрема об'єднані у ВРЦіРО, а також на рівні окремих конфесій, заявивши про необхідність мирного розв'язання конфлікту, започатковують благодійну допомогу для Сходу. Вони спрямували свої зусилля на підтримку внутрішньо переміщених осіб, учасників АТО, їх родин, звільнення військових та цивільних полонених, утримуваних на сході України, в анексованому Криму й Росії. Уже на початковому етапі збройного протистояння на Сході церковно-релігійні організації виступили як одна зі складових волонтерського руху в Україні.

3.4. Міжконфесійні відносини в Україні у контексті міжнародної діяльності: церковно-релігійні та державно-політичні аспекти

У роки незалежності України церковно-релігійні організації, перетворившись на важливий соціальний інститут, почали проводити діяльність, спрямовану на підтримку власних релігійних та окремих державних міжнародних ініціатив. Відповідна робота здійснювалася як окремими конфесіями, так і на рівні міжконфесійних об'єднань та активізувалася в останні роки. Зокрема, зросла міжнародна активність церковно-релігійних організацій з актуалізацією питання створення Єдиної Помісної Православної Української Церкви. З іншого боку, відчутною є підтримка ними євроінтеграційного курсу держави та протистояння російській військовій агресії в Україні. (При цьому тривалий час українські релігійні конфесії, фактично, не брали участі в «обговоренні проблем об'єднаної Європи», зокрема і євроінтеграційних прагнень України [504, с. 7].)

Міжнародна діяльність церковно-релігійних організацій була започаткована у перші роки незалежності. У цей час вона переважно зводилася до налагодження контактів з міжнародними релігійними організаціями та окремими церковними структурами за кордоном. Уже до кінця 1991 р. за кордон для участі в релігійних форумах, для вирішення питань підготовки кадрів, одержання релігійної літератури, гуманітарної допомоги тощо виїжджало понад 500 церковно-релігійних осіб. Також понад 100 осіб були спрямовані для здобуття освіти у духовних навчальних закладах поза межами України, а ряд релігійних організацій, передусім католицизму й іудаїзму, через нестачу служителів культу запросили духовних осіб з інших країн (Ізраїль, Польща, США, Угорщина, Чехословаччина) [9, арк. 43].

З часом для реалізації міжнародної діяльності при найбільших церковно-релігійних організаціях, передусім при УПЦ МП, УПЦ КП, УГКЦ та інших, створені спеціалізовані відділи (департаменти) із зовнішніх (церковних) зв'язків. Їх діяльність, як правило, зводиться до підтримки відносин із

закордонними церковно-релігійними структурами, організації участі духовних осіб відповідних конфесій у зарубіжних тематичних заходах, зустрічей зарубіжних релігійно-духовних осіб та політичних і державних діячів, делегацій інших країн тощо.

Після створення наприкінці 1996 р. ВРЦіРО міжнародна, у тому числі церковно-релігійна діяльність, реалізується і в рамках міжконфесійного діалогу. В одному із перших документів Ради були розглянуті питання міжнародних зв'язків церковно-релігійних організації України. Зокрема, представники міжконфесійного органу небезпідставно припускали, «що церкви і релігійні організації є серйозним чинником відкриття України для світового співтовариства, утвердження її на міжнародній арені, подолання несправедливих стереотипів про нашу землю та наших людей, які часом ще даються взнаки» [400, с. 27]. Також у документі зазначається: «Всеукраїнська Рада церков і релігійних організацій підносить свій голос на захист тих українців, що знаходяться за кордоном і не повною мірою користуються релігійними свободами, гарантованими міжнародними правовими актами» [18, арк. 37]. Зі слів Глави УГКЦ Святослава Шевчука, виголошених ним на 29 листопада 2016 р. на урочистому засіданні з нагоди 20-ліття заснування ВРЦіРО, «Рада Церков розвинула міжнародну сферу діяльності, презентуючи альтернативну думку і позицію про Україну» [67]. Значний потенціал для міжконфесійного діалогу у контексті міжнародної діяльності також мають інші міжконфесійні об'єднання, серед яких УМР, НПХЦУ, РЄПЦУ, РП ДУЦМУ, ВРРО.

Також необхідно зазначити, що при Міністерстві закордонних справ України як консультативно-дорадчий орган створено Громадську раду з питань співробітництва з релігійними організаціями.

Чи не основним напрямком церковно-релігійної діяльності української духовної спільноти є її зв'язки з вірними з-за кордону. У цьому випадку можна окреслити два аспекти: по-перше, це делегування українських вірних,

передусім прочан, поза межі України; по-друге, це церковно-релігійна діяльність іноземних віруючих в Україні.

Делегування українських віруючих за кордон було активізовано наприкінці 1990-х років, що, окрім іншого, було пов'язано з підготовчими заходами до відзначення 2000-ліття від народження Ісуса Христа [140, с. 28]. У рамках цих заходів держава надавала українським церквам допомогу у розвитку співробітництва з міжнародними релігійними структурами, укріпленні зв'язків з іноземними одновірцями, здійснення паломництва до світових релігійних центрів. З цією метою лише у 1998 р. для від'їзду за кордон були оформлені документи близько 300 представникам різних релігійних конфесій [19, арк. 164].

Традиційним напрямком паломництва з країни є відвідання мусульманами України ісламських святинь в Королівстві Саудівська Аравія [23, арк. 15]. Однак кількість таких є порівняно незначною. Зокрема, в період хаджу 1997 р., за умовами договору між Україною та Саудівською Аравією, цю країну могли відвідати 100 українських паломників. При цьому фінансове забезпечення перебування у 1997 р. 50 паломників на території Королівства взяла на себе приймаюча сторона. У подальшому кількість мусульман-паломників з України до святих місць Королівства Саудівська Аравія зростала [17, арк. 195].

Діяльність іноземних духовних осіб в Україні особливо активізувалася з початку 2000-х років. Так, у 2000 р. Україну на запрошення місцевих релігійних інституцій відвідало 14 797 осіб, у тому числі 5 023 таких осіб відвідали Україну як проповідники, 1 410 осіб – для реалізації гуманітарних проєктів, 1 133 особи – для освітньої діяльності в духовних навчальних закладах, 1 329 осіб – як паломники, 21 особа – з метою налагодження видавничої справи, 914 осіб – для участі у різного роду форумах, конференціях, семінарах тощо [222, с. 36]. Зазначимо, що до вказаної статистики не потрапили брацлавські хасиди, які традиційно на свято Рош Гашана відвідують місце поховання цадика Нахмана у м. Умань Черкаської області. У 2000 р. кількість хасидів, які

відвідали Умань, була зафіксована на рівні понад 6 000 паломників із 23 країн світу [23, арк. 15]. Їх чисельність в Україні, за різними оцінками, в останні роки постійно зростає і сягає не менше як 20 000 осіб.

Міжнародна діяльність українських християнських конфесій активізувалася в умовах підготовки до відзначення 2000-ліття від Різдва Христового. Насамперед у цей час вони брали участь у роботі міжнародних форумів, що займалися практичними заходами із відзначення 2000-ліття Різдва Христового. Досить активно у цьому відношенні діяла УПЦ МП. Її очільник Митрополит Київський і всієї України Володимир брав участь у роботі Комітету зі святкування 2000-ліття Різдва Христового при ООН. Він також взяв участь спільно з ієрархами Вселенського православ'я у святковій літургії в Єрусалимі, присвяченій 2000-літтю Різдва Христового. За заслуги в розвитку міжнародного екуменічного руху, внесок у примирення релігійних конфесій та у розвиток духовної культури Митрополит Київський і всієї України Володимир був обраний дійсним членом Міжнародної Академії Інформатики при ООН з присвоєнням звання академіка. У Парижі вчена рада Свято-Сергіївського Богословського інституту присвоїла Володимирі звання доктора богослов'я. Також зауважимо, що лише упродовж 1999 р. 116 делегацій УПЦ МП відряджалися у різні країни світу з метою налагодження міжцерковних відносин [22, арк. 153зв.].

Напередодні відзначення 2000-ліття Різдва Христового активізувалася міжнародна діяльність й інших християнських конфесій. Делегація УПЦ КП в Ізраїлі взяла участь у Міжнародній конференції «Свята земля – 2000». По її завершенню Патріарх Філарет зустрівся з послом Ізраїлю в Україні. Також представники УПЦ КП були представлені у засіданні німецько-українського колоквиуму «Церква та влада в Німеччині: правові засади та суспільна місія». У 1998 р та 1999 р. Патріарх Філарет здійснив, відповідно, два візити до США, метою яких було налагодження та зміцнення міжцерковних зв'язків між УПЦ КП та американською Українською православною церквою. Активними були зв'язки з міжнародними екуменічними організаціями УГКЦ та РКЦ. Вони,

зокрема, організували паломництва віруючих до святих місць Франції, Іспанії, Італії, Польщі. Помітною була активізація міжнародної діяльності серед українських протестантських церков (ВС ЄХБ, ХВСП, АСД). Останні найбільше брали участь у роботі міжнародних наукових конференцій, діяли у сфері духовної освіти, організації християнських тематичних теле- і радіопередач, налагодженні гуманітарної допомоги тощо. До загальної активізації міжнародної діяльності долучилися й представники Об'єднання іудейських релігійних організацій України, мусульманські центри України та інші [22, арк. 153зв.–54зв.].

Зміцненню міжнародного авторитету сприяв прийом в Україні зарубіжних релігійно-духовних осіб й політичних та державних діячів іноземних країн. 24 червня 2001 р. представники ВРЦіРО зустрілися із Папою Римським Іваном Павлом II, який з візитом перебував в Україні. Під час зустрічі Глава Католицької церкви, по суті, відзначив і державотворчу діяльність ВРЦіРО: «Від щирого серця даю мою високу оцінку діяльності, яку Всеукраїнська Рада Церков здійснює для сприяння й збереження духовних і релігійних цінностей, таких необхідних для побудови по-справжньому вільного й демократичного суспільства» [227, с. 32]. У жовтні 2011 р. члени ВРЦіРО провели зустрічі із представниками посольств США, Франції, Канади, Ізраїлю, Великобританії, Німеччини, Польщі, Ватикану. 2015 р. у Києві відбулася низка зустрічей ВРЦіРО із делегацією ВРЦ [80]. Частіше подібні зустрічі – і зарубіжних релігійно-духовних представників, і політичних та державних лідерів – церковно-релігійні організації України проводять не як представники міжконфесійних об'єднань, а самостійно.

У період незалежності окремі українські релігійні конфесії набули представництва у складі деяких міжнародних релігійних об'єднань. Серед таких, зокрема, до складу створеної у 2004 р. у Москві на засіданні II Міжрелігійного миротворчого форуму Міжрелігійної ради СНД були включені глави окремих традиційних релігійних конфесій України. До складу Президії Міжрелігійної ради СНД увійшли: Блаженніший Митрополит Київський і всієї

України Володимир (помер 5 липня 2014 р.), головний рабин України Федерації єврейських общин України А. Хайкін, головний рабин Києва та України Я. Блайх [285]. А. Колодний відзначає, що участь України у II Міжрелігійному миротворчому форумі була «не на рівних, бо ж все керівництво роботою зустрічі перебрав на себе Московський Патріархат, якого там ми (Україна. – І. М.) поставали частиною» [409, с. 31]. Діяльність Міжрелігійної ради СНД, яка мала б стати «значимим та унікальним майданчиком для діалогу між державами, народами й релігійними традиціями» непослідовна. Адже вона не відреагувала на пряме збройне втручання Російської Федерації в Україну навесні 2014 р. Тим більше, очевидно, що діяльність українських представників у Міжрелігійній раді СНД буде суто формальним після фактичного виходу України зі складу структур СНД навесні 2018 р.

Окремі українські релігійні організації налагодили співпрацю у рамках СНД з іншими релігійними структурами. У 1999 р. Духовне управління мусульман України спільно зі всіма Духовними управліннями мусульман СНД підписало угоду щодо протистояння екстремізму, а також щодо питань підготовки кадрів й використання релігійної літератури [22, арк. 153зв.–54зв.].

При цьому, за роки незалежності церковно-релігійні організації з України не стали членами ВРЦ як найбільшого об'єднання християнських церков різного конфесійного походження, заснованої 1948 р. [26, арк. 134]. Ймовірно, що вирішенню цього питання буде сприяти подальший розвиток екуменічного руху в Україні. Адже важливим напрямком діяльності ВРЦ є саме сприяння поширенню екуменізму [321]. Хоча і формально, але до складу ВРЦ через підпорядкування РПЦ, яка є членом ВРЦ, відноситься УПЦ МП. У свою чергу, також формально, через юрисдикцію Константинопольській православної церкві, як складовій ВРЦ, сюди відноситься і ПЦУ [320], яка на початку 2019 р. отримала томос на автокефалію від Константинополя. Важливою також є необхідність членства українських конфесій у Конференції європейських церков (КЄЦ). Адже ця організація, заснована 1959 р., є найбільш впливовою

християнською екуменічною організацією Європи [476, с. 6]. При цьому зазначимо, що у жовтні 2008 р. про припинення свого членства в КЄЦ заявила РПЦ. Формальною причиною цього стала відмова організації прийняти до свого складу Естонську Православну Церкву як самокеровану Церкву у складі РПЦ [278].

Одним із напрямків міжконфесійного діалогу, який декою мірою вийшов і на міжнародний рівень, стало питання створення ПЦУ. Діалог активізувався у квітні 2018 р. після того, як Верховна Рада України підтримала Звернення Президента П. Порошенка до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання томосу про автокефалію Єдиної Помісної Православної Церкви в Україні. Українські релігійні діячі висловлювали необхідність надання автокефалії УПЦ і під час зустрічей із закордонними релігійними особами, і з політичними діячами інших країн. Про свою рішучу підтримку автокефалії також заявила західна українська діаспора, у тому числі Світовий конгрес українців [128; 214]. На підтримку автокефалії виступила і частина релігійної спільноти України. Так, упродовж 26–30 травня 2018 р. у Стамбулі перебувала ініціативна група вірян з України, яка передала Вселенському Патріарху Варфоломію звернення з проханням підтримати надання томосу про створення Єдиної Помісної Православної Української Церкви. Українську делегацію, яку очолював представник Київської православної богословської академії С. Чокалюк, прийняв особисто Вселенський Патріарх [300]. Акція українців на підтримку автокефалії відбулася у Стамбулі і наприкінці серпня 2018 р., коли проходила зустріч Патріарха РПЦ Кирила та Вселенського Патріарха Варфоломія [302].

Відмінну від решти православних релігійних конфесій позицію у ставленні до ідеї створення Помісної Церкви зайняла УПЦ МП, яка висловлювала її і на міжнародному рівні. 8 травня 2018 р. Митрополит Онуфрій під час зустрічі з послом США в Україні М. Йованович заявив, що «відновлення єдності українського Православ'я має відбуватися виключно на канонічній основі» [47]. Окрім іншого, УПЦ МП засудила втручання у питання щодо надання томосу про автокефалію української влади [279]. Однозначно, що

питання про надання томосу про створення Єдиної Помісної Православної Української Церкви дійсно набуло помітного політичного забарвлення. Однак, як уже зазначалося, вважаємо, що за інших обставин, без відповідного Звернення Президента П. Порошенка та підтримки Звернення Верховною Радою України (19 квітня 2018 р.) питання надання томосу про автокефалію в останні роки не перейшло б у практичну площину.

Незважаючи на «не канонічність» УПЦ КП, сама постановка питання про надання томосу про автокефалію дозволила їй активніше заявити про себе на міжнародному рівні. 2 травня 2018 р. в Брюсселі у Європарламенті за участі Патріарха Філарета відбулася конференція «Україна за часів незалежності: погляд Православної церкви Київського патріархату на суспільство, що змінюється» [192]. Між іншим, під час її роботи Патріарх Філарет нагородив першого віце-президента Європейського Парламенту М. Макгіннес орденом святого Володимира III ступеня. У рішенні Патріарха наголошено, що нагорода присуджується «за підтримку співпраці УПЦ КП з Європарламентом» [305].

Зміцненню міжнародного авторитету також сприяє участь українських релігійних діячів у міжнародних тематичних заходах. Для прикладу: у лютому 2018 р. у м. Доха (Катар) у роботі XIII Міжнародної міжрелігійної конференції «Релігія та права людини» Україну представляли муфтії Духовного управління мусульман України «УММА» С. Ісмагілов та голова Центру міжрелігійного діалогу Імад Абу Ар-Руб [76]. У цьому відношенні вони не лише піднімають питання релігійного життя в Україні загалом, а й проблематику міжрелігійного діалогу та міжрелігійних відносин. Між іншим, у доповіді на науковому форумі муфтії С. Ісмагілов відзначив: «Україну вважають чи не за найтолерантнішу державу не лише Європи, а й цілого світу» [240]. Час від часу разом із релігійними діячами у тих або інших заходах беруть участь і представники органів державної влади. У роботі згаданої XIII Міжнародної міжрелігійної конференції «Релігія та права людини» у лютому 2018 р. у м. Доха також брали участь народний депутат В. Єленський, голова й заступник голови Державного

департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України А. Юраш та Л. Владиченко відповідно [76].

Великі міжнародні релігійні конференції також відбувалися і в Україні. Окрім вищезазначених, для прикладу, однією з найбільших стала ХІХ Міжнародна наукова конференція «Історія релігій в Україні», яка відбулася у Львові 12–15 травня 2009 р. Науковий форум, у якому взяли участь понад 300 учасників, у тому числі з Білорусі, Російської Федерації, Польщі, Литви, Угорщини, Словаччини, Німеччини, відбувся з ініціативи Інституту релігієзнавства (філії Львівського музею історії релігій), за підтримки Львівської обласної ради, відділу у справах національностей та релігій Львівської обласної державної адміністрації [39, арк. 95–96].

Поряд із реалізацією власних та міжконфесійних міжнародних релігійних ініціатив церковно-релігійні організації долучалися і до підтримки деяких державних міжнародних заходів. Уже від початку 1990-х років в умовах становлення новітніх українських політичних інституцій, зокрема й на міжнародній арені, досить відчутною стала їх підтримка церквою. Однак тут у силу організаційних можливостей, зокрема через досвід зв'язків із Заходом у період підпільної діяльності в умовах радянського тоталітаризму другої половини ХХ ст. та наявність численних релігійних структур у західному світі, найбільше сприяння державі надала УГКЦ: «Після незалежнення України українська греко-католицька церква надала молодій державі дуже серйозну підтримку на міжнародній арені: від зв'язків серед західного політестеблшменту до приміщень для дипломатичних представництв; від різноманітних акцій на підтримку України в світі до дуже конкретної опіки українськими заробітчанами» [463].

У 2013 р. активізувався міжконфесійний діалог щодо підтримки євроінтеграційного курсу України. Загалом церква та релігійні організації не виступали проти євроінтеграції, а в окремих випадках відкрито її підтримали. Уже у 2013 р. представники ВРЦіРО здійснили ряд візитів до Брюсселя, де обстоювали європейський вибір України та захищали традиційні для

українського суспільства сімейні й моральні цінності [80]. 6 березня 2013 р. делегація ВРЦіРО у Брюсселі провела зустріч з єврокомісаром з питань розширення і політики добросусідства Ш. Фюле. Під час зустрічі, окрім іншого, відбулося обговорення питання «європейських перспектив України з огляду на різні труднощі євроінтеграційного процесу» [84]. При цьому, лідери релігійних конфесій наголошували на важливому значенні моральних засад як для розбудови українського суспільства, так і для європейської спільноти загалом [84].

30 вересня 2013 р. ВРЦіРО підготувала «Звернення Церков і релігійних організацій до українського народу» з приводу євроінтеграційних прагнень України. У документі релігійні діячі наголошували на необхідності цінування, збереження, захисту і примноження традиційних релігійних, культурних, сімейних і моральних цінностей, які тривалий час були базовими для європейських народів. Водночас висловлювалася думка, що перед вибором шляху подальшого розвитку України природною є її орієнтація на Європу, бажання «бути незалежною державою в колі вільних європейських народів» [131]. Показово, що від імені ВРЦіРО Звернення також підписав очільник УПЦ МП Митрополит Володимир. Водночас тут необхідно звернути увагу на пункт Звернення, у якому наголошено, що європейський вибір України «не є і не може вважатися протиставленням України <...> історичному сусіду – Росії» [131].

Після підписання у 2014 р. Угоди про асоціацію України і ЄС церква та релігійні організації України продовжили підтримку політичного курсу держави, спрямованого на зближення з ЄС. Певний час деякою невизначеністю характеризувалася позиція УПЦ МП, яка до того також не засудила російську військову агресію в Україні. Однак, будучи членом ВРЦіРО, очевидно, щоб не випасти із загальнотематичного діалогу і не втратити власного авторитету, УПЦ МП виступала спільно, хоча і без найвищого представництва, у відповідних заходах міжконфесійного органу. Так, 17 травня 2017 р. до складу делегації ВРЦіРО у Страсбурзі, яка взяла участь у засіданні комітету

Парламентської асоціації України – ЄС, європейського комітету із закордонних справ, неформальної депутатської групи «друзів України», входив представник УПЦ МП протоієрей Віталій Поліщук [85].

Церковно-релігійні організації активно долучилися до діяльності України, спрямованої на заручення міжнародною підтримкою України у протистоянні російській військовій агресії. Значні успіхи релігійної спільноти необхідно відзначити, зокрема, у сприянні звільненню українських військовополонених та заручників, наданні гуманітарної допомоги постраждалим, засудженні утисків свободи совісті й діяльності релігійних організацій на окупованій території тощо. Однак відкрито не засудила російської військової агресії в Україні одна із найбільших релігійних конфесій держави – УПЦ МП.

Як зазначалося, у вересні 2016 р. ВРЦіРО із закликом сприяти звільненню полонених звернулася до МРР, РВРО при Президенті Російської Федерації, ВРЦ [233]. Відомо, зокрема, що звернення 6 жовтня 2016 р. було підтримано МРР [105]. На міжнародному рівні проблема звільнення бранців постійно піднімалася українськими релігійними діячами. На конференції «Ціна російської агресії в Україні: свідчення викрадень, тортур та вбивств», яка проходила 2 травня 2018 р. у Брюсселі, Патріарх Філарет наголосив європарламентарям на факті утримання заручників на окупованих територіях й відзначив, що церква докладатиме зусиль для їх звільнення [192].

Зауважимо, що українські церковно-релігійні організації також докладали зусиль для звільнення українських полонених в інших країнах світу. У травні 2018 р. УГКЦ звернулася до Президента України П. Порошенка та міжнародного співтовариства із закликом захистити «право на правосуддя» моряка А. Новічкова, ув'язненого в Ірані за сумнівних обставин і якому загрожує смертна кара [173]. (А. Новічков був звільнений на початку 2019 р., що стало можливим завдяки його обміну на засудженого в Україні іранського шпигуна.)

26 червня 2018 р. представники ВРЦіРО на засіданні, яке проходило у Києві, підписали спільне звернення на адресу президента Російської Федерації

із закликом звільнити ув'язнених за політичними мотивами, серед яких О. Сенцов, О. Кольченко, Р. Сущенко, П. Гриб, М. Карпюк, С. Клих, В. Балух та інші [69]. Звернення релігійних діячів України на адресу представників вищих органів влади Росії з'явилися і після захоплення в Азовському морі 25 листопада 2018 р. українських моряків. На початку грудня 2018 р. Митрополит Одеський і Ізмаїльський (УПЦ МП) Агафангел закликав Патріарха РПЦ Кирила звернутися до керівництва Російської Федерації з проханням звільнення українських моряків [161]; із подібними проханнями, зокрема й безпосередньо на адресу президента Росії, зверталися й інші представники УПЦ МП [164]. 17 грудня 2018 р. з'явилася спільна заява українських церковно-релігійних діячів, об'єднаних у ВРЦіРО, і до релігійних, і до посадових осіб Російської Федерації з вимогою звільнити полонених українських моряків [68].

У ході російської військової агресії та загострення гуманітарної кризи на сході України українські релігійні діячі закликали міжнародну спільноту посилити гуманітарну допомогу. 9 листопада 2015 р. у Вашингтоні Предстоятель УПЦ КП Патріарх Філарет, Глава УГКЦ Верховний архієпископ Києво-Галицький Святослав, головний рабин Києва й України Яків Дов Блайх зустрілися з представниками Адміністрації Президента США. Делегація українських релігійних лідерів передала на ім'я Б. Обама лист ВРЦіРО з проханням посилити гуманітарну допомогу Україні, у тому числі й сприяти відправленню зібраної допомоги у рамках реалізації програми «Партнерство заради миру» та «Державної програми партнерства Національної Гвардії» [301]. Українські релігійні діячі налагодили співпрацю з міжнародними релігійними благодійними організаціями, передусім з Католицькою службою допомоги (м. Балтимор), які включилися у підтримку постраждалих на Сході країни осіб [48].

Релігійна громада України також намагається привернути увагу світового співтовариства до утисків свободи совісті й діяльності релігійних організацій на окупованих територіях. 6 лютого 2018 р. на засіданні Секретаріату ВРЦіРО було прийнято рішення звернутися до міжнародних організацій та іноземних

дипломатичних місій із закликом вжити заходів для припинення утисків віруючих та релігійних організацій в ОРДЛО. Підставою для цього стало прийняття так званою «Народною радою ЛНР» 2 лютого 2018 р. «закону» «Про свободу совісті та релігійні об'єднання» [235]. 24–26 липня 2018 р. українські релігійні діячі брали участь у міністерській конференції США з просування свободи віросповідання, яка відбулася у Вашингтоні. На заході було наголошено на релігійних переслідуваннях в різних частинах світу та окреслено план дій протистояння цьому. У підсумку у Вашингтоні було прийнято «Потомакський план дій», який передбачав ряд практичних заходів, спрямованих на зміцнення свободи віросповідання [167].

На міжнародному рівні представники українських церков та релігійних організацій і в інший спосіб засуджують військову агресію Російської Федерації в Україні. А 2 травня 2018 р. у Брюсселі Патріарх Філарет під час участі у роботі конференції «Ціна російської агресії в Україні: свідчення викрадень, тортур та вбивств» закликав Європарламент розглядати війну на Сході України «як загальноєвропейську проблему» [192]. У свою чергу, Предстоятель УГКЦ Святослав Шевчук на конференції з питань релігійної свободи в Україні, яка проходила 13 червня 2018 р. у посольстві США у Ватикані, наголосив, що війна в Україні є цивілізаційним конфліктом, конфліктом між минулими пережитками та майбутнім демократичним європейським розвитком держави [50].

У контексті міжнародної діяльності церковно-релігійних організацій необхідно відзначити і їх заяви, пов'язані з підтримкою постраждалих різних країн, зокрема, у терористичних актах. У зв'язку із терактом у середній школі м. Беслан в Північній Осетії (Російська Федерація) у вересні 2004 р. члени ВРЦіРО висловили співчуття рідним та близьким загиблих. У зверненні, переданому посольству Російської Федерації в Україні, духовні діячі рішуче засудили терористичний акт та наголосили, що немає «виправдання тим, хто позбавив життя і здоров'я сотні безневинних людей різних національностей, релігійної і світоглядної приналежності» [29, арк. 176].

Таким чином, одним із напрямків ініціатив і церков та релігійних організацій в Україні, і міжконфесійних структур є підтримка власної та загальнодержавної міжнародної активності. Відповідна діяльність значною мірою активізувалася в останні роки, що пов'язано з перетворенням церковно-релігійних організацій на важливу соціальну інституцію. Міжконфесійний діалог у міжнародному контексті активізувався у зв'язку з процесом надання автокефалії ПЦУ. Серед основних напрямків міжконфесійного діалогу також стали питання європейської інтеграції та протистояння російській військовій агресії в Україні. Здебільшого загалом різні релігійні конфесії мали спільну, за винятком питання створення Єдиної Помісної ПЦУ, позицію. На завершення наведемо слова заступника голови Державного комітету у справах релігій Г. Шаповала, висловлені ще 1997 р.: «<...> міжнародна активність релігійних організацій України розвивається динамічно, і, поза сумнівом, вже зараз вона сприяє дедалі більш впевненому утвердженню України на міжнародній арені» [495, с. 27].

Як загальний висновок до розділу відзначимо, що в новітній період історії України церковно-релігійні організації, зокрема і на рівні міжконфесійних відносин, беруть чинну участь у державотворчих процесах. Цьому сприяло перетворення церковно-релігійних структур загалом і міжконфесійних органів зокрема на важливу інституцію громадянського суспільства. Конструктивний міжконфесійний діалог відбувався через участь церковно-релігійних організацій у законотворчому процесі й підтримці державних реформ у 2014 – на початку 2019 р.; через їх суспільну діяльність, зокрема з підтримки малозабезпечених категорій громадян, особливо на початку 1990-х років, протидії поширенню соціально небезпечних хвороб та гуманітарну місію під час військового конфлікту на сході України; а також через діяльність, яка спрямовувалася на підтримку власних релігійних й державних міжнародних ініціатив тощо.

ВИСНОВКИ

Головні наукові результати та підсумки дисертаційного дослідження зводяться до наступних висновків:

1. Аналіз стану наукової розробки теми свідчить про відсутність досліджень в історіографії, у яких би комплексно висвітлювалася проблематика міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в Україні у 1990-х – 2010-х роках. Здебільшого, в українській, українській діаспорній та зарубіжній історичній науці окреслена тема висвітлювалася контекстуально або при загальній характеристиці процесів церковно-релігійного життя в Україні періоду незалежності. У той же час, виявлена джерельна база, яка представлена неопублікованими архівними документами та опублікованими документами і матеріалами, із врахуванням відповідних методологічних основ дозволяє повною мірою розкрити поставлені в дисертаційній роботі мету та завдання.

2. Визначено, що становлення релігійної мережі в Україні розпочалося наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років і особливо активізувалося у перші роки незалежності. Цьому, окрім іншого, сприяло і прийняття 23 квітня 1991 р. Верховною Радою УРСР Закону «Про свободу совісті та релігійні організації». Значне зростання релігійних громад, передусім християнських конфесій, пов'язане також з відзначенням 2000-ліття Різдва Христового. Темпи розширення релігійної мережі уповільнилися на початку 2000-х років. За роки незалежності провідними релігійними конфесіями в Україні стали християнські, серед яких православні, католицькі й протестантські; значного розвитку досягли етно-конфесійні та нові релігійні організації. Релігійна мережа України зазнала значних трансформацій із 2014 р., після анексії Криму та окупації частин Донецької й Луганської областей. Тенденцією останніх років, яка у тому числі характеризує міжконфесійні відносини в Україні, став перехід релігійних громад до складу інших релігійних конфесій. Тенденція, зумовлена подіями Революції Гідності й російською військовою агресією, посилювалася мовчазною реакцією УПЦ МП на відповідні суспільно-політичні

події. Здебільшого, зафіксовані переходи релігійних громад зі складу УПЦ МП до складу УПЦ КП й УАПЦ, а згодом – і до ПЦУ, з УАПЦ – до УПЦ КП, у середовищі протестантських церков.

Створення наприкінці 2018 р. ПЦУ призвело до значних змін у структурі релігійної мережі. Передусім, припинили своє існування (саморозпустилися) УПЦ КП та УАПЦ, на основі яких і виникла нова церковна організація. З іншого боку, створення ПЦУ призвело до переходу до неї значної частини релігійних громад УПЦ МП. Ця тенденція посилилася на початку 2019 р. після надання ПЦУ томосу про автокефалію та з прийняттям Верховною Радою України законодавчих ініціатив, що спростили перехід релігійних громад.

Нині релігійні інституції перетворилися на важливий соціальний інститут, якому чи не найбільше довіряють українці. Церковно-релігійні організації в роки незалежності України також почали брати участь у державотворчих процесах.

3. Встановлено, що у 1990-х – 2010-х роках в Україні активно розвивалися міжконфесійні стосунки, які, однак, характеризувалися значною напруженістю, особливо у перші роки незалежності. Найбільш помітне протистояння, яке набувало відкритого конфлікту, передусім за майно, землю, вплив на церковно-релігійне середовище, було притаманне для українських православних конфесій. Протистояння між ними тривало упродовж усіх років незалежності. Спочатку воно відбувалося за лінією УПЦ МП – УАПЦ та УПЦ КП, а згодом, з кінця 2018 р., – за лінією УПЦ МП – ПЦУ. Меншою мірою у різні роки протистояння відбувалося між православними конфесіями й римо- та греко-католиками, між православними та мусульманами, поміж представниками традиційних і нових релігій тощо. Необхідно відзначити, що важливу роль у вирішенні конфліктності й протистояння у церковно-релігійному середовищі відіграли як держава, так і, через міжконфесійний діалог, власне, церковно-релігійні організації.

Переломним моментом новітньої історії України наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. став Євромайдан. Від самого початку його важливим

учасником виступили церковно-релігійні інституції. Кризові події апріорі не могли пройти повз уваги релігійних конфесій; вони стали важливим етапом міжконфесійних відносин, який, по суті, поставив питання екуменізму у практичну площину. У свою чергу, досвід Революції Гідності засвідчив готовність українського суспільства до відкритого міжконфесійного діалогу. Значною мірою, наслідком цього за підтримки і суспільства, і українського політикуму наприкінці 2018 р. була створена ПЦУ, яка вже на початку наступного року отримала автокефалію.

Досліджено, що в період незалежності в Україні було створено ряд міжконфесійних об'єднань, діяльність яких, окрім іншого, спрямовувалася і на розвиток міжконфесійного діалогу, і на організацію конструктивної моделі державно-конфесійних відносин. Серед перших таких структур уже 1992 р. з'явилася Міжконфесійна рада Криму «Мир – дар Божий», яка об'єднала найбільші релігійні конфесії півострова. Наприкінці 1996 р. з ініціативи Президента України було створено найбільше міжконфесійне об'єднання України – Всеукраїнську Раду Церков і релігійних організацій. Вона позиціонувалася як міжконфесійний консультативно-дорадчий орган. Згодом Рада виступила як важливий інститут громадянського суспільства та у рамках міжконфесійного діалогу почала брати активну участь у державотворчих процесах. Упродовж 2000-х – 2010-х років в Україні були створені й інші міжконфесійні структури: Українська Міжцерковна Рада, Нарада представників Християнських Церков України, Рада євангельських протестантських церков України, Всеукраїнська Рада Християнських Церков, Рада представників Духовних управлінь і центрів мусульман України, Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань. Також в останні роки започаткувалася тенденція формування регіональних міжконфесійних об'єднань, які виступили як консультативно-дорадчі структури при місцевих органах влади.

4. З'ясовано, що в роки незалежності в Україні загалом було сформовано конструктивну, партнерську модель державно-конфесійних відносин. Уже від початку 1990-х років держава, створивши належні умови для розвитку

церковно-релігійного життя, проявила відкритість до діалогу з релігійною спільнотою, взяла курс на вирішення проблем останньої, зокрема й через формування нормативно-правової бази її діяльності, реституцію церковно-релігійного майна тощо. Також відбулося формування органів державного управління у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Наприкінці 2000-х років у рамках розвитку державно-конфесійних відносин при українських міністерствах та відомствах почали формуватися консультативно-дорадчі органи для співпраці з церковно-релігійними організаціями. Важливим посередником між державою та церковно-релігійними організаціями стала ВРЦіРО, створена з ініціативи Президента України та яка у тому числі взяла курс на розвиток державно-конфесійних відносин. На початку 2000-х років питання гармонізації державно-конфесійних відносин було актуалізоване на найвищому політичному рівні у рамках Програми діяльності Кабінету Міністрів України; у цей час також було започатковано обговорення проекту «Концепції державно-конфесійних відносин в Україні».

У роки незалежності відбулася відчутна політизація церковно-релігійного життя, започатковано процес формування політичних сил за релігійною ознакою та включення релігійного чинника у виборчі кампанії різного рівня. Уперше такий досвід яскраво проявився 1998 р. під час парламентських та «місцевих» виборів. Водночас тут простежується не лише намагання політичних сил вплинути на релігійну спільноту, а й прагнення останньої вплинути на виборчі кампанії. Відповідні тенденції проявилися під час Помаранчевої революції та Революції Гідності.

Для розвитку державно-конфесійних відносин в роки незалежності важливою стала практика участі духовних осіб різних конфесій у заходах загальнодержавного значення (у тому числі в інавгурації новообраного Президента України); а з іншого боку, – участі вищих посадових осіб держави у важливих релігійних заходах. Певна напруженість у взаємодії між державою і церковно-релігійними організаціями відбулася за часів президентства

В. Януковича. Питання державно-конфесійних відносин загострилися в період Помаранчевої революції та Революції Гідності. Вони також актуалізувалися у ході створення єдиної ПЦУ та надання їй автокефалії Вселенським Патріархом.

5. Установлено, що в роки незалежності України, церковно-релігійні організації, зокрема у рамках міжконфесійного діалогу, взяли активну участь у законотворчому процесі. Їх активність у цьому відношенні через висловлення відповідних рекомендацій органам державної влади України проявилася у двох напрямках. У рамках першого напрямку релігійна спільнота уже від перших років незалежності висловлювала власне бачення вдосконалення чинного законодавства у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Це, передусім, стосувалося Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», законодавства щодо впровадження інституту військового капеланства у Збройних Силах України, ініціативи ухвалення Концепції державно-конфесійних відносин. При цьому, владні структури, відповідальні за формування державної релігійної політики, часто враховували позиції релігійного середовища та підкреслювали важливу роль у процесі удосконалення правового поля державно-конфесійних відносин ВРЦіРО.

Другий напрямок діяльності церковних і релігійних організацій, який в основному проявився лише з 2000-х років, стосувався пропозицій покращення законодавства, не пов'язаного зі свободою совісті та діяльністю релігійних організацій. Передусім, через діяльність головного міжконфесійного органу України – ВРЦіРО – релігійна спільнота висловила своє бачення покращення законодавства у сфері захисту суспільної моралі, запобігання й протидії дискримінації в Україні, у тому числі щодо протидії домашньому насильству, виступила на захист традиційних сімейних цінностей; активізувала роботу держави щодо ухвалення законодавства, яке стосується підвищення рівня безпеки дорожнього руху; охорони здоров'я та трансплантації органів й інших анатомічних матеріалів людині тощо.

Церковно-релігійні організації, об'єднані у ВРЦіРО, активно долучилися до підтримки реформ, які проводилися в Україні у 2014 – на початку 2019 рр. У

цьому відношенні головний напрямок діяльності міжконфесійного органу спрямовувався на висловлення власних пропозицій щодо шляхів покращення та вдосконалення тієї або іншої державної реформаторської ініціативи. Особливо активною та конструктивною стала участь ВРЦіРО у процесах обговорення й реалізації конституційної, судової, медичної, освітньої та інших реформ.

б. Визначено, що суспільно значуща діяльність церковно-релігійних організацій, зокрема й крізь призму міжконфесійного діалогу, відобразилася на державотворчих процесах. Це проявилось через підтримку нужденних в складних економічних умовах, в періоди суспільної нестабільності, а також через благодійницьку діяльність церковно-релігійних організацій під час військового конфлікту на сході України. При цьому, відповідна ініціатива завжди активно підтримувалася державою.

Суспільно значуща діяльність релігійної спільноти через благодійництво, розвиток волонтерського руху передусім передбачала підтримку нужденних категорій громадян, як індивідуально, так і у спеціалізованих закладах (будинках-інтернатах, установах для інвалідів та літніх людей, в закладах виконання покарань тощо). Така робота проводилася і в зонах стихійних лих. Релігійні громади в роки незалежності започаткували процес створення власних спеціалізованих закладів, у першу чергу дитячих будинків, та їх утримання, формування широкої мережі оздоровчих таборів для дітей тощо. Діяльність релігійної спільноти, у тому числі у рамках конструктивного міжконфесійного діалогу, спрямовувалася на протидію поширенню соціально небезпечних хвороб, серед яких туберкульоз та ВІЛ/СНІД. Це реалізовувалося через просвітницькі релігійні заходи, через мережу створених реабілітаційних центрів. Основу матеріальної бази благодійницької діяльності українських церковно-релігійних організацій, зокрема у 1990-х роках, склали гуманітарні вантажі, надані закордонними релігійними центрами.

Із 2014 р., з початком військового конфлікту на сході України, церковно-релігійні громади та міжконфесійні структури активно включилися до благодійної діяльності на Сході, спрямувавши зусилля на підтримку

внутрішньо переміщених осіб, учасників АТО/ООС, їх родин, звільнення військових і цивільних полонених. Отож, церковно-релігійні організації стали, по суті, однією зі складових волонтерського руху. Вони постійно акцентували увагу на необхідності мирного розв'язання збройного конфлікту. При цьому, відкрито не засудила російську військову агресію в Україні одна із найбільших релігійних конфесій – УПЦ МП.

7. Охарактеризовано, що у 1990-х – 2010-х роках церковно-релігійні організації проводили досить активну міжнародну діяльність, яка спрямовувалася на підтримку як власних релігійних, так і низки державних міжнародних ініціатив. При найбільших релігійних конфесіях були створені спеціалізовані відділи із зовнішніх зв'язків, а при Міністерстві закордонних справ України як консультативно-дорадчий орган – Громадська рада з питань співробітництва з релігійними організаціями.

Підтримка власних міжнародних ініціатив церковно-релігійними організаціями проявилася через їх зв'язки з релігійними центрами та віруючими за кордоном (виїзд українських прочан до святих місць та діяльність іноземних віруючих в Україні). Міжнародна активність українських християнських конфесій була активізована під час підготовки до відзначення 2000-ліття Різдва Христового. Важливим аспектом міжнародної діяльності церковно-релігійних організацій став прийом ними в Україні іноземних релігійно-духовних та політичних і державних лідерів. Під час свого візиту в Україну у червні 2001 р. Папа Римський Іван Павло II зустрівся із представниками ВРЦіРО як найбільшим міжконфесійним органом України та відзначив зусилля Ради у тому числі у напрямку підтримки державотворчих процесів. В новітній період української історії вітчизняні церковно-релігійні організації ввійшли до складу окремих міжнародних релігійних об'єднань, першочергово тих, що діють на пострадянському просторі (Міжрелігійна рада СНД). Особливо активізувався міжконфесійний діалог, який набрав міжнародного забарвлення, напередодні надання томосу про автокефалію ПЦУ. З одного боку, частина конфесій,

передусім УПЦ КП, на міжнародному виступила на його підтримку, а з іншого, УПЦ МП – різко засудила.

У роки незалежності України церковно-релігійні організації підтримали й окремі державні міжнародні ініціативи. Уже на початку 1990-х років через власні організаційні можливості значну допомогу молодій українській дипломатії на міжнародній арені надала УГКЦ. У 2010-х роках основним об'єктом церковно-релігійної підтримки на міжнародному рівні стали євроінтеграційний курс України; а згодом – протистояння військовій агресії Російської Федерації, зокрема у питанні звільнення українських бранців (військових і цивільних); організація благодійної діяльності; засудження утисків свободи совісті та діяльності релігійних організацій на анексованих та тимчасово окупованих територіях України.

8. На основі проведеного дослідження здобувачем запропоновано такі рекомендації:

– Із метою подальшого вивчення міжконфесійних відносин та їх впливу на державотворчі процеси в Україні у 1990-х – 2010-х роках можна запропонувати наступні перспективні напрямки наукових досліджень: діяльність окремих церковно-релігійних організацій, загальноукраїнських та регіональних міжконфесійних об'єднань; тенденції державно-конфесійних відносини в Україні; участь церковно-релігійних організацій, міжконфесійних органів у благодійній діяльності під час військового конфлікту на сході України тощо.

– У рамках державної політики у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій результати дисертаційної роботи є важливими для розвитку конструктивного міжконфесійного діалогу й подальшого укріплення екуменічного руху в Україні; впровадження ефективної моделі державно-конфесійних відносин, удосконалення чинного законодавства у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 4648. Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР. Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів УРСР. Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України

Оп. 7. 1975–1994 рр.

1. Спр. 551. Доповідні записки, довідки працівників союзної і республіканської Рад у справах релігій про результати вивчення релігійної обстановки в областях в 1990 р. 1990 р. 48 арк.

2. Спр. 561. Документи про реєстрацію релігійних об'єднань, про будівництво, реконструкцію і переобладнання молитовних будинків, купівлю, оренду приватних будинків для молитовних цілей (витяги із протоколів засідань Рад у справах релігій при РМ СРСР і РМ УРСР, подання облвиконкомів, заключення уповноважених по областях УРСР) за 1990 рік. Т. 10 (Житомирська область). 1990 р. 290 арк.

3. Спр. 562. Документи про реєстрацію релігійних об'єднань, про будівництво, реконструкцію і переобладнання молитовних будинків, купівлю, оренду приватних будинків для молитовних цілей (витяги із протоколів засідань Рад у справах релігій при РМ СРСР і РМ УРСР, подання облвиконкомів, заключення уповноважених по областях УРСР) за 1990 рік. Т. 11 (Житомирська область). 1990 р. 275 арк.

4. Спр. 603. Документи про реєстрацію релігійних об'єднань, про будівництво, реконструкцію і переобладнання молитовних будинків, купівлю,

оренду приватних будинків для молитовних цілей (витяги із протоколів засідань Рад у справах релігій при РМ СРСР і РМ УРСР, подання облвиконкомів, заключення уповноважених по областях за 1990 рік) (Чернівецька область). Т. 52. 1990 р. 204 арк.

5. Спр. 613. Листування з Радою Міністрів УРСР, місцевими державними органами з питань передачі культових будівель – пам'яток архітектури за 1991 рік. 1991 р. 203 арк.

6. Спр. 614. Документи по обговоренню проекту Закону СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» в 1990–1991 роках. 1990–1991 рр. 149 арк.

7. Спр. 615. Документи по обговоренню проекту Закону УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» в 1990–1991 роках. 1990–1991 рр. 110 арк.

8. Спр. 637. Документи про реєстрацію статутів релігійних центрів і управлінь, експертні заключення статутів релігійних громад, листування з цих питань. 1990–1991 рр. 252 арк.

9. Спр. 644. Документи по виконанню доручень депутатів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів (інформації, доповідні записки, довідки) в 1992 р. 1992 р. 219 арк.

10. Спр. 645. Листування з Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів, іншими державними та релігійними організаціями з питань передачі культових будівель віруючим у 1992 році. 1992 р. 207 арк.

11. Спр. 692. Листування з Кабінетом Міністрів, міськвиконкомом, іншими установами про повернення культових приміщень віруючим у 1993 р. Т. 1. 1990–1993 рр. 153 арк.

12. Спр. 705. Документи по врегулюванню міжконфесійних конфліктів (інформації, протоколи, тези виступів, звернення). 1993 р. 67 арк.

13. Спр. 709. Документи про конфліктні ситуації на релігійному ґрунті (інформації, доповідні записки, заяви, звернення, списки). 1992–1993 рр. 111 арк.

14. Спр. 721. Протокол № 1засідання Колегії Ради за 1994 рік. 1994 р. 189 арк.

Ф. 5252. Державний комітет України у справах релігій

Оп. 6. 1995–2005 рр.

15. Спр. 1. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 1995 р. 249 арк.

16. Спр. 5. Доручення Кабінету Міністрів України та документи до них. 11 січня – 25 травня 1996 р. 237 арк.

17. Спр. 27. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. – 4 січня – 24 лютого 1997 р. 299 арк.

18. Спр. 78. Листування з Адміністрацією Президента України з питань державно-церковних відносин. 8 січня – 25 грудня 1998 р. 268 арк.

19. Спр. 82. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 5–29 січня 1999 р. 248 арк.

20. Спр. 106. Листування з Адміністрацією Президента України з питань державно-церковних відносин. 5 січня – 30 липня 1999 р. 254 арк.

21. Спр. 110. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 5 січня – 11 лютого 2000 р. 329 арк.

22. Спр. 129. Листування з Адміністрацією Президента України з питань державно-церковних відносин. 10 січня – 28 квітня 2000 р. 264 арк.

23. Спр. 132. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 4 січня – 12 лютого 2001 р. 217 арк.

24. Спр. 157. Листування з Адміністрацією Президента України з питань державно-церковних відносин. – 5 січня – 6 серпня 2001 р. 259 арк.

25. Спр. 160. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 2 січня – 7 лютого 2002 р. 286 арк.

26. Спр. 193. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 2–28 січня 2003 р. 191 арк.

27. Спр. 236. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 5–28 січня 2004 р. 296 арк.

28. Спр. 249. Наказ № 1–69 голови комітету з основної діяльності. 2 січня – 19 грудня 2004 р. 113 арк.

29. Спр. 260. Листування з Адміністрацією Президента України з питань державно-церковних відносин. 9 січня – 30 грудня 2004 р. 224 арк.

30. Спр. 263. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 4 січня – 18 лютого 2005 р. 236 арк.

Оп. 8. 2007–2011 рр.

31. Спр. 1. Доручення Верховної Ради України та документи про їх виконання. 20 липня – 10 вересня 2007 р. 57 арк.

32. Спр. 2. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 1 лютого – 28 квітня 2007 р. 214 арк.

33. Спр. 13. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2007 р. Т. 3. 2007 р. 246 арк.

34. Спр. 16. Доручення Кабінету Міністрів України та документи про їх виконання. 11 січня – 4 лютого 2008 р. 210 арк.

35. Спр. 32. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2008 р. Т. 3. 2008 р. 156 арк.

36. Спр. 33. Доручення Прем'єр-міністра України та документи про їх виконання. 20 січня – 8 вересня 2009 р. 205 арк.

37. Спр. 55. Листування з Кабінетом Міністрів України. 3–9 січня 2009 р. 238 арк.

38. Спр. 62. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2009 р. 2009 р. 166 арк.

39. Спр. 63. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2009 р. Т. 2. 2009 р. 225 арк.

40. Спр. 64. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2009 р. Т. 3. 2009 р. 261 арк.

41. Спр. 93. Звіти обласних державних адміністрацій про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у 2010 р. Т. 2. 2010 р. 179 арк.

2. Опубліковані документи і матеріали

42. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». Київ: НІСД, 2015. 684 с.

43. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році». Київ: НІСД, 2018. 688 с.

44. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2018 році». Київ: НІСД, 2018. 688 с.

45. Архієпископ Климент відвідав Балуха у Криму: «Коли він зняв футболку, я побачив шкіру та кістки». *Hromadske*. URL: <https://hromadske.ua/posts/arkhiiepyskor-klyment-vidvidav-balukha-u-krymu-koly-vin-zniav-futbolku-ia-pobachyv-shkiru-ta-kistky> (дата звернення: 19.09.2018).

46. Блаженніший Митрополит Онуфрій взяв участь у церемонії зустрічі звільнених військових у Харкові. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2017/12/27/blazhennishij-mitropolit-onufrij-vzyav-uchast-u-ceremoniji-zustrichi-zvilnenix-vijskovix-u-xarkovi/> (дата звернення: 19.03.2018).

47. Блаженніший Митрополит Онуфрій зустрівся з Послом США в Україні Марі Йованович. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL:

<http://news.church.ua/2018/05/08/blazhennishij-mitropolit-onufrij-zustrivsvya-z-poslom-ssha-v-ukrajini-mari-jovanovich/#more-203562> (дата звернення: 01.06.2018).

48. Блаженніший Святослав зустрівся з президентом Католицької служби допомоги США. *Українська Греко-Католицька Церква*. URL: http://ugcc.ua/news/blazhennishiy_svyatoslav_zustrivsvya_z_prezidentom_katolitskoi_sluzhbi_dopomogi_ssha_83511.html (дата звернення: 9.08.2018).

49. Блаженніший Святослав привітав Блаженнішого Епіфанія. *Українська Греко-Католицька Церква*. URL: http://ugcc.ua/official/official-documents/zvernennya/doc2018/blazhennishiy_svyatoslav_privitav_blazhennishogo_epifaniya_84815.html (дата звернення: 20.01.2019).

50. «Важливою місією нашої Церкви є підготувати серця людей до прощення та примирення», – Глава УГКЦ в Посольстві США у Ватикані. *Інформаційний ресурс Української Греко-Католицької Церкви*. URL: http://news.ugcc.ua/news/glava_ugkts_proviv_konferentsiyu_v_posolstvi_ssha_pri_a_postolskiy_stolitsi_83104.html (дата звернення: 9.08.2018).

51. В Криму в судовому порядку преследуют за религиозные убеждения. *Крымская правозащитная группа*. URL: <http://crimeahrg.org/v-kryimu-v-sudebnom-poryadke-presleduyut-za-religioznyie-ubezhdeniya/> (дата звернення: 01.04.2018).

52. В Православную церковь Украины перешел первый приход Московского патриархата из Одесской области. *Думская*. URL: <https://dumskaya.net/news/pervyy-poshel-v-baltskom-rayone-prihod-moskovsko-094330/> (дата звернення: 17.01.2019).

53. В УПЦ КП у Криму залишилося четверо священників – архієпископ. *Нромадске*. URL: <https://hromadske.ua/posts/v-upts-kp-u-krymu-zalyshylosia-chetvero-sviashchenyiv-arkhiiepyskor> (дата звернення: 27.03.2018).

54. Верховна Рада прийняла скандальний законопроект про перейменування релігійних організацій. *Українська Православна Церква*. *Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL:

<http://news.church.ua/2018/12/20/verhovna-rada-prijnyala-skandalnij-zakonoproekt-pro-perejmenuvannya-religijnih-organizacij/> (дата звернення: 30.12.2018).

55. Відбулося ранкове пленарне засідання [20 грудня 2018 р.] Верховної Ради України. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал.* URL: <http://portal.rada.gov.ua/news/Novyny/166119.html> (дата звернення: 30.12.2018).

56. Відкритий лист глав християнських Церков щодо методів профілактики поширення ВІЛ/СНІД серед населення. *Інститут релігійної свободи.* URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=681%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk (дата звернення: 18.05.2018).

57. Віряни УПЦ просять своє церковне керівництво заступитися за українських політичних в'язнів у РФ. *Релігійно-інформаційна служба України.* URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_society/71393/ (дата звернення: 11.08.2018).

58. Вітаю допомогу Церкви у звільненні наших полонених. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://www.president.gov.ua/news/vitayu-dopomogu-cerkvi-u-zviltanni-nashih-poloneni-h-preziden-45514> (дата звернення: 21.03.2018).

59. Владика Лука підтримав священика у відмові відспівувати малюка. *Forpost.* URL: <http://forpost.media/novosti/metropolit-luka-pohvaliv-svogo-kolegu-za-vidmovu-vidspivuvati-maljuka.html> (дата звернення: 25.03.2018).

60. Волонтери Гарнізонного храму святих апостолів Петра і Павла Львівської архієпархії УГКЦ відвідали з гуманітарною місією Схід України. *Капеланство.Info.* URL: <https://kapelanstvo.info/story/volontery-garnizonnogo-hramu-svyatyh-apostoliv-petra-i-pavla-lvivskoyi-arhyueparhiyi-ugkts-vidvidaly-z-gumanitarnoyu-misiyeu-shid-ukrayiny/> (дата звернення: 29.07.2019).

61. ВРЦіРО закликає МОН привести експертизу підручників у відповідність до закону. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL:

<http://www.vrciro.org.ua/ua/statements/542-uccro-statement-on-anti-discrimination-expertise-of-schoolbooks> (дата звернення: 09.09.2019).

62. ВРЦіРО закликала Президента до реформи правосуддя і боротьби з корупцією. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/459-uccro-meeting-president-ukraine-poroshenko> (дата звернення: 20.12.2018).

63. ВРЦіРО ініціює скасування загальної перереєстрації релігійних організацій. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/493-uccro-meeting-registration-statutes> (дата звернення: 11.09.2019).

64. ВРЦіРО підтримала початок медичної реформи в Україні. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/497-uccro-supports-medical-reform-in-ukraine> (дата звернення: 11.09.2019).

65. ВРЦіРО співпрацюватиме з Мін'юстом у форматі Експертної ради. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/news/550-vrtsiro-spivpratsiuvatyme-z-miniustom-u-formati-ekspertnoi-rady> (дата звернення: 20.08.2018).

66. Вселенський патріарх зняв анафему з Філарета й Макарія і визнав їх канонічними. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2556767-vselsenskij-patriarhat-znav-anafemu-z-filareta.html> (дата звернення: 08.01.2019).

67. Всеукраїнська Рада Церков відзначила своє 20-ліття. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/479-uccro-meeting-20-anniversary> (дата звернення: 25.09.2019).

68. Всеукраїнська Рада Церков закликає Кремль звільнити українських моряків та інших бранців. *Інститут релігійної свободи*. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1940%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 09.01.2019).

69. Всеукраїнська Рада Церков закликає Путіна звільнити Сенцова та інших політв'язнів. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/546-ussro-statement-on-release-hostages-of-russia-freesentsov-letmypeoplego> (дата звернення: 30.06.2018).

70. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. *Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/> (дата звернення: 09.05.2017).

71. Всеукраїнська Рада Церков обговорила з депутатами перспективи розвитку законодавства. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/203-vseukrayinska-rada-cerkov-obgovoryla-z-deputatamy-perspektyvy-rozvytku-zakonodavstva> (дата звернення: 11.03.2018).

72. Всеукраїнська Рада Церков сприятиме звільненню заручників, утримуваних «ДНР/ЛНР». *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1849%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 20.03.2018).

73. Всеукраїнський християнський форум «Плід правди сіється творцями миру». *Людина і світ*. 1998. № 5–6. С. 29–32.

74. Глава УГКЦ: «Україні потрібна освітня реформа для демократизації освіти». *Інформаційний ресурс Української Греко-Католицької Церкви*. URL: http://news.ugcc.ua/news/glava_ugkts_ukraini_potribna_osvitnya_reforma_dlya_demokratizatsii_osviti_77884.html (дата звернення: 19.08.2018).

75. Голові Верховної Ради України Леоніду Макаровичу Кравчуку. *Людина і світ*. 1991. № 10. С. 2–3.

76. Головуючий у ВРРО на Міжнародній конференції в Катарі: Україну вважають однією з найтолерантніших держав не лише Європи, але й світу. *Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань*. URL: <http://vrro.org.ua/128-news/2018/63-inter-religious-conference-in-qatar.html> (дата звернення: 28.05.2018).

77. Громада найбільшого храму УПЦ МП на Львівщині перейшла до ПЦУ. *Релігійно-інформаційна служба України.* URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/ocu/74027/ (дата звернення: 28.12.2018).

78. Громадськість разом сприятиме звільненню заручників і полонених, утримуваних в Росії та в окупованих Криму і Донбасі. *Інститут релігійної свободи.* URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1984%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 28.07.2019).

79. 20 березня в Укрінформ відбувся Круглий стіл, який закликає до міжрелігійного діалогу. *Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань.* URL: <http://vrro.org.ua/round-table-open-doors.html> (дата звернення: 31.03.2018).

80. 20 років на шляху діалогу та порозуміння. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/council> (дата звернення: 11.03.2017).

81. 290 церковних і громадських організацій підтримали Турчинова у захисті сімейних цінностей. *Інститут релігійної свободи.* URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1947%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 01.02.2019).

82. Декларація ВРЦіРО про негативне ставлення до явища гомосексуалізму та так званих одностатевих шлюбів. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/49-deklaraciya-vrciro-pro-negatyvne-stavlennya-do-yavyshcha-gomoseksualizmu-ta-tak-zvanyh-odnostatevyh-shlyubiv> (дата звернення: 03.06.2018).

83. Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення. Житомир: Рута, 2010. 868 с.

84. Делегація Всеукраїнської Ради Церков зустрілась з єврокомісаром Штефаном Фюле. *Інститут релігійної свободи.* URL:

https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1184%3A1&catid=35%3Aworld&Itemid=62&lang=uk (дата звернення: 11.03.2018).

85. Делегація Ради Церков провела зустрічі в Європейському Парламенті та Раді Європи. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1804:1&catid=35:world&Itemid=62&lang=uk (дата звернення: 06.03.2018).

86. Департамент у справах релігій та національностей. *Міністерство культури України. Офіційний сайт*. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245168495&cat_id=244910117 (дата звернення: 25.10.2016).

87. Держава та конфесії України співпрацюватимуть у подоланні ВІЛ/СНІДу. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/41-derzhava-ta-konfesiyi-ukrayiny-spivpracyuvatumut-u-podolanni-epidemiyi-vilsnidu> (дата звернення: 15.05.2018).

88. Дотримання законодавства про свободу совісті релігійними організаціями. *Людина і світ*. 2002. № 3. С. 40–41.

89. Екуменічна зустріч у київському храмі св. Василя Великого. *CREDO*. URL: <http://credo.pro/2014/01/109506> (дата звернення: 30.03.2018).

90. Екуменічна молитва у Києві. *CREDO*. URL: <http://credo.pro/2016/01/150739> (дата звернення: 30.03.2018).

91. Єдина Помісна Православна Церква не стане державною, – Президент. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.president.gov.ua/news/yedina-pomisna-pravoslavna-cerkva-ne-stane-derzhavnoyu-prezi-47010> (дата звернення: 17.04.2018).

92. «Если ни священник, ни епископ не испугались общественного гнева, значит это все не просто так». *Украинская Православная Церковь. Запорожская епархия. Официальный сайт*. URL: <https://hramzp.ua/newsitem/esli-ni-svyashhennik-ni-episkop-ne-ispug> (дата звернення: 22.04.2018).

93. З полону «ДНР/ЛНР» звільнено 74 заручників, включно з Ігорем Козловським. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1870%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 20.03.2018).

94. За підтримки УПЦ розпочався процес визволення полонених. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2017/12/27/za-pidtrimki-upc-rozprochavsya-proces-vizvolennya-polonenih/> (дата звернення: 12.03.2018).

95. Загальна інформація. *Інститут релігійної свободи*. URL: <https://www.irs.in.ua> (дата звернення: 09.05.2017).

96. Закон про капеланство – «на підході». *CREDO*. URL: <http://credo.pro/2016/01/150831> (дата звернення: 03.03.2018).

97. Закон України «Про амністію у 2016 році». *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1810-19> (дата звернення: 21.03.2018).

98. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України». *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/419-19> (дата звернення: 01.03.2018).

99. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2018 році» від 7 грудня 2017 р. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2245-19> (дата звернення: 01.03.2018).

100. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо уточнення окремих положень про оподаткування неприбуткових організацій». *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1667-19> (дата звернення: 10.04.2017).

101. Закон України «Про внесення змін до статті 73 Кодексу законів про працю України щодо святкових і неробочих днів». *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2211-19> (дата звернення: 20.03.2018).

102. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 11.12.2019).

103. Закони України. Т. 1 / Голова редкол. В. Ф. Опришко. Київ, 1996. 464 с.

104. Запоріжці приносять іграшки до храмів УПЦ МП після того, як дитину відмовились відспівувати в церкві. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28957108.html> (дата звернення: 25.03.2018).

105. Заседание Межрелигиозного совета России, на котором было принято заявление в связи с событиями на Украине. *Межрелигиозный совет России*. URL: <http://interreligious.ru/news/news-council/zasedanie-mezhreligioznogo-soveta-rossii-na-kotorom-bylo-prinyato-zayavlenie-v-svyazi-s-sobytyami-na-ukraine.html> (дата звернення: 10.03.2018).

106. Засідання Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. *Людина і світ*. 2004. № 6. С. 31–35.

107. Заява Блаженнішого Патріярха Мирослава Івана Кардинала Любачівського з нагоди проголошення незалежності України. *Людина і світ*. 1991. № 10. С. 3.

108. Заява ВЗЦЗ Української Православної Церкви з приводу звернення Президента України до Вселенського Патріярха Варфоломія щодо «надання Томосу про автокефалію Православній Церкві в Україні». *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2018/04/21/zayava-vzcz-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-z-privodu-zvernennya-prezidenta-ukrajini-do-vselskogo-patriarxa-varfolomiya-shhodo-nadannya-tomosu-pro-avtokefaliyu-pravoslavnij-cerkvi-v-ukrajini/#more-201677> (дата звернення: 22.04.2018).

109. Заява Державного комітету України у справах релігій. *Людина і світ*. 1999. № 10. С. 24–25.

110. Заявление в связи с обращением Всеукраинского совета церквей и религиозных организаций. *Межрелигиозный совет России*. URL: http://interreligious.ru/documents/statements/statements_5.html (дата звернення: 10.03.2018).

111. Збереження толерантних взаємин, миру та порозуміння у релігійному середовищі – завдання сьогодення. *Бершадська районна рада*. URL: <http://rada-bershad.gov.ua/novunu/zberezhennya-tolerantnyh-vzayemyn-myru-ta-porozuminnya-u-religiynomu-seredovyshchi-zavdannya> (дата звернення: 04.10.2019).

112. Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1422-viii> (дата звернення: 19.04.2019).

113. Звернення ВРЦіРО до Прем'єр-міністра на захист сімейних цінностей в Україні. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/555-ussro-appeal-to-government-against-istanbul-convention> (дата звернення: 25.01.2019).

114. Звернення ВРЦіРО до учасників парламентських слухань «Стан суспільної моралі в Україні». *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/165-zvernennya-vrciro-do-uchasnykiv-parlamentskyh-sluhan-stand-suspilnoyi-morali-v-ukrayini> (дата звернення: 01.03.2018).

115. Звернення ВРЦіРО щодо становлення справедливості в Україні. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-*

представництво. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/statements/465-uccro-statement-justice-court-judge-ukraine> (дата звернення: 08.09.2019).

116. Звернення ВРЦіРО щодо утвердження миру та поступу українського суспільства. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/475-uccro-statement-on-peace-in-ukraine> (дата звернення: 10.05.2018).

117. Звернення Всеукраїнської Ради Церков до Президента України Віктора Януковича (повний текст). *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/153-zvernennya-vseukrayinskoyi-rady-cerkov-do-prezydenta-ukrayiny-viktora-yanukovycha-povnyu-tekst> (дата звернення: 01.03.2018).

118. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів обласних, міських і районних рад. *Людина і світ.* 1997. № 10. С. 25–26.

119. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій про обов'язок допомогти у захисті Батьківщини. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/425-uccro-statement-defence-ukraine> (дата звернення: 08.05.2018).

120. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо морально-етичного змісту рекламної продукції в Україні. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/18-zvernennya-vrciro-shchodo-moralno-etychnogo-zmistu-reklamnoyi-produktsiyi-v-ukrayini> (дата звернення: 01.03.2018).

121. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо забезпечення дорожнього руху. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/102-zvernennya-vseukrayinskoyi-rady-cerkov-i->

religiynyh-organizaciy-shchodo-ubezpechennya-dorozhnogo-ruhu (дата звернення: 01.03.2018).

122. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо ситуації на Сході України. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/statements/407-uccro-appeal-on-situation-in-eastern-ukraine> (дата звернення: 20.12.2018).

123. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо нормалізації суспільно-політичної ситуації в країні з огляду на внутрішні та зовнішні виклики. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/382-council-of-churches-address-on-socio-political-situation-in-ukraine> (дата звернення: 10.05.2018).

124. Звернення Всеукраїнської Ради Церков на підтримку благодійництва та волонтерської діяльності. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/419-statement-for-support-volunteering-charity> (дата звернення: 08.05.2018).

125. Звернення до голови ВР про необхідність відхилення урядового законопроекту № 2342. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/201-zvernennya-do-golovy-vr-pro-neobhidnist-vidhylennya-uryadovogo-zakonoproektu-2342> (дата звернення: 01.03.2018).

126. Звернення до Президента України з приводу передачі Хресто-Воздвиженського храму Російській Церкві. *Свято-Михайлівський кафедральний собор м. Житомира.* URL: <http://www.smk-sobor.org.ua/uk/news/391-zvernennyazaxresto-vozdvzhcerkvu.html> (дата звернення: 12.12.2016).

127. Звернення ієрархів Української Автокефальної Православної Церкви до вірних з приводу Акту проголошення незалежності України. *Людина і світ*. 1991. № 10. С. 2.

128. Звернення Постійної Конференції Українських Православних Єпископів Поза Межами України. *Світовий конгрес українців*. URL: [http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/Image/Letters/Statement\(Ukr.\).pdf](http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/Image/Letters/Statement(Ukr.).pdf) (дата звернення: 10.06.2018).

129. Звернення учасників АТО щодо діяльності церков Московського Патріархату. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2383398-zvernenna-ucasnikiv-ato-sodo-dialnosti-cerkov-moskovskogo-patriarhatu.html> (дата звернення: 25.09.2019).

130. Звернення учасників постійно діючого Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин» до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України. *Національна безпека і оборона*. 2011. № 1–2. С. 78.

131. Звернення Церков і релігійних організацій щодо дискусії про європейські цінності в Україні. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1281%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk (дата звернення: 06.03.2018).

132. Звернення членів Ради євангельських протестантських церков України про боротьбу з корупцією. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ecumen_doc/59614/ (дата звернення: 24.11.2018).

133. Зусиллями Української Православної Церкви з полону визволено 73 українських військових. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2017/12/27/zusillyami-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-z-polonu-vizvoleno-74-ukrajinskix-vijskovix/> (дата звернення: 19.03.2018).

134. Зусиллями Української Православної Церкви звільнено українського військовополоненого. *Українська Православна Церква. Синодальний*

інформаційно-просвітницький відділ УПЦ. URL: <http://news.church.ua/2016/12/18/zusillyami-ukrajinskoji-pravoslavnojji-cerkvi-zvilneno-ukrajinskogo-vijskovopoloneno/> (дата звернення: 21.03.2018).

135. Зустріч заступника Генерального секретаря ООН з представниками Церков та релігійних організацій. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій.* *Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/36-zustrich-zastupnyka-generalnogo-sekretarya-oon-z-predstavnykamy-cerkov-ta-religiynyh-organizacij/> (дата звернення: 14.05.2018).

136. Зустріч Президента України Л. Кучми з релігійними лідерами країни. *Людина і світ.* 1999. № 3–4. С. 26–31.

137. Итоговые документы Архиерейского Собора Русской Православной Церкви. Москва, 18–23 февраля 1997 г., Свято-Данилов монастирь. Акт об отлучении от Церкви монаха Филарета (Денисенко). *Релігійно-інформаційна служба України.* URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uosmp_doc/34695/ (дата звернення: 10.12.2018).

138. Інститут релігійної свободи. URL: <https://www.irs.in.ua> (дата звернення: 09.05.2017).

139. Інформаційний звіт Державного комітету України у справах релігій за 1998 рік «Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин в Україні». *Релігійно-інформаційна служба України.* URL: https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1999/lis_99_02/37276/ (дата звернення: 17.09.2019).

140. Інформаційний звіт Держкомрелігій за 1999 рік. Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації і державно-церковних відносин в Україні. *Людина і світ.* 2000. № 3. С. 24–30.

141. Інформаційний звіт Держкомрелігій України «Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-церковних відносин в Україні у 2003 році». *Людина і світ.* 2004. № 3. С. 39–43.

142. Інформація Міністерства культури України – центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії стосовно переліку релігійних організацій (об'єднань), які підпадають під дію частин сьомої і восьмої статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», яким необхідно внести зміни до свого статуту (положення) та подати їх на реєстрацію у встановленому порядку. *Міністерство культури України.* *Офіційний сайт.* URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245450887 (дата звернення: 19.05.2019).

143. Історія звільнення заручників в АТО: останній обмін став найбільшим за кілька років. *ТСН.* URL: <https://tsn.ua/ato/istoriya-zviltennya-zaruchnikov-v-ato-ostanniy-obmin-stav-naybilshim-za-kilka-rokiv-1073755.html> (дата звернення: 22.04.2018).

144. Керівник МОЗ Уляна Супрун обговорила медреформу з Радою Церков. *Інститут релігійної свободи.* URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1880%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 20.03.2018).

145. Комісія з питань соціального служіння ВРЦіРО підвела підсумки своєї роботи та переобрала керівництво. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій.* *Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/88-komisiya-z-pytan-socialnogo-sluzhinnya-vrciro-pidvela-pidsumky-svoeyi-roboty-ta-pereobrala-kerivnyctvo> (дата звернення: 16.05.2018).

146. Комітет з питань допомоги переселенцям зі Сходу України. *Українська Міжцерковна Рада.* URL: <https://umrada.org/komitet-z-pitan-dopomogi-pereselents/> (дата звернення: 08.07.2019).

147. Комюніке засідання Всеукраїнської ради Церков від 9 липня 2014 року. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій.* *Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/405-communication-meeting-ucscro-kyiv> (дата звернення: 20.12.2018).

148. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). Довідник для членів парламенту. Київ: К.І.С., 2014. 104 с.

149. Конституція України. Суми: ФОП Соколик Б. В., 2009. 52 с.

150. «Конфесії України разом проти СНІДу: від концепції до спільних дій». *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/27-konfesiyyi-ukrayini-razom-proti-snidu-vid-konserciyi-do-spilnix-diy> (дата звернення: 13.05.2018).

151. Концепція державно-конфесійних відносин в Україні (проект). *Національна безпека і оборона*. 2004. № 3. С. 3–21.

152. Концепція державно-конфесійних відносин в Україні (проект). *Національна безпека і оборона*. 2007. № 8. С. 2–6.

153. Кримська єпархія повністю відмежувалася від УПЦ та України. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/69724/ (дата звернення: 25.03.2018).

154. Лист Президенту України Януковичу В. Ф. від членів Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій стосовно актуальних питань державно-конфесійних відносин в Україні. *Національна безпека і оборона*. 2013. № 1. С. 42–43.

155. МВС заборонило залучати священиків Московського патріархату до капеланської служби. *Громадське*. URL: <https://hromadske.ua/posts/mvs-zaboronylo-zaluchaty-sviashchenyiv-moskovskoho-patriarkhatu-do-kapelanskoj-sluzhby-v-natshvardii> (дата звернення: 08.10.2018).

156. Меморандум про співпрацю Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, Мінінформу та Держкомрелігій щодо висвітлення засобами масової інформації проблем релігійно-церковного життя. *Людина і світ*. 1998. № 3. С. 27–28.

157. Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах. *Релігійно-інформаційна*

служба *України.* URL:
https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1997/lis_97_08/37463/ (дата
 звернення: 04.11.2018).

158. Ми не будемо зупинятися, поки всіх не звільнимо з полону – Блаженніший Митрополит Онуфрій. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ.* URL:
<http://news.church.ua/2018/01/04/mi-ne-budemo-zupinyatisya-poki-vsix-ne-zvilnimo-z-polonu-blazhennishij-mitropolit-onufrij/> (дата звернення: 19.03.2018).

159. «Мир – дар Божий». Звернення Міжконфесійної ради Криму. *CREDO.* URL: <http://credo.pro/2014/03/111574> (дата звернення: 08.08.2018).

160. «Мирне співбуття при взаємній повазі...». Інтерв'ю з митрополитом Володимиром (Сабоданом). *Людина і світ.* 1996. № 3. С. 41–43.

161. Митрополит Агафангел обратился к Предстоятелю РПЦ с просьбой оказать содействие в освобождении украинских моряков. *Православная Одесса.* URL: <http://eparhiya.od.ua/sobyitiya/sobyitiya/4980-mitropolit-agafangel-obratilsya-k-predstoyatelyu-rpts-s-prosboy-okazat-sodeystvie-v-osvobojudenii-ukrainskih-moryakov> (дата звернення: 9.12.2018).

162. Митрополит Онуфрій на Соборі РПЦ говорив, що ми проти сепаратизму в Україні – речник УПЦ (МП). *Радіо Свобода.* URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27733568.html> (дата звернення: 21.08.2019).

163. Митрополит УПЦ (МП) освятив в Криму нові ракетні системи ППО і благословив військовослужбовців Російської Федерації. *Релігійно-інформаційна служба України.* URL:
https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/65757/ (дата
 звернення: 25.03.2018).

164. Митрополит УПЦ МП закликав Путіна звільнити українських моряків. *Українська правда.* URL:
<https://www.pravda.com.ua/news/2018/12/6/7200435/> (дата звернення: 9.12.2018).

165. Міжконфесійна рада Криму «Мир – дар Божий» прийняла звернення до Верховної Ради України. *Національна експертна комісія України з питань*

захисту суспільної моралі. URL: <http://www.moral.gov.ua/regions/82/> (дата звернення: 07.08.2018).

166. Мін'юст та Всеукраїнська Рада Церков домовились про співпрацю. *Міністерство юстиції України.* URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/minyust-ta-vseukrainska-rada-tserkov-domovilis-pro-spivpratsyu> (дата звернення: 20.08.2018).

167. Міністерська конференція в США привернула увагу всього світу до релігійних переслідувань. *Інститут релігійної свободи.* URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1921%3A1&catid=35%3Aworld&Itemid=62&lang=uk (дата звернення: 9.08.2018).

168. Міністр Гриневич і Рада Церков готові розвивати взаємодію в сфері освіти. *Інститут релігійної свободи.* URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1933%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 9.12.2018).

169. Мінкультури вважає порушенням закону молитви і релігійні обряди Церков на Євромайдані. *Інститут релігійної свободи.* URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1318%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 05.11.2016).

170. Місія «Милосердя без кордонів» доставила 60 тонн гуманітарної допомоги мирним жителям Сходу України. *Українська Православна Церква. Офіційна мережа сайтів Української Православної Церкви.* URL: <https://church.ua/2014/10/17/misiya-miloserdy-bez-kordoniv-dostavila-60-tonn-gumanitarnoji-dopomogi-mirnim-zhitelyam-sxodu-ukrajini/> (дата звернення: 20.07.2019).

171. Місія «Милосердя без кордонів» доставила дітям у прифронтову зону АТО набори для школи. *УНІАН.* URL: <https://religions.unian.ua/orthodoxy/1500959-misiya-miloserdy-bez-kordoniv-dostavila-diyam-u-prifrontovu-zonu-ato-nabori-dlya-shkoli.html> (дата звернення: 20.07.2019).

172. Мормонська Церква виділяє 1,5 млн. доларів на гуманітарну допомогу переселенцям з Донбасу. *Церква Ісуса Христа святих останніх днів*. URL: <https://www.mormonnews.org.ua/стаття/mormon-church-helps-refugees-from-donbass> (дата звернення: 20.11.2019).

173. Морський апостолят України закликає захистити українського моряка, якому загрожує смертна кара в Ірані. *Українська Греко-Католицька Церква*. URL: http://ugcc.ua/news/morskiy_apostolyat_ukraini_zaklikaie_zahistiti_ukrainskogo_moryaka_yakomu_zagrozhue_smertna_kara_v_Irani_82897.html (дата звернення: 01.06.2018).

174. На Буковині громада УПЦ МП перейшла до Православної Церкви України. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/orthodox_relations/73980/ (дата звернення: 04.01.2019).

175. На Вінниччині обговорили ключові аспекти державно-церковних відносин, міжконфесійного діалогу та діяльності релігійних громад. *Вінницька обласна державна адміністрація*. URL: <http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-povyny/12806-na-vinnychchyni-obhovoryly-kliuchovi-aspekty-derzhavno-tserkovnykh-vidnosyn-mizhkonfesiinoho-dialohu-ta-diialnosti-relihiinykh-hromad> (дата звернення: 04.10.2019).

176. На Житомирщині з розколу повернувся священник з паствою. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2018/01/17/183651/> (дата звернення: 30.03.2018).

177. На Сході і для Сходу. *Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів*. URL: <https://www.baptyst.com/na-shodi-i-dlya-shodu/> (дата звернення: 08.07.2019).

178. Набув чинності Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. *Інститут релігійної свободи*. URL:

http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1873%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 14.01.2018).

179. Наказ Міністерства культури України від 29.03.2017 р. № 260 «Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2016 рік (релігійні організації). *Міністерство культури України. Офіційний сайт.* URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245234272 (дата звернення: 12.05.2017).

180. Нарада представників Християнських Церков України. *Релігійно-інформаційна служба України.* URL: https://risu.org.ua/ua/index/reference/major_religions/~НарадаПХЦУ/33310/ (дата звернення: 18.05.2018).

181. Національний Форум «Трансформація України». URL: <http://nftu.org.ua> (дата звернення: 01.03.2018).

182. Новообраний предстоятель свою першу поїздку здійснив на передову. *ТСН.* URL: <https://tsn.ua/ato/glava-uarc-mitropolit-makariy-vidvidav-zonu-ato-437421.html> (дата звернення: 18.11.2019).

183. Об'єднання зусиль релігійних організацій заради духовного відродження України. *Укрінформ.* URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2161396-obednanna-zusil-religijnih-organizacij-zaradi-duhovnogo-vidrozdenna-ukraini.html> (дата звернення: 12.11.2018).

184. Олицький капелан отримав подяку за волонтерство і духовну місію на сході України. *Офіційний веб-сайт Ківерцівської райдержадміністрації.* URL: <http://kivadm.gov.ua/news/olyckyuy-kapelan-otrymav-podyaku-zavolonterstvo-i.html> (дата звернення: 19.07.2019).

185. «Парад переходів»: УПЦ КП і УПЦ (МП) по-різному трактують зміну юрисдикції парафій. *Релігія в Україні.* URL: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/27125-parad-perexodiv-upc-kp-i-upc-mp-po-riznomu-traktuyut-zminu-yurisdikiyi-parafij.html (дата звернення: 18.11.2016).

186. Парафія Олександра (Драбинка) у Києві перейшла до Православної Церкви України. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/ocu/73985/ (дата звернення: 04.01.2019).

187. Парафія св. Антонія передала обладнання для ще одного стоматологічного кабінету на Сході України. *Львівська Архідієцезія Римсько-Католицької Церкви в Україні*. URL: http://www.rkc.lviv.ua/news_view-Parafiya_sv__Antoniya_peredala_obladnannya_dlya_shhe_odnogo_stomatologichnogo_kabinetu_na_Sxodi_Ukrainu-ua (дата звернення: 29.07.2019).

188. Парламент підтримав позицію ВРЦіРО щодо обов'язкової згоди на трансплантацію. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/537-uccro-parliament-transplantation-human-organs> (дата звернення: 03.06.2018).

189. Пастирське звернення єпископів Римсько-Католицької Церкви щодо проведення «Маршу рівності» в місті Києві. *Львівська Архідієцезія Римсько-Католицької Церкви в Україні*. URL: http://www.rkc.lviv.ua/news_view-Pasturske_zvernennya_yepuskopiv_Rumsko_Katoluckoi_Cerkvu_shhodo_provedennya__Marshu_rivnosti__v_misti_Kyuevi-ua (дата звернення: 18.06.2018).

190. Патріарх Філарет зустрівся з батьком полоненого моряка. *Українська Православна Церква Київський Патріархат*. URL: <https://www.cerkva.info/posts/patriarkh-filaret-zustrivsia-z-batkom-poloneno-ho-moriaka?fbclid=IwAR041awNgwvLsxxgK2tw4HfZPZib9Ta3SFp9MIjf7aB5fXu44TVFuMh3d90> (дата звернення: 9.12.2018).

191. Патріарх Філарет нагородив дипломатів за захист українських політв'язнів. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_society/71802/ (дата звернення: 11.08.2018).

192. Патріарх Філарет у Європарламенті: війна на Донбасі – «це загальноєвропейська проблема». *УНІАН*. URL:

<https://www.unian.ua/politics/10101962-patriarh-filaret-u-yevroparlamenty-viyna-na-donbasi-ce-zagalnoyevropeyska-problema.html> (дата звернення: 07.05.2018).

193. Перехід парафій до ПЦУ: Рада ухвалила важливий закон про зміну підлеглості релігійних громад. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/society/10411704-perehid-parafiy-do-pcu-rada-uhvalila-vazhliivy-zakon-pro-zminu-pidleglosti-religiynih-gromad.html> (дата звернення: 25.01.2019).

194. Положення про Громадську раду при Міністерстві охорони здоров'я України з питань співпраці з Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій. *Міністерство охорони здоров'я України*. URL: http://old.moz.gov.ua/ua/portal/mpcc_statute/ (дата звернення: 19.09.2019).

195. Положення про Комісію з питань соціального служіння ВРЦіРО. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/documents/16-polozhennya-pro-komisiyu-z-pytan-socialnogo-sluzhinnya-vrciro> (дата звернення: 13.05.2018).

196. Положення про Національну раду з питань протидії туберкульозу та ВІЛ-інфекції/СНІДу. *Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/85872701> (дата звернення: 18.05.2018).

197. Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України. *Міністерство оборони України. Офіційний веб-сайт*. URL: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskisty/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki/2014/07/08/polozhennya-pro-radu-uspravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/> (дата звернення: 05.03.2018).

198. Понад 100 парафій УПЦ МП заявили про перехід до об'єднаної церкви. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2621550-ponad-100-parafij-upc-mp-zaavili-pro-perehid-do-obednanoi-cerkvi.html> (дата звернення: 25.01.2019).

199. Поновила роботу урядова Комісія з забезпечення реалізації прав релігійних організацій. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1892%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 11.05.2018).

200. Посилюється роль Церков і релігійних організацій у профілактиці та контролі за епідемією ВІЛ/СНІД. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. *Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/59-posylyuetsya-rol-cerkov-i-religiynyh-organizaciy-u-profilaktyci-ta-kontroli-za-epidemieyu-vilsnid> (дата звернення: 13.05.2018).

201. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». *Президент України*. *Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-43086> (дата звернення: 17.03.2019).

202. Посли країн G7 обговорили стан реформ з Всеукраїнської Радою Церков. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. *Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/528-uccro-g7-ambassadors-meeting-kyiv> (дата звернення: 18.03.2018).

203. Постанова Кабінету Міністрів України від 25 червня 2008 р. № 571 «Про утворення Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій». *Урядовий портал*. *Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/141601986> (дата звернення: 10.05.2018).

204. Правоохоронці розпочали розслідування фактів вчинення окремими представниками УПЦ-МП та ГО «Союз православний “Радомир”» умисних дій, спрямованих на розпалювання національної, релігійної ворожнечі та ненависті, а також образу почуттів громадян у зв'язку з їх релігійними переконаннями. *Прокуратура Запорізької області*. URL: https://zap.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=221963 (дата звернення: 14.01.2018).

205. Православна Церква України налічує майже сім тисяч парафій і відкрита для інших громад, – митрополит Епіфаній. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/ocu/74009/ (дата звернення: 04.01.2019).

206. Православна церква України створила місію допомоги політв'язням – Епіфаній. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-misija-dopomohy-polutviazniam/29759677.html> (дата звернення: 19.07.2019).

207. Представник Черкаської єпархії взяв участь в роботі обласної Ради християнських церков. *Українська Православна Церква. Черкаська єпархія. Офіційний сайт*. URL: <http://cherkasy-orthodox.com.ua/index.php/the-news/4079-2019-02-11-13-43-55> (дата звернення: 25.02.2019).

208. Представники влади, медзакладів та громадськості Криму розглянули роль конфесій у протидії ВІЛ/СНІДу. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/events/66-predstavnyky-vlady-medzakladiv-ta-gromadskosti-krumu-rozglyanuly-rol-konfesiyy-u-protydiyi-vilsnidu> (дата звернення: 15.05.2018).

209. Представники УПЦ відвідали українських військовополонених у Луганську. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. URL: <http://news.church.ua/2018/07/28/upc-vidvidala-ukrajinskix-vijskovopolonenix-v-lugansku-foto/#more-220039> (дата звернення: 5.08.2018).

210. Представники церков закликають владу до діалогу щодо законотворчого процесу. *Інститут релігійної свободи*. URL: https://irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1206%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 11.03.2018).

211. Предстоятель: церковь и впредь будет содействовать освобождению военнопленных. *Православная жизнь*. URL: <http://pravlife.org/content/predstoyatel-cerkov-i-vpred-budet-sodeystvovat-osvobozhdeniyu-voennoplennyh> (дата звернення: 20.03.2018).

212. Президент закликає Вселенського патріарха надати автокефалію українській Церкві. *Релігія в Україні*. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/37485-prezident-zaklikaye-vselenського-patriarха-nadati-avtokefaliyu-ukrayinskij-cerkvi.html> (дата звернення: 19.04.2019).

213. Президент на прохання керівників церков та Героїв України підписав Закон «Про амністію у 2016 році». *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-na-prohannya-kerivnikiv-cerkov-ta-geroyiv-ukrayini-43066> (дата звернення: 21.03.2018).

214. Президент СКУ Євген Чолій зустрівся з Вселенським Патріархом Варфоломієм I у Стамбулі. *Світовий конгрес українців*. URL: <http://ukrainianworldcongress.org/news.php/news/1781/lang/ua> (дата звернення: 31.03.2018).

215. Прем'єр-міністр готовий співпрацювати з Радою Церков на регулярній основі. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/502-uccro-meeting-prime-minister-ukraine-volodymyr-groisman> (дата звернення: 09.09.2019).

216. При Держкомнацрелігій утворено Раду представників Духовних управлінь і центрів мусульман України. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=216%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 9.08.2018).

217. Про діяльність Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій в 2001 р. *Людина і світ*. 2002. № 4. С. 46–49.

218. Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17> (дата звернення: 01.03.2018).

219. Про концепцію ідеології державотворення в Україні. Постанова Президії Національної Академії Наук України, № 227 від 10.07.96.

Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0227550-96> (дата звернення: 16.09.2019).

220. Про нас. *Синодальний відділ по взаємодії зі Збройними Силами та іншими військовими формуваннями України*. URL: <http://kapelan.org.ua/pro-nas/> (дата звернення: 05.03.2018).

221. Про РЄПЦУ. *Рада Євангельських Протестантських Церков України*. URL: <http://repcu.org/about/> (дата звернення: 06.08.2018).

222. Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-церковних відносин в Україні. Інформаційний звіт Держкомрелігій за 2000 р. (витяг). *Людина і світ*. 2001. № 2–3. С. 31–41.

223. Про УМР. *Українська Міжцерковна Рада*. URL: <https://umrada.org/aboutus/> (дата звернення: 06.08.2018).

224. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (щодо зміни релігійними громадами підлеглості). *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58255 (дата звернення: 21.11.2019).

225. Проект Закону про особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, яка визнана Верховною Радою України державою-агресором. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58849 (дата звернення: 21.11.2019).

226. Проект Закону про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60492 (дата звернення: 01.03.2018).

227. Промова папи Івана Павла II на зустрічі з представниками Всеукраїнської Ради Церков та релігійних організацій 24 червня. *Людина і світ*. 2001. № 6. С. 32–34.

228. Пропозиції Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо змін до Конституції України. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/437-uccro-proposals-for-constitution-of-ukraine> (дата звернення: 01.03.2018).

229. Процес набирає обертів: на Вінниччині понад 20 громад приєдналися до ПЦУ. *Релігійно-інформаційна служба України.* URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/orthodox_relations/74067/ (дата звернення: 30.12.2018).

230. П'ятий Національний Форум «Трансформація України». *Національний Форум «Трансформація України».* URL: <http://nftu.org.ua/національний-форум/пятий-національний-форум/> (дата звернення: 01.03.2018).

231. Рада у справах душпастирської опіки при Міноборони розглянула проєкт закону про військове капеланство. *УНІАН.* URL: <https://religions.unian.ua/state/10031903-rada-u-spravah-dushpastirskoji-opiki-pri-minoboroni-rozglyanula-proekt-zakonu-pro-viyskove-kapelanstvo.html> (дата звернення: 05.03.2018).

232. Рада Церков закликає депутатів не ратифікувати Стамбульську Конвенцію. *Інститут релігійної свободи.* URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1815:1&catid=34:ua&Itemid=61 (дата звернення: 01.03.2018).

233. Рада Церков закликає звільнити заручників з полону на Донбасі. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/471-uccro-statement-hostages-captives-donbas-donetsk-luhansk-ukraine> (дата звернення: 15.03.2018).

234. Рада Церков очікує від парламенту скасування перереєстрації релігійних організацій. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/505-uccro-statement-re-registration> (дата звернення: 01.03.2018).

235. Рада Церков стурбована новими утисками віруючих в ОРДЛО. *Інститут релігійної свободи.* URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1877%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 20.03.2018).

236. Редакції РІСУ – 15 років: показуємо релігійний світ без конфесійних табу. *Український католицький університет.* URL: <https://ucu.edu.ua/news/redaktsiyi-risu-15-rokiv-pokazuemo-religijnyj-svit-bez-konfesijnyh-tabu/> (дата звернення: 07.10.2017).

237. Резолюція всеукраїнської конференції Української міжцерковної ради «Церква у час суспільних потрясінь». *Українська Міжцерковна Рада.* URL: <https://umrada.org/03-06-2014-rezolyutsiya-vseukrayinskoyi-konferen/> (дата звернення: 08.07.2019).

238. Резолюція Круглого столу «Діалог між владою і конфесіями в контексті європейської системи цінностей». *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/145-rezolyuciya-kruglogo-stolu-dialog-mizh-vladoyu-i-konfesiya-m-v-konteksti-evropeyskoyi-systemy-cinnostey> (дата звернення: 01.03.2018).

239. Религиозные лидеры призвали Кабмин к взаимодействию в деле благотворительности. *Інститут релігійної свободи.* URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1469%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=ru (дата звернення: 10.09.2018).

240. Релігійна толерантність як відмова від нетерпимості. Доповідь муфтія Саїда Ісмагілова на Міжнародній конференції в Катарі. *Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань.* URL: <http://vrro.org.ua/128-news/2018/64-religious-tolerance-as-a-rejection-of-intolerance.html> (дата звернення: 28.05.2018).

241. Релігійні діячі України закликали звільнити полонених українців та інших бранців Кремля. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/563-ussro-appeal-to-release-ukrainian-captives> (дата звернення: 25.01.2019).

242. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 1997 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr1997> (дата звернення: 17.09.2019).

243. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 1998 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr1998> (дата звернення: 17.09.2019).

244. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 1999 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr1999> (дата звернення: 17.09.2019).

245. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2002 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2002> (дата звернення: 17.09.2019).

246. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2003 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2003> (дата звернення: 17.09.2019).

247. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2004 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2004> (дата звернення: 17.09.2019).

248. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2005 р.). *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2005> (дата звернення: 17.09.2019).

249. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2006 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей і релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2006/70406/> (дата звернення: 17.09.2019).

250. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2007 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2007/70408/> (дата звернення: 17.09.2019).

251. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2008 р.). *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2008> (дата звернення: 17.09.2019).

252. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2009 р.). *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2009> (дата звернення: 17.09.2019).

253. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2010 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2010> (дата звернення: 17.09.2019).

254. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2011 р.). Статистичні дані Державного комітету у справах релігій. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL:

<https://risu.org.ua/ua/index/resourses/statistics/ukr2011/48586/> (дата звернення: 17.09.2019).

255. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2012 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій (форми 1 і 2). Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2012 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resourses/statistics/ukr2012/47891/> (дата звернення: 25.05.2017).

256. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2013 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій (форми 1 і 2). Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2013 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resourses/statistics/ukr2013/51768/> (дата звернення: 25.05.2017).

257. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2014 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2014 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resourses/statistics/ukr2014/55893/> (дата звернення: 25.05.2017).

258. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2015 р.). Дані Державного департаменту у справах національностей та релігій. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2015 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resourses/statistics/ukr2015/60129/> (дата звернення: 25.05.2017).

259. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2016 р.). Дані Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2016 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL:

<https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2016/63055/> (дата звернення: 25.05.2017).

260. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.). Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/ (дата звернення: 17.09.2019).

261. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2000 року. *Людина і світ*. 2000. № 1. С. 26–33.

262. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2001 року. *Людина і світ*. 2001. № 1. С. 35–42.

263. Релігійні організації у регіонах України (станом на 1 січня 2001 р.). *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr-reg2001> (дата звернення: 17.09.2019).

264. Релігійні організації України. *Людина і світ*. 1994. № 10. С. 10–11.

265. Релігійно-інформаційна служба України. URL: <https://risu.org.ua> (дата звернення: 09.05.2017).

266. Релігія і Церква в Україні: жовтень – грудень. *Людина і світ*. 2000. № 11–12. С. 36–42.

267. Релігія і Церква в Україні: жовтень. *Людина і світ*. 1999. № 10. С. 25–29.

268. Релігія і Церква в Україні: квітень. *Людина і світ*. 2000. № 5. С. 27–29.

269. Релігія і Церква в Україні: січень. *Людина і світ*. 2000. № 1. С. 34–38.

270. Релігія і Церква в Україні: червень. *Людина і світ*. 2007. № 5. С. 32–35.

271. Релігія, церква і суспільство в Україні: початок 2002-го. *Людина і світ*. 2002. № 3. С. 31–38.

272. Робитиму все можливе задля звільнення українських моряків з російського полону, – Президент. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/robitimu-vse-mozhlive-zadlya-zviltrennya-ukrayinskih-moryakiv-51942> (дата звернення: 9.12.2018).

273. Робоча зустріч з представниками Всеукраїнської ради релігійних об'єднань. *Міністерство культури України. Офіційний сайт*. URL: http://195.78.68.75/mcu/control/publish/article?art_id=245289768 (дата звернення: 24.08.2018).

274. Розпорядження голови Херсонської обласної державної адміністрації № 339 від 23 квітня 2018 року «Про Раду церков і релігійних організацій при Херсонській обласній державній адміністрації». *Херсонська обласна державна адміністрація*. URL: <http://khoda.gov.ua/image/catalog/files/339.pdf> (дата звернення: 10.08.2018).

275. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі» від 2 липня 2014 р. № 677-р. *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/677-2014-p> (дата звернення: 02.04.2018).

276. Росія відповідальна за релігійні злочини на Донбасі та в Криму – Комісія США. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1896%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 11.05.2018).

277. РПЦ в Україні: Верховна Рада ухвалила законопроект про назву Московського патріархату. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/73995/ (дата звернення: 30.12.2018).

278. Русская Православная Церковь заявляет о приостановке своего членства в Конференции Европейских Церквей. *Русская Православная Церковь*.

Официальный сайт Московского Патриархата. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/472642.html> (дата звернення: 28.10.2019).

279. Синод звернувся до вірних УПЦ щодо інформації про можливість «надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні». *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ.* URL: <http://news.church.ua/2018/05/25/sinod-zvernuvsya-do-virnix-upc-shhodo-informaciji-pro-mozhlivist-nadannya-tomosu-pro-avtokefaliyu-pravoslavnojji-cerkvi-v-ukrajini/> (дата звернення: 12.06.2018).

280. Список членів Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво.* URL: <http://vrciro.org.ua/ua/council/members> (дата звернення: 25.02.2019).

281. Спільну молитву за воїнів 128-ї бригади провели в облдержадміністрації представники 12-ти конфесій. *Закарпатська обласна державна адміністрація.* URL: <https://carpathia.gov.ua/novyna/spilnu-molytvu-za-voyniv-128-yi-brygady-provely-v-oblderzhadministraciyi-predstavnyku-12-ty> (дата звернення: 06.08.2018).

282. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. *Центр Разумкова.* URL: <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-instytutiv-elektoralni-orientatsii-2> (дата звернення: 15.12.2017).

283. Старообрядницька парафія на Буковині вийшла з підпорядкування Московської митрополії. *Укрінформ.* URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2607363-staroobradnicka-parafia-na-bukovini-vijsla-z-pidporadkuvanna-moskovskoi-mitropolii.html> (дата звернення: 30.12.2018).

284. Стартувала благодійна акція «Подарунок для солдата». *Тернопільська єпархія Православної церкви України.* URL: <https://cerkva.te.ua/startuvala-blagodijna-aktsiya-podarunok-dlya-soldata/> (дата звернення: 18.11.2019).

285. Структура Межрелигійного совета СНГ. *Русская Православная Церковь. Архив офіційного сайту Московського патріархата 1997–2009.* URL: <https://mospat.ru/archive/2004/03/27216/> (дата звернення: 19.03.2018).

286. Судді і служителі Церков дискутували про справедливе судочинство. *Інститут релігійної свободи.* URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1794%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 12.09.2019).

287. Тиждень молитов за єдність християн об'єднав у молитві представників РКЦ, УГКЦ, УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ, вірмен і протестантів. *Релігійно-інформаційна служба України.* URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/interchurch_relations/69918/ (дата звернення: 30.03.2018).

288. Тисячі хорватів протестували проти гендерної ідеології в Стамбульській Конвенції. *Інститут релігійної свободи.* URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1883%3A1&catid=35%3Aworld&Itemid=62&lang=uk (дата звернення: 10.05.2018).

289. Трагічески погібшого малюша из Запорожья отказался отпевать священник Московского патриархата. *Forpost.* URL: <http://forpost.media/novosti/tragicheski-pogibshego-malysha-iz-zaporozhja-otkazalsja-otpevat-svjashhennik-moskovskogo-patriarhata.html> (дата звернення: 25.03.2018).

290. У Вінниці владика Симеон оголосив про перехід від УПЦ МП до Православної Церкви України. *Релігійно-інформаційна служба України.* URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/osu/73952/ (дата звернення: 04.01.2019).

291. У День міста у Львові відбудеться екуменічна молитва за місто та його мешканців. *Львівська міська рада.* URL: <http://city-adm.lviv.ua/news/society/religion/249119-u-den-mista-u-lvovi-vidbudetsia-ekumenichna-molytva-za-misto-ta-ioho-meshkantsiv> (дата звернення: 03.05.2018).

292. У Запоріжжі в УПЦ КП «працевлаштували» священника-патріота, що пішов з «московської» церкви через мову. *Депо.Запоріжжя*. URL: <https://zp.depo.ua/ukr/zp/u-zaporizhzhzhi-v-upc-kp-pracevlashtuvali-svyaschenika-patriota-scho-pishov-z-moskovskoyi-cerkvi-cherez-movu-20180207722545> (дата звернення: 31.03.2018).

293. У Запоріжжі священника МП позбавили права на служіння у церкві за підтримку бійців АТО. *TCH*. URL: <https://tsn.ua/video/video-novini/u-zaporizhzhzhi-svyaschennika-mp-pozbavili-prava-na-sluzhinnya-u-cerkvi-za-pidtrimku-biyciv-ato.html> (дата звернення: 19.07.2019).

294. У Криму клірики УПЦ (МП) освятили черговий російський зенітно-ракетний комплекс ППО і поблагословили новобранців. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/69710/ (дата звернення: 25.03.2018).

295. У м. Коростень на Житомирщині відбулася спроба рейдерського захоплення храму представниками Московського Патріархату. *Українська Православна Церква Київський Патріархат*. URL: <https://www.cerkva.info/posts/u-m-korosten-na-zhytomyrshchyni-vidbulasia-sproba-reiderskoho-zakhoplennia-khramu-predstavnykamy-moskovskoho-patriarkhatu> (дата звернення: 30.03.2018).

296. У Нацгвардії запровадили інститут капеланства. *Міністерство внутрішніх справ України*. URL: https://mvs.gov.ua/ua/news/8998_U_Nacgvardii_zaprovadili_institut_kapelanstva_FOTO.htm (дата звернення: 10.11.2018).

297. УАПЦ через суд скасувала перехід своєї парафії на Стрийщині до УПЦ (КП). *Високий замок*. URL: <https://wz.lviv.ua/news/375299-uapts-cherez-sud-skasovala-perekhid-svoiei-parafii-na-stryishchyni-do-uapts-kp> (дата звернення: 18.09.2018).

298. Указ Президента України № 357/2016 «Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації» від 26 серпня 2016 р. *Президент України. Офіційне*

інтернет-представництво.

URL:

<http://www.president.gov.ua/documents/3572016-20423> (дата звернення: 11.11.2017).

299. Україна-2013: державно-конфесійні відносини. *Національна безпека і оборона*. 2013. № 1. С. 2–14.

300. Український день на Фанарі. *Київська православна богословська академія*. URL: <http://www.kpba.edu.ua/publikatsii/all-news/news/2608-ukrainskyi-den-na-fanari.html> (дата звернення: 11.06.2018).

301. Українські церкви просять США посилити гуманітарну допомогу в Україні. *Релігія в Україні*. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/30937-ukrayinski-cerkvi-prosyat-ssha-posiliti-gumanitarnu-dopomogu-ukrayini.html> (дата звернення: 21.03.2018).

302. Українці у Стамбулі сьогодні моляться за Томос. *Релігія в Україні*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/ukrainians_outside_of_Ukraine/72454/ (дата звернення: 18.09.2018).

303. УПЦ в Криму освятила прапори бойових кораблів Росії. *Релігія в Україні*. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/38374-upc-v-krymu-osvyatila-flagi-boevykh-korablej-rossii.html> (дата звернення: 01.04.2018).

304. Учасники ВРРО. *Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань*. URL: <http://vrro.org.ua> (дата звернення: 05.03.2018).

305. Філарет нагородив орденом віце-президента Європарламенту. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2452731-filaret-nagorodiv-ordenom-viceprezidenta-evroparlamentu.html> (дата звернення: 03.05.2018).

306. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2018 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2018/70440/ (дата звернення: 22.04.2018).

307. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2019 р. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/ (дата звернення: 25.07.2019).

308. Фоторепортаж: Хода на захист прав дітей і сімей зібрала у Києві біля 10 тисяч людей. *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій*. *Офіційне інтернет-представництво*. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/events/539-fotoreport-ucro-family-manifestation-kyiv-ukraine> (дата звернення: 09.09.2019).

309. «Хай лежить, де лежить, нема чого його сюди везти»: священники МП відмовляються відспівувати загиблого героя АТО. *Коректно*. URL: <https://korektno.com.ua/haj-lezhyt-de-lezhyt-nema-chogo-jogo-syudy-vezty-svyashhenyky-mp-vidmovlyayutsya-vidspivuvaty-zagyblogo-geroya-ato/> (дата звернення: 17.11.2018).

310. Християнські церкви України моляться за людей, які живуть з ВІЛ. *Eleos-Ukraine*. URL: <http://eleos.com.ua/index.php/2016-03-09-13-52-08/news/item/1522-khrystyianskitserkvyukrainymoliatsiazaliudeiikizhyvutzvil> (дата звернення: 18.05.2018).

311. Церква залишається лідером суспільної довіри українців – опитування. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1639%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 15.12.2017).

312. Церкви відновлюють співпрацю з МОЗ заради оздоровлення суспільства. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1639%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 17.05.2018).

313. Церкви та громадськість об'єднують зусилля в протидії ВІЛ/СНІДу в Україні. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1522:1&catid=34:ua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 17.05.2018).

314. Церкви та релігійні організації будуть залучені до профілактики ВІЛ-інфекції в Україні. *Інститут релігійної свободи*. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=162%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk (дата звернення: 13.05.2018).

315. Чергове засідання постійно діючого Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». *Центр Разумкова*. URL: <http://razumkov.org.ua/novyny-tsentru/anons-24-travnia-2017r-vidbudetsia-cherhove-zasidannia-postiino-diiuchoho-kruhloho-stolu-relihiia-i-vlada-v-ukraini-problemy-vzaiemovidnosyn> (дата звернення: 11.07.2018).

316. Черкаська Рада християнських церков говорить «спільним голосом християнства». *Прочерк*. URL: <http://procherk.info/news/7-cherkassy/69916-cherkaska-rada-hristijanskih-tserkov-govoritime-spilnim-golosom-hristijanstva> (дата звернення: 24.07.2019).

317. Ще одна громада МП перейшла до ПЦУ. *Дніпровська єпархія Православної Церкви України*. URL: <http://cerkva.dp.ua/shhe-odna-gromada-mp-perejshla-do-ptsu/> (дата звернення: 20.01.2019).

318. Яценюк поручил міністрам активнее сотрудничать с Церквами в соціальной сфері. *Інститут релігійної свободи*. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1471:1&catid=34:ua&Itemid=61&lang=ru (дата звернення: 10.09.2018).

319. Communiqué by WCC delegation to Ukraine. *World Council of Churches*. URL: <http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-programmes/public-witness/communique-by-wcc-delegation-to-ukraine> (дата звернення: 15.03.2018).

320. WCC member churches. *World Council of Churches*. URL: <https://www.oikoumene.org/en/member-churches> (дата звернення: 09.01.2019).

321. What is the World Council of Churches. *World Council of Churches*. URL: <https://www.oikoumene.org/en/about-us> (дата звернення: 04.05.2018).

3. Статистичні видання

322. Статистичний щорічник України за 2000 рік / За ред. О. Г. Осауленка. Київ: Техніка, 2001. 600 с.
323. Статистичний щорічник України за 2001 рік / За ред. О. Г. Осауленка. Київ: Техніка, 2002. 646 с.
324. Статистичний щорічник України за 2002 рік / За ред. О. Г. Осауленка. Київ: Консультант, 2003. 664 с.
325. Статистичний щорічник України за 2004 рік / За ред. О. Г. Осауленка. Київ: Консультант, 2005. 592 с.
326. Статистичний щорічник України за 2005 рік / За ред. О. Г. Осауленка. Київ: Консультант, 2005. 576 с.
327. Статистичний щорічник України за 2007 рік / За ред. О. Г. Осауленка. Київ: Консультант, 2008. 572 с.
328. Статистичний щорічник України за 2012 рік / За ред. О. Г. Осауленка. Київ: Август Трейд, 2013. 552 с.

Література

4. Монографії, брошури, статті, енциклопедичні видання

329. Адамович Н. Соціально значуща діяльність Церкви й питання її правової підтримки. *Людина і світ*. 2002. № 9. С. 50–52.
330. Арістова А. В. Релігійні конфлікти в сучасному світі: природа, вияви, шляхи врегулювання. Київ: НТУ, 2007. 336 с.
331. Бабій М. Діалог як фактор оптимізації міжконфесійних відносин: теоретичний і практичний виміри. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 9–13.

332. Бабій М. Міжконфесійні конфлікти у контексті міжконфесійних ідентичностей. Релігія і нація в суспільному житті України і світу / За ред. Л. Филипович. Київ, 2006. С. 207–218.

333. Балух В. Міжконфесійні конфлікти: причини, типологія і шляхи подолання. *Релігія та Соціум*. Чернівці, 2016. № 3–4. С. 122–130.

334. Березовська В. В. Релігійні конфесії в Одеській області на сучасному етапі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Вип. 43. С. 216–219.

335. Белікова Н. Ю. Міжконфесійні конфлікти в Україні та пошук шляхів їх подолання. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2000. № 2. С. 16–22.

336. Биркович О. І. Роль релігійних організацій як інститутів громадянського суспільства в розбудові української державності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 30, Т. 1. С. 14–17.

337. Бокоч В. М. Релігія в гібридній війні на Сході України. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2017. Вип. 1–2. С. 27–31.

338. Бондаренко В. Релігійне життя в сучасній Україні: стан, тенденції та проблеми розвитку. *Людина і світ*. 2003. № 12. С. 36–39.

339. Бондаренко В., Єленський В. Коли вітер гуляє надворі... *Людина і світ*. 1994. № 2. С. 2–5.

340. Бондаренко В., Єленський В. Спасіння душ – найвищий закон. Релігійні організації України: огляд подій 1994 року. *Людина і світ*. 1995. № 1–2. С. 2–8.

341. Бондаренко В., Єленський В. Церква й українське суспільство: на новому етапі. *Людина і світ*. 1992. № 3. С. 19–23.

342. Бондаренко В., Єленський В. Церкви України: пошук власного шляху. *Людина і світ*. 1993. № 1. С. 6–10.

343. Бондаренко В., Єленський В. Якщо вітер гуляє надворі... Огляд подій 1993 року. *Людина і світ*. 1994. № 1. С. 2–8.

344. Бондарчук П. М., Даниленко В. М., Крупина В. О., Кубальський О. Н. Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 210 с.

345. Боруцький С. Особливості державно-церковних, міжконфесійних та внутрішньо церковних відносин на Львівщині. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 153–159.

346. Булига І. Християнські конфесії в умовах трансформації сучасного українського суспільства. *Релігійна свобода: Релігійне життя України і світу за умов свободи релігії і віросповідань. Науковий щорічник*. 2017. № 20. С. 82–84.

347. Васін М. Суть пропозицій Ради Церков до Конституції. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/60512/ (дата звернення: 01.03.2018).

348. Васьковський В. «Гарячі точки»: стан справ і шляхи врегулювання. *Людина і світ*. 1997. № 10. С. 30–32.

349. Вергелес К. Міжконфесійний конфлікт як перешкода до національного відродження України. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 51–55.

350. Виговський Л. Церква як чинник формування і утвердження громадянського суспільства в Україні. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 23–27.

351. Владиченко Л. Відносини між державними та релігійними інституціями в контексті національних інтересів та безпеки. *Релігійна свобода: Релігійне життя України і світу за умов свободи релігії і віросповідань. Науковий щорічник*. 2017. № 20. С. 44–47.

352. Владиченко Л. Д. Сучасний стан та динаміка розвитку релігійної мережі в Україні. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2012. № 8. С. 214–225.

353. Владиченко Л. До історії державного органу у справах релігій в Україні: з 1991 р. по теперішній час. *Релігія в Україні*. URL: <http://www.religion.in.ua/main/history/12072-do-istoriyi-derzhavnogo-organu-u-spravah-religij-v-ukrayini-z-1991-r-po-teperishnij-chas.html> (дата звернення: 25.10.2016).

354. Владиченко Л. Досвід впровадження військового капеланства у Збройні сили України. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/64809/ (дата звернення: 01.04.2018).

355. Владиченко Л. Релігійна мережа України: аналіз динаміки станом на початок 2016 року. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/63066/ (дата звернення: 01.11.2017).

356. Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 304 с.

357. Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів у Галичині: повоєнна радянська доба і сучасність. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 408 с.

358. Войналович В., Єленський В., Кирюшко М., Кочан Н., Рубльова Н. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 272 с.

359. Ворон О. Витоки та прояви католицько-православного протистояння у незалежній Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. Вип. 27. С. 77–82.

360. Ганулич П. Міжконфесійний діалог – основа духовної консолідації українського суспільства. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 17–19.

361. Головні напрямки діяльності Державного комітету у справах релігій з реалізації державної політики щодо релігій та релігійних інституцій в Україні (січень – травень 2000 р.). *Людина і світ*. 2000. № 5. С. 25–27.

362. Горевой Д. Релігійна мережа України: загальні тренди vs локальні особливості. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/social_studies/67367/ (дата звернення: 01.11.2017).

363. Горкуша О. Міжконфесійний діалог в сучасній Україні: спонуки, умови, мета, суб'єкти, рівні порозуміння. *Українське релігієзнавство*. 2017. № 83. С. 45–60.

364. Горкуша О., Филипович Л. Геополітичний українсько-російський конфлікт: реакція українських церков. *Українське релігієзнавство*. 2016. № 79. С. 6–17.

365. Горкуша О., Филипович Л. Революція Гідності як об'єднуючий чинник українських конфесій і специфічний вияв екуменізму. *Україна – Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманітні сфери суспільного буття. Наук. зб.* Київ: УАР, 2015. С. 43–51.

366. Гранат Ю. С. Проблема гармонізації етноконфесійного простору Автономної Республіки Крим. *Культура народів Причорномор'я: научний журнал*. 2007. № 112. С. 120–123.

367. Гриневич В. Майдан і Церква: досвід духовної взаємодії. *Україна модерна*. URL: <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/maidan-church> (дата звернення: 05.11.2016).

368. Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. Київ: К.І.С., 2017. 1136 с.

369. Давиденко М. О. Правові проблеми врегулювання конфліктів на релігійному ґрунті в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2013. Вип. 3, Т. 1. С. 52–55.

370. Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку / За ред.: В. Д. Бондаренка, І. М. Мищака. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. 518 с.

371. Дехтяренко А. Как война изменила религиозные взгляды украинцев. *Апостроф*. URL: <https://apostrophe.ua/article/society/2015-04-09/kak-voyna-povliyala-na-religioznyie-vzglyadyi-ukraintsev/1557#.VS17nJuP7uY.vk> (дата звернення: 05.04.2018).

372. Димид М. Конфесійна ситуація в Україні напередодні приїзду Папи Римського Івана Павла II. *Людина і світ*. 2001. № 5. С. 17–25.

373. Докаш В., Бочулинський С. Основні форми соціально значущої діяльності християнських конфесій в Україні. *Релігія та Соціум*. 2012. № 1. С. 71–77.

374. Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні / За заг. ред. А. Колодного, П. Яроцького, О. Сагана. Київ: Гносис, 2001. 278 с.

375. Євдокимова Т. В. З історії взаємовідносин держави і церкви, політики і релігії в Україні. *Сторінки історії. Збірник наукових праць НТУУ «КПІ»*. 1999. Вип. 13. С. 65–78.

376. Єленський В. Біле братство як підручник соціології релігії. *Людина і світ*. 1997. № 5–6. С. 23–29.

377. Єленський В. Діалог між християнами: труднощі й перспективи. *Знаки часу. До проблеми порозуміння між церквами*. Київ: Сфера, 1999. С. 462–479.

378. Єленський В. Духовний супровід у Збройних Силах України: дискусії і перспективи. *Людина і світ*. 2001. № 11–12. С. 2–8.

379. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. 420 с.

380. Єленський В. Минулий рік був високосним... Огляд подій, які перебували на поверхні релігійного життя України в 1996 році. *Людина і світ*. 1997. № 1. С. 2–15.

381. Єленський В. Проблеми дослідження детермінації та еволюції міжцерковних конфліктів (на прикладі православно-греко-католицького конфлікту в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст.). *Українське релігієзнавство*. 2001. № 20. С. 102–113.

382. Єленський В. Релігійність в Україні: після квазіатеїстичного експерименту. *Людина і світ*. 1994. № 7. С. 2–5.

383. Єленський В. Релігійність в українському суспільстві. За матеріалами соціологічних досліджень. *Людина і світ*. 2001. № 1. С. 20–26.

384. Єленський В. Релігія і глобальна політика: світ і Україна. *Національна безпека і оборона*. 2011. № 1–2. С. 79–88.

385. Єленський В. Релігія і українське суспільство. Огляд подій 1995 року. *Людина і світ*. 1996. № 1–2. С. 2–9.

386. Єленський В. Розлам. Протистояння в українському православ'ї як конфлікт ідентичностей. *Людина і світ*. 2000. № 6. С. 2–10.

387. Єленський В. Скільки релігій в Україні? *Людина і світ*. 1996. № 6. С. 2–5.

388. Єленський В. «Українське питання» Константинопольського патріархату: рік 2000. *Людина і світ*. 2001. № 1. С. 29–31.

389. Жданович О. Каталог ресурсів порталу Інституту історії України НАН України: технологічні аспекти створення і функціонування. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2013. Ч. 21. С. 93–99.

390. Заєць О. Хто є хто в релігійному співтоваристві. *УНІАН*. URL: <https://religions.unian.ua/dialogue/235749-hto-e-hto-v-religiynomu-spivtovaristvi.html> (дата звернення: 10.08.2018).

391. Запорожець В. Основні аспекти зовнішньоцерковних відносин УАПЦ дев'яностих років ХХ століття. *Українське релігієзнавство*. 2018. № 86. С. 57–65.

392. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття. Київ: Знання України, 2005. 552 с.

393. Здіорук С. Міжконфесійний діалог як інструмент реалізації права на свободу совісті. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 13–17.

394. Здіорук С. Природа міжцерковних конфліктів в православ'ї України. *Релігійна свобода. Міжконфесійні відносини в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні. Науковий щорічник*. 2005. № 9. С. 106–112.

395. Здіорук С., Токман В. Соціальна діяльність церков та релігійних організацій в Україні. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/february2009/9.htm> (дата звернення: 07.11.2019).

396. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. 6. Пізній протестантизм в Україні / За ред. А. Колодного. Київ, Дрогобич: Вид. Сурма G, 2008. 632 с.

397. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. 7. Релігійні меншини України / За ред. А. Колодного. Київ: Український видавничий консорціум, 2011. 600 с.

398. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. 8. Нові релігії України / За ред. А. Колодного. Київ, 2010. 828 с.

399. Історія релігії в Україні: у 10 т. Т. 10. Релігія і Церква років незалежності України / За ред. А. Колодного. Дрогобич: Коло, 2003. 616 с.

400. Калашник П. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій: рік роботи. *Людина і світ*. 1997. № 11–12. С. 25–28.

401. Калашник П. Забезпечення релігійних організацій культовими будівлями: нагальні проблеми. *Людина і світ*. 1997. № 7. С. 31–32.

402. Кирюшко М. Мусульмани в незалежній Україні. *Людина і світ*. 2000. № 5. С. 7–12.

403. Кисельов О. Діяльність Всеукраїнської Ради Церков та релігійних організацій після Помаранчевої революції. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 184–187.

404. Кисельов О. Тенденції розвитку екуменічних відносин в Україні. *Українське релігієзнавство*. 2007. № 44. С. 138–145.
405. Климов В. В. Міжконфесійні відносини: стан і форми. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 46. С. 48–67.
406. Климов В. В. Толерантність міжконфесійних відносин як культура нового тисячоліття. *Релігійна панорама*. 2010. № 1. С. 29–33.
407. Колодний А. М. Іслам в контексті політичних реалій Криму. *Українське релігієзнавство*. 2006. № 37. С. 136–162.
408. Колодний А. Релігійна мережа України на початку 2017 р. *Релігійна свобода: Релігійне життя України і світу за умов свободи релігії і віросповідань. Науковий щорічник*. 2017. № 20. С. 62–79.
409. Колодний А. Україна в її релігійних виявах. Львів: СПОЛОМ, 2005. 336 с.
410. Конфесійну приналежність в Україні готові змінювати не лише православні, – Андрій Юраш. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/interchurch_relations/70626/ (дата звернення: 31.03.2018).
411. Кудлай О. Міжправославний конфлікт в Україні: позиції сторін. *Людина і світ*. 1998. № 5–6. С. 2–8.
412. Курас І. Ф., Рибачук М. Ф., Кирюшко М. І., Фещенко П. І. Релігія і політика в сучасній Україні («Кесарево – кесарю, а Боже – Богу») / За ред. І. Ф. Кураса. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. 272 с.
413. Кьяра Біагоні М. Церква України на Майдані в Києві поряд зі своїм народом. *Католицький оглядач*. URL: <http://catholicnews.org.ua/cerkva-ukrayini-na-maydani-v-kiievi-poryad-zi-svoym-narodom> (дата звернення: 07.11.2016).
414. Лапін П. В. Огляд діяльності Церков та релігійних організацій щодо протидії ВІЛ/СНІДу в Україні. *Участь Церков та релігійних організацій у боротьбі з поширенням епідемії ВІЛ/СНІДу та роботі з людьми, що живуть з ВІЛ/СНІДом: міжконфесійний збірник*. Київ, 2008. С. 14–23.

415. Лещинский А. Н. Проблема единства церкви. 2-е изд. Москва: Издательский дом «Энциклопедист – Максимум», 2015. 366 с.

416. Любчик В. Політико-правові засади та стратегія державної етноконфесійної політики: становлення сучасного розуміння. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 31–35.

417. Любчук В. Міжконфесійна співпраця християнських церков в умовах становлення громадянського суспільства. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 59–61.

418. Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка / Ред. і упор.: Л. О. Филипович, О. В. Горкуша. Київ: Самміт-Книга, 2014. 656 с.

419. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред., керівник авт. кол. Ю. І. Римаренко. Київ: Генеза, Довіра, 1996. 942 с.

420. Малик В. Політика і релігія в сучасному українському суспільстві. *Релігія та соціум*. 2008. № 1. С. 97–102.

421. Мороз В. Конфлікт за храми між православними в Україні: аналіз досвіду двох років. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/62395/ (дата звернення: 28.03.2018).

422. Мороз В., Ворон Б. Від УПЦ (МП) до УПЦ КП: інтерактивна карта переходів. *Релігійно-інформаційна служба України*. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/review/61901/> (дата звернення: 28.03.2018).

423. Мякінченко І. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій та державні реформи в Україні (2014 – початок 2019 рр.). *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha. 2019. Svazek 5. 4 vydání. S. 99–104.

424. Мякінченко І. Зміна конфесійної приналежності релігійних громад як тенденція сучасних міжконфесійних відносин в Україні. *Матеріали X Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 16–17 листопада 2018 р.)*. Житомир: Полісся, 2018. С. 64–67.

425. Мякінченко І. Міжконфесійні відносини в Україні періоду Євромайдану. *Матеріали ІХ Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 3 листопада 2017 р.)*. Житомир: Полісся, 2017. С. 77–79.

426. Мякінченко І. Міжконфесійні об'єднання в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2019. Вип. 28. С. 40–45.

427. Мякінченко І. Міжцерковний діалог та звільнення українських полонених (2014–2017 рр.). *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи (Конін, Ужгород, Дрогобич, 2018 р.)*. Дрогобич: ПП Посвіт, 2018. С. 39–41.

428. Мякінченко І. Православна церква України та зміни в структурі релігійної мережі (кінець 2018 – початок 2019 рр.). *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті. Діалог культур як чинник інтеграції (Варшава, Ужгород, Херсон, 2019 р.)*. Дрогобич: ПП Посвіт, 2019. С. 29–30.

429. Мякінченко І. Тенденції релігійної мережі України (2014–2016 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2018. Вип. 26. С. 119–125.

430. Мякінченко І. О. Державно-конфесійні відносини в період незалежності України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 51. С. 81–86.

431. Мякінченко І. О. Міжконфесійні відносини в Україні у контексті міжнародної діяльності: церковно-релігійні та державно-політичні аспекти. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Житомир, 2018. Вип. 5. С. 278–286.

432. Мякінченко І. О. Участь церков і релігійних організацій у законотворчому процесі в період незалежності України. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2018. Вип. 131. С. 105–108.

433. Нагірняк А., Лапін П. Досвід діяльності міжконфесійного співтовариства України у протидії поширенню епідемії ВІЛ/СНІД. *Благодійний фонд «Карітас-Київ»*. URL: <http://www.caritas-kyiv.org.ua/index.php/uk/articles/30-090323> (дата звернення: 07.08.2018).

434. Недавня О. В. Суспільно значуща діяльність християнських церков у дослідженнях українських релігієзнавців. *Українське релігієзнавство*. 2011. № 60. С. 151–161.

435. Недавня О. Інтернет як дискусійне поле міжконфесійного спілкування. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 188–190.

436. Нетеса С. В. До питання про діяльність мусульманських національно-культурних товариств на території незалежної України. *Східний світ*. 2005. № 2. С. 50–58.

437. Новак О. Ф. Християнство в Україні: нариси. Рівне: Ліста, 2003. 503 с.

438. Новиченко М. «Гарячі точки»: проблема та її врегулювання. *Людина і світ*. 2002. № 9. С. 48–50.

439. Новиченко М. Міжконфесійні конфлікти в Україні: причини і наслідки. *Людина і світ*. 1995. № 9. С. 16–18.

440. Онищук С. В. Участь церков у політичних процесах як чинник державотворення сучасної України. *Державне управління: удосконалення та розвиток: електронний журнал*. 2014. № 10. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=765> (дата звернення: 19.09.2019).

441. Онищук С. Формування партнерської моделі державно-церковних відносин в Україні: теоретичні та практичні засади. *Ефективність державного управління. Збірник наукових праць*. 2015. Вип. 42. С. 61–67.

442. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали). Київ, 2018. 78 с.

443. Палінчак М. М., Лешанич М. М. Мережа релігійних організацій в Україні: стан та перспективи розвитку. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 55. С. 205–214.

444. Паніна Л. А. Сучасна релігійна ситуація на Рівненщині: статистичний огляд. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. 2012. Вип. 6. С. 248–254.

445. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х рр.). Київ: Інститут історії України АН України, 1993. 49 с.

446. Папакін Г. В. Сучасна українська інтернет-археографія: основні форми та джерела електронних публікацій. *Український історичний журнал*. 2010. № 5. С. 153–166.

447. Пахомов І. Робота релігійних організацій у місцях позбавлення волі (міжконфесійні відносини). *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства*. Науковий щорічник. 2007. № 12. С. 197–200.

448. Петрушкевич М. С. Релігійна комунікація у контексті масової культури. Острог, 2018. 408 с.

449. Петрушкевич М. С. Релігійна комунікація у контексті медіакультури. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2014. Вип. 5. С. 56–68.

450. Петрушко В. И. Автокефалистские расколы на Украине в постсоветский период 1989–1997 годов. Москва: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 1998. 254 с.

451. Пода М. Державний комітет у справах релігій: функції і напрямки діяльності. *Людина і світ*. 1997. № 7. С. 26–28.

452. Пода М. Про соціально значиму діяльність релігійних організацій в Україні. *Людина і світ*. 1997. № 9. С. 28–29.

453. Пономаренко О. Релігійні чинники українського державотворення. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2009. Вип. 43. С. 200–207.

454. Попов Г. Релігійно-церковний комплекс та міжконфесійні відносини в сучасній Україні: стан, тенденції, проблеми розвитку. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 7–9.

455. Попок А. А., Решетніков Ю. Є. Стан, проблемні питання та напрями подальшої гармонізації державно-конфесійних відносин в Україні. *Харківський регіональний інститут державного управління*. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2012-1/doc/5/01.pdf> (дата звернення: 18.11.2016).

456. Права человека в условиях милитаризации Крыма. Информационно-аналитический доклад о негативном влиянии российской милитаризации на ситуацию с правами человека в Автономной Республике Крым и городе Севастополь (апрель 2014 – май 2017) / По общ. ред.: О. Скрипник, И. Седовой. Киев, 2017. 44 с.

457. Релігієзнавці вважають, що випадок у Запоріжжі спонукає прихожан УПЦ (МП) перейти до УПЦ-КП. *Interfax-Україна*. URL: <http://ua.interfax.com.ua/news/general/475867.html> (дата звернення: 30.03.2018).

458. Релігійна ситуація в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. *Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку», (8 лютого 2011 р.)*. Київ, 2011. С. 3–62.

459. Релігія – Світ – Україна: у 3 кн. Кн. 1. Релігія у світі культурно-цивілізаційного діалогу / За ред.: А. Колодного, Л. Филипович. Київ: Українська асоціація релігієзнавців, 2010. 339 с.

460. Релігія – Світ – Україна: у 3 кн. Кн. 2. Міжконфесійні відносини поліконфесійної України / За ред.: А. Колодного, Л. Филипович. Київ: Українська асоціація релігієзнавців, 2011. 371 с.

461. Релігія – Світ – Україна: у 3 кн. Кн. 3. Релігійні процеси в перспективі їх виявів / За ред.: А. Колодного, Л. Филипович. Київ: Українська асоціація релігієзнавців, 2012. 550 с.

462. Релігія і нація в суспільному житті України й світу / За ред. Л. О. Филипович. Київ: Наукова думка, 2006. 286 с.

463. Релігія у міжнародних відносинах. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/949874.html> (дата звернення: 19.03.2018).

464. Рибачук М., Кирюшко М. Чи потрібні християнські партії християнській Україні? *Людина і світ*. 1998. № 7. С. 18–21.

465. Саган О. Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань як складова громадянського суспільства в Україні. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 141–145.

466. Саган О. Державно-церковні відносини в їх практичному вияві. *Українське релігієзнавство*. 2013. № 65. С. 62–74.

467. Саган О. Державно-церковні відносини в незалежній Україні: проблеми, фактори, лінії протистоянь. *Релігійна свобода. Науковий щорічник*. 2012–2013. № 17–18. С. 22–29.

468. Саган О. Державно-церковні відносини в Україні на сучасному етапі: об'єктивна необхідність змін моделей. *Релігійна свобода: Релігійне життя України і світу за умов свободи релігії і віросповідань. Науковий щорічник*. 2017. № 20. С. 39–44.

469. Саган О. Конституювання Православної Церкви України як чинник зміни культурно-цивілізаційної парадигми незалежної України. *Українське релігієзнавство*. 2019. № 88. С. 23–39.

470. Саган О. Релігійна свобода: Московська Патріархія як каталізатор конфлікту ідентичностей у православ'ї України (2004–2006 роки) *Релігійна свобода на перехресті епох, країн і культур. Науковий щорічник*. 2016. № 19. С. 130–134.

471. Світлана Глущенко: Рада Церков підтримує законодавчі ініціативи Мін'юсту на захист прав дітей. *Міністерство юстиції України*. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/svitlana-gluschenko-rada-tserkov-pidtrimue-zakonodavchi-initsiativi-minyustu-na-zahist-prav-ditey> (дата звернення: 30.06.2018).

472. Свобода віросповідання під прицілом: російський терор на окупованих територіях Східної України. Аналітична доповідь про ситуацію зі свободою віросповідання на окремих територіях Донецької та Луганської областей Східної України, тимчасово окупованих Російською Федерацією. Київ, 2018. 21 с.

473. Свобода религии и убеждений в Крыму: Аналитический обзор о ситуации в сфере свободы религии и убеждений в условиях оккупации Крыма (апрель 2014 – январь 2018) / Сост. А. Седов. Киев, 2018. 40 с.

474. Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод / За ред. В. Яворського. Харків: Фоліо, 2005. 92 с.

475. Сошин В. Релігійна ситуація на Полтавщині у контексті міжконфесійного діалогу. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 182–183.

476. Сьомін С. Екуменічний рух: «зима» чи «рання весна»? *Людина і світ*. 1997. № 6. С. 6–8.

477. Токман В. В. Соціально значуща діяльність релігійних організацій України в сучасних суспільно-політичних умовах. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/relig_org_Ukr-953c2.pdf (дата звернення: 05.03.2018).

478. Токман В. В., Здіорук С. І. Стан, тенденції та перспективи релігійно-церковної ситуацій в Україні за підсумками 2017 року. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL:

<http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/religiya-66ba8.pdf> (дата звернення: 05.03.2018).

479. Топ 100 самых влиятельных людей Украины. *НВ*. 2019. 15 августа. С. 15–17.

480. Триленко Л. Події на Софійському майдані: рік по тому. *Людина і світ*. 1996. № 7. С. 2–5.

481. Турчинов О. Неомарксизм або подорож у безодню. *Олександр Турчинов. Персональний сайт*. URL: <http://turchynov.com/news/details/neomarksizm-abo-podorozh-u-bezodnyu> (дата звернення: 01.02.2019).

482. УПЦ (Московського патріархату) в час війни України з Росією. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29039980.html> (дата звернення: 20.03.2018).

483. Филипович Л. Нові релігійні течії в дослідженнях українських вчених. *Українське релігієзнавство*. 2006. № 40. С. 187–205.

484. Филипчук С. В. Досвід капеланства в умовах АТО. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2015. Вип. 12. С. 161–169.

485. Філіппов С. Церква й АТО. *Україна молода*. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/2505/405/88735/> (дата звернення: 08.07.2019).

486. Християнсько-мусульманський діалог в контексті євроатлантичних прагнень України. зб. наук. матеріалів / Редкол.: В. П. Андрущенко, В. Д. Бондаренко, М. М. Закович та ін. Київ: Світ знань, 2006. 96 с.

487. Худоба Н. Духовно-релігійна складова державотворення України. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2009. Вип. 2. С. 298–306.

488. Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення (інформаційні матеріали). Київ, 2017. 48 с.

489. Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми. Аналітична доповідь Центру Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2011. № 1–2. С. 2–77.

490. Цуканова В. Специфіка благодійної діяльності новітніх релігійних рухів. *Національний університет «Острозька академія». Науковий блог*. URL: <https://naub.oa.edu.ua/2015/специфіка-благодійної-діяльності-но/> (дата звернення: 20.11.2019).

491. Червонна С. Іслам у Криму: історія і сучасність. *Людина і світ*. 1998. № 3. С. 2–9.

492. Чернушко І. Пріоритетні напрями державно-конфесійних відносин в Україні у постреволюційний період. *Релігія та Соціум*. Чернівці, 2014. № 1–2. С. 277–282.

493. Чубарко В. В. Роль церкви в подіях Майдану: на матеріалах інтерв'ю. *Грані*. 2015. Т. 18, № 5. С. 6–11.

494. Шангіна Л. Релігійність українського суспільства: окремі тенденції 2000–2007 років. *Національна безпека і оборона*. 2007. № 8. С. 21–44.

495. Шаповал Г. Про міжнародну діяльність і зовнішні зв'язки релігійних організацій України. *Людина і світ*. 1997. № 9. С. 26–27.

496. Що нам робити з «канонічним» Московським патріархатом? *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28959251.html> (дата звернення: 14.01.2018).

497. Щоткіна К. Любомир Гузар. Хочу бути Людиною. Харків: Віват, 2019. 272 с.

498. Щоткіна К. Хроніки Томосу. Харків: Віват, 2019. 304 с.

499. Юраш А. В. Релігія і парламентські вибори 2006: специфіка взаємовпливів. *Науковий вісник Чернівецького національного університету. Збірник наукових праць*. 2006. Вип. 291–292 (Філософія). С. 230–231.

500. Юридична енциклопедія. Т. 2. Д–Й / Голова редкол. Ю. С. Шемшученко. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1999. 744 с.

501. Язык вражды в информационном пространстве Крыма: Информационно-аналитический доклад о распространении языка вражды на территории Крымского полу острова (март 2014 – июль 2017) / По общ. ред.: И. Седовой, Т. Печончик. Киев, 2018. 40 с.

502. Якубович М. Исламский призыв и межрелигиозный диалог: опыт украинских мусульман. *Ислам в СНГ*. URL: <http://islamsng.com/ukr/dialogue/6510> (дата звернення: 06.08.2018).

503. Якубовська В. Львів: католики, вірмени, православні і протестанти молилися за єдність християн. *CREDO*. URL: <http://credo.pro/2018/01/198984> (дата звернення: 30.03.2018).

504. Яроцький П. Релігійний фактор у сучасній Україні. *Людина і світ*. 2004. № 4. С. 2–8.

505. Clark E. A., Vovk D. Religion during the Russian-Ukrainian Conflict. Routledge, 2019. 240 p.

506. Kozelsky M. Religion and the crisis in Ukraine. *International Journal for the Study of the Christian Church*. 2014. Vol. 14, Is. 3. P. 219–241.

507. Krawchuk A., Bremer T. Churches in the Ukrainian Crisis. Springer International Publishing AG, 2016. 225 p.

508. Myakinchenko I. Charity Activity of Church and Religion Organizations during the Military Conflict in the East of Ukraine. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Житомир, 2019. Вип. 6. P. 157–173.

509. Plochy S., Sysyn F. E. Religion and Nation in Modern Ukraine. Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2003. 232 p.

510. Shestopalets D. Church and State in Ukraine after the Euromaidan: President Poroshenko's Discourse on Religion, 2014–2018. *Politics and Religion*. 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/334043467_Church_and_State_in_Ukraine_after_the_Euromaidan_President_Poroshenko's_Discourse_on_Religion_2014-2018 (дата звернення: 17.09.2019).

511. Wawrzonek M. Religion and Politics in Ukraine. The Orthodox and Greek Catholic Churches as Elements of Ukraine's Political System. Cambridge Scholars Publishing, 2014. 235 p.

5. Дисертації та автореферати дисертацій

512. Арістова А. В. Релігійні конфлікти в перехідних європейських суспільствах: природа, динаміка, вплив на релігійно-суспільні процеси: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство». Київ, 2008. 42 с.

513. Белікова Н. Ю. Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2001. 19 с.

514. Євдокимова Т. В. Взаємовідносини політики і релігії в соціокультурному просторі: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Київ, 2002. 21 с.

515. Єленський В. Є. Релігійно-суспільні зміни в процесі посткомуністичних трансформацій: Україна в центрально-східноєвропейському контексті: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство». Київ, 2003. 434 с.

516. Зінкевич Т. С. Християнська релігія як чинник державотворення в Київській Русі: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Луцьк, 2019. 200 с.

517. Кобетяк А. Р. Імперативи толерантизації міжконфесійних відносин у сучасній Україні: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство». Житомир, 2015. 196 с.

518. Луцан І. В. Специфіка відносин державних органів влади з релігійними організаціями у Чернівецькій області (1991–2010 рр.): дис. на

здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство (історичні науки)». Чернівці, 2016. 299 с.

519. Луценко В. В. Формування та реалізація державної політики у сфері релігії в умовах європейської інтеграції України: дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з державного управління: спец. 25.00.02 «Механізми державного управління». Київ, 2019. 283 с.

520. Севастьянів У. П. Віртуальна реальність як чинник трансформацій форм релігійності сучасної людини: дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство». Житомир, 2019. 222 с.

521. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси». Львів, 1999. 30 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Мякінченко І. О. Державно-конфесійні відносини в період незалежності України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 51. С. 81–86.
2. Мякінченко І. Тенденції релігійної мережі України (2014–2016 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2018. Вип. 26. С. 119–125.
3. Мякінченко І. О. Участь церков і релігійних організацій у законотворчому процесі в період незалежності України. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2018. Вип. 131. С. 105–108.
4. Мякінченко І. О. Міжконфесійні відносини в Україні у контексті міжнародної діяльності: церковно-релігійні та державно-політичні аспекти. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Житомир, 2018. Вип. 5. С. 278–286.
5. Мякінченко І. Міжконфесійні об'єднання в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2019. Вип. 28. С. 40–45.
6. Myakinchenko I. Charity Activity of Church and Religion Organizations during the Military Conflict in the East of Ukraine. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Житомир, 2019. Вип. 6. Р. 157–173.

Статті у наукових фахових виданнях іноземних держав

7. Мякінченко І. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій та державні реформи в Україні (2014 – початок 2019 рр.). *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha. 2019. Svazek 5. 4 vydání. S. 99–104.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження

8. Мякінченко І. Міжконфесійні відносини в Україні періоду Євромайдану. *Матеріали ІХ Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 3 листопада 2017 р.)*. Житомир: Полісся, 2017. С. 77–79.
9. Мякінченко І. Міжцерковний діалог та звільнення українських полонених (2014–2017 рр.). *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи (Конін, Ужгород, Дрогобич, 2018 р.)*. Дрогобич: ПП Посвіт, 2018. С. 39–41.
10. Мякінченко І. Зміна конфесійної приналежності релігійних громад як тенденція сучасних міжконфесійних відносин в Україні. *Матеріали Х Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 16–17 листопада 2018 р.)*. Житомир: Полісся, 2018. С. 64–67.
11. Мякінченко І. Православна церква України та зміни в структурі релігійної мережі (кінець 2018 – початок 2019 рр.). *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті. Діалог культур як чинник інтеграції (Варшава, Ужгород, Херсон, 2019 р.)*. Дрогобич: ПП Посвіт, 2019. С. 29–30.

Відомості про апробацію здобувачем результатів дисертації

1. III Міжнародна наукова конференція «Польща–Україна: спільні шляхи до свободи. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності». Житомир, 4 листопада 2016 р. Очно.

2. IV Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми дослідження українського визвольного руху XX століття (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого зимового походу)». Житомир, 18–19 листопада 2016 р. Очно.

3. IX Волинська Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція. Житомир, 3 листопада 2017 р. Очно.

4. IV Міжнародна наукова конференція «Польща–Україна: спільні шляхи до свободи. Балто-Чорноморський союз Міжмор'я: ретроспектива і перспектива». Житомир, 7 листопада 2017 р. Очно.

5. IV Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи». Конін, Ужгород, Дрогобич, 15 червня 2018 р. Заочно.

6. V Міжнародна наукова конференція «Польща–Україна: спільні шляхи до свободи. На честь 100-річного ювілею проголошення державної незалежності України та Польщі». Житомир, 5 жовтня 2018 р. Очно.

7. X Волинська Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція. Житомир, 16–17 листопада 2018 р. Очно.

8. IV Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті. Діалог культур як чинник інтеграції». Варшава, Ужгород, Херсон, 28 лютого 2019. Заочно.

Кількість релігійних організацій (центрів, управлінь, громад, монастирів) та священнослужителів в Україні станом на 1 січня 2019 р. (відповідно до даних Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України [260])

№ з/п	Назва релігійної організації	Кількість релігійних організацій							Монастирі (у них ченців)	Кількість священнослужителів
		в тому числі								
		Центри	Управління	Громади						
				всього	Зареєстровані		незареєстровані			
діючі	недіючі									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1	Українська православна церква МП	1	52	12437	12122	255	60	215 (4684)	10419	
2	Українська православна церква КП	1	34	5363	4946	326	91	63 (230)	3732	
3	Українська автокефальна православна церква	1	15	1171	1048	105	18	14 (18)	706	
4	Українська автокефальна православна церква (оновлена)	0	1	28	20	8	0	0	16	
5	Руська православна церква закордонна	1	2	30	30	0	0	2 (25)	36	
6	Руська православна старообрядницька церква (Білокриницька згода)	1	0	54	47	1	6	2 (2)	32	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
7	Руська старообрядницька церква (Безпопівська згода)	0	0	13	11	0	2	0	6
8	Руська древлєправославна церква (Новозибківська згода)	0	0	6	5	1	0	0	4
9	Релігійні організації істинно-православної церкви	0	1	36	34	0	2	0	33
10	Незалежні православні громади	0	0	71	52	10	9	0	50
	ВСЬОГО	5	105	19209	18315	706	188	296 (4959)	15034
11	Українська греко-католицька церква	1	25	3470	3365	49	56	103 (1057)	2733
12	Мукачівська єпархія греко-католицької церкви	0	2	442	442	0	0	20 (114)	337
13	Римсько-католицька церква в Україні	1	19	943	897	36	10	111 (664)	707
14	Вірменська католицька церква в Україні	0	0	3	2	1	0	0	1
	ВСЬОГО	2	46	4858	4706	86	66	234 (1835)	3778
15	Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів	1	24	2496	2371	103	22	0	2834
16	Релігійні організації міжнародної Ради церков євангельських християн-баптистів	0	0	45	8	0	37	0	31
17	Братство незалежних церков і місій євангельських християн-баптистів	0	1	19	16	3	0	0	16

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
18	Інші баптистські релігійні організації	3	1	272	242	7	23	0	265
	ВСЬОГО	4	26	2832	2637	113	82	0	3146
19	Асоціація місіонерських церков євангельських християн України	1	1	17	17	0	0	0	21
20	Об'єднання біблійних місіонерських церков України	0	0	2	2	0	0	0	2
21	Собор незалежних євангельських церков України	1	0	4	4	0	0	0	9
22	Інші релігійні організації євангельських християн	4	7	348	328	14	6	0	318
	ВСЬОГО	6	8	371	351	14	6	0	350
23	Українська церква християн віри євангельської	1	25	1635	1546	22	67	0	2188
24	Релігійні організації Союзу церкви божої України	1	2	85	82	0	3	0	77
25	Релігійні організації центру божої церкви християн віри євангельської в Україні (в пророцтвах)	1	11	124	89	1	34	0	198
26	Собор церков України християн віри євангельської «Відкрита Біблія»	1	0	8	8	0	0	0	9
27	Союз вільних церков християн євангельської віри України	1	7	107	101	1	5	0	136

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
28	Інші релігійні організації християн віри євангелістської	12	13	734	597	3	134	0	769
	ВСЬОГО	17	58	2693	2423	27	243	0	3377
29	Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня	2	8	1024	961	23	40	0	933
30	Церква адвентистів сьомого дня реформаційного руху в Україні	1	0	41	26	0	15	0	46
31	Інші релігійні організації адвентистів	0	0	5	4	0	1	0	4
	ВСЬОГО	3	8	1070	991	23	56	0	983
32	Німецька євангелічно- лютеранська церква в Україні	0	1	28	27	1	0	0	28
33	Українська лютеранська церква	1	0	32	29	3	0	0	25
34	Інші лютеранські релігійні організації	1	0	23	19	3	1	0	12
	ВСЬОГО	2	1	83	75	7	1	0	65
35	Закарпатська реформатська церква	1	3	114	114	0	0	0	78
36	Українська євангелічно- реформатська церква	0	0	4	4	0	0	0	2
37	Інші релігійні організації реформатів	0	0	11	10	1	0	0	14
	ВСЬОГО	1	3	129	128	1	0	0	94

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
38	Об'єднання незалежних харизматичних християнських церков України (повного євангелія)	1	3	323	313	5	5	0	311
39	Українська християнська євангельська церква	1	8	131	110	21	0	0	115
40	Релігійні організації церкви живого Бога	0	2	54	54	0	0	0	48
41	Духовний центр «Нове покоління» християнських церков України	2	0	74	69	0	5	0	69
42	Духовний центр «Відродження»	3	0	131	129	0	2	0	88
43	Інші релігійні організації харизматичного типу	11	7	783	750	24	9	0	784
	ВСЬОГО	18	20	1496	1425	50	21	0	1415
44	Новоапостольська церква в Україні	1	0	52	47	2	3	0	67
45	Релігійні організації церкви Христа	2	0	115	101	14	0	0	86
46	Релігійні організації «Армії Спасіння» в Україні	1	0	10	10	0	0	0	11
47	Релігійні організації Англiканської церкви	0	0	2	1	1	0	0	0
48	Релігійні організації пресвітеріан	3	1	60	56	3	1	0	82
49	Релігійні організації менонітів	0	0	8	7	0	1	0	7
50	Релігійні організації назарян	1	0	25	19	1	5	0	18
51	Релігійні організації молокан	0	0	4	3	1	0	0	3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
52	Релігійне організації об'єднаної методистської церкви України	1	0	8	7	0	1	0	8
53	Релігійні організації християн суботнього дня	0	0	7	7	0	0	0	7
54	Релігійні організації Свідків Єгови	1	0	941	330	3	608	0	2759
55	Церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони)	0	0	44	36	6	2	0	426
56	Окремі протестантські релігійні організації	2	1	97	93	4	0	0	102
	ВСЬОГО	12	2	1373	717	35	621	0	3576
57	Духовне управління мусульман України	1	0	122	120	2	0	0	77
58	Духовне управління мусульман України «УММА»	1	0	24	23	1	0	0	23
59	Духовне управління мусульман Автономної Республіки Крим	0	1	6	6	0	0	0	3
60	Духовний центр мусульман України «АХМЕДІЄ»	0	0	5	5	0	0	0	5
61	Духовне управління мусульман Криму	0	0	5	5	0	0	0	5
62	Духовний центр мусульман України	1	1	16	16	0	0	0	20
63	Духовний центр мусульман Криму	0	0	2	2	0	0	0	2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
64	Релігійне управління незалежних мусульманських організацій України «Київський Муфтіят»	1	0	1	1	0	0	0	3
65	Незалежні громади мусульман	1	1	75	73	2	0	0	52
66	Шіїтські релігійні громади	0	0	9	9	0	0	0	0
	ВСЬОГО	5	3	265	260	5	0	0	190
67	Об'єднання іудейських релігійних організацій України	1	0	68	62	5	1	0	52
68	Всеукраїнський конгрес іудейських релігійних організацій	1	1	10	10	0	0	0	11
69	Релігійні організації прогресивного іудаїзму	1	1	42	36	6	0	0	21
70	Об'єднання хасидів Хабад Любавич іудейських релігійних організацій України	1	9	109	96	12	1	0	78
71	Інші іудейські релігійні організації	0	0	58	55	3	0	0	35
	ВСЬОГО	4	11	287	259	26	2	0	197
72	Духовне управління буддистів України	1	0	6	2	4	0	1 (0)	9
73	Релігійний центр Українського об'єднання буддистів школи Карма Каг'ю	1	0	14	14	0	0	0	11

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
74	Інші релігійні організації буддистів	1	0	43	41	2	0	0	25
	ВСЬОГО	3	0	63	57	6	0	1 (0)	45
75	Релігійні організації караїмів	0	0	4	4	0	0	0	3
	ВСЬОГО	0	0	4	4	0	0	0	3
76	Українська єпархія Вірменської апостольської церкви	1	0	28	26	1	1	0	21
	ВСЬОГО	1	0	28	26	1	1	0	21
77	Релігійні організації святої апостольської асирійської церкви сходу	0	0	4	4	0	0	0	1
78	Релігійні організації даосизму	0	0	2	2	0	0	0	0
79	Релігійні організації корейської християнської методистської церкви	0	0	1	1	0	0	0	1
80	Окремі етно-конфесійні релігійні організації	0	0	3	3	0	0	0	1
	ВСЬОГО	0	0	10	10	0	0	0	3
81	Православна церква Божої Матері «Державна»	0	0	4	4	0	0	0	15
82	Релігійні організації церкви Преображенної Божої Матері (Богородична церква)	0	0	3	1	1	1	0	2
	ВСЬОГО	0	0	7	5	1	1	0	17
83	Релігійні організації месіанського іудаїзму	1	1	40	39	1	0	0	39
84	Релігійні організації іудео-християн	0	0	8	6	2	0	0	6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	ВСЬОГО	1	1	48	45	3	0	0	45
85	Релігійні організації Рідної української національної віри	2	0	74	69	5	0	0	53
86	Духовний центр родового вогнища Рідної православної віри	2	0	25	24	0	1	0	19
87	Релігійний центр об'єднання релігійних громад рідновірів України	1	0	5	5	0	0	0	5
88	Релігійні організації церкви українських язичників	1	0	6	6	0	0	0	6
89	Інші релігійні організації язичників	0	1	34	33	0	1	0	28
	ВСЬОГО	6	1	144	137	5	2	0	111
90	Релігійні організації Товариства Свідомості Крішни	1	6	44	39	0	5	0	70
91	Релігійні організації прихильників Шрі Чінмоя	0	0	3	0	0	3	0	3
92	Релігійні організації Всесвітньої чистої релігії (Сахаджа-йога)	0	0	17	7	3	7	0	6
93	Релігійні організації Руху Махаріші (трансцендентальна медитація)	0	0	2	0	0	2	0	2
94	Інші нові релігійні організації орієнталістського походження	0	0	21	17	0	4	0	15
	ВСЬОГО	1	6	87	63	3	21	0	96

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
95	Релігійні організації віри Багаї	1	0	11	10	1	0	0	7
96	Релігійні організації церкви Останнього заповіту	0	0	6	5	1	0	0	2
97	Релігійні організації Вселенської церкви великого білого братства (ЮСМАЛОС)	0	0	3	0	0	3	0	3
98	Релігійні організації напрямку «Наука Розуму»	0	0	6	1	1	4	0	2
99	Релігійні організації церкви Саєнтологія	0	0	3	0	0	3	0	0
100	Окремі нові релігійні організації	0	0	76	69	1	6	0	59
	ВСЬОГО	1	0	105	85	4	16	0	73
	ПІДСУМОК	92	299	35162	32719	1116	1327	531 (6794)	32619